Անդաստան

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԱՐՈՒԵՍՏԻ

Fonds A.R.A.M

Ն. ԱԴՈՆՑ
ԱՀԱՐՈՆ
Բ. ԹՕՓԱԼԵԱՆ
ԽՍԿՈՒՀԻ ՄԻՆԱՍ
Յ. ԿՈՍՏԱՆԴԵԱՆ
Գ. ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄԵԱՆ
Գ. ՃԻԶՄԷՃԵԱՆ
Դ. ՄԵԼՈՅԵԱՆ
Ա. ՄԻՍԱՔԵԱՆ
Շ. ՆԱՐԴՈՒՆԻ
Յ. ՆԵՐՍՈՅԵԱՆ
Հ. ՊԷՐՊԷՐԵԱՆ
Շ. ՊԷՐՊԷՐԵԱՆ
ԿԷՐԹՐՈՒՏ ՊԻՇՈՓ
Ս. ՍԱՀԱԿԵԱՆ
Գր. ՎԱՀԱՆ
Դ. ՎԱՐՈՒԺԱՆ
Յ. ՏԷՐ ՅԱԿՈԲԵԱՆ
Կ. ՓՕԼԱՏԵԱՆ
Գ. ՔԷՐԷՍԹԷՃԵԱՆ
Յ. ՔԻՒՐՏԵԱՆ
Յ. ՕՇԱԿԱՆ

5

ՓԱՐԻԶ
1955

Fonds A.R.A.M

Անդաստան

5

ԱՀԱՐՈՆ

ՀԱՏՈՒԱԾՆԵՐ

ԶԱ՛ՐԿ ՆՈՒՌԸ ԾՈՒՆԿԻԴ, ԹՈ՛Ղ ԾՈՒՆԿԴ ԱՐԻՒՆԻ,
ԶԱ՛ՐԿ ՍՈՒՐԸ ԿՈՒՐԾՔԻԴ, ԹՈ՛Ղ ԿՈՒՐԾՔԴ ԱՐԻՒՆԻ·
ԴՈՒՆ ԿԱՐՄԻՐ ԾՈՒՆԿՈՎ, ԵՂԻ՛Ր ԾԸՆՐԱԴԻՐ,
ԵՂԻ՛Ր ԱՐԻՒՆՈՂ ԿՈՒՐԾՔԻԴ ՈՒՆԿԸՆԴԻՐ:

★

ԶԱ՛ՐԿ ՃԱԿԱՏԴ ԱՍՏՂԻՆ, ԹՈ՛Ղ ՃԱԿԱՏԴ ԱՅՐԻ,
ԶԱ՛ՐԿ ԽՈԿԴ ԱՆԴՈՒՆԴԻՆ, ԹՈ՛Ղ ՎԻՀԸ ՎԱՌԻ·
ԴՈՒՆ ԱՅՐՈՂ ՃԱԿՏՈՎ, ՃԱԿՏՈ՛Վ ԳԵՏՆԱՄԱԾ,
ՀԵԾԷ՛ ԽՈՐՀՈՒՐԴԻՆ ԴՈՒՌՆԵՐՈՒՆ ԴԻՄԱՑ:

★

Fonds A.R.A.M

Շ. Ռ. ՊԷՐՊԷՐԵԱՆ

ԲՐՈՒՏԻ ԿՐՊԱԿԻՆ ԱՌՋԵՒ

ԶՐՈՅՑ ԱՐՀԵՍՏՆԵՐՈՒ ԵՒ ԱՐՈՒԵՍՏՆԵՐՈՒ ՄԱՍԻՆ

Քանի մը մտքի բարեկամներ էին որ լիբանանեան լեռնաւան մը ամառագնաց կը գտնուէին միասին։ Այդ առաւօտ՝ իրենցմէ մէկը, նկարիչը՝ կոյժ մը գնելու համար մտած էր պահ մը՝ աւանի բրուտին կրպակը։ Միւս երկուքը, մին երաժիշտ, երկրորդը հրապարակագիր՝ դուրսը կը սպասէին տաք խօսակցութեան մը տարուած։ Վրայ հասաւ չորրորդ բարեկամ մը որ գեղագիտական հարցերով կը հետաքրքրուէր մանաւանդ եւ որուն՝ այդ պատճառաւ «գեղագէտը» կ'ըսէին իր բարեկամները, ճչիկ մը հեգնանքով…

Գեղագէտը.— *Ի՞նչ այդպէս եռանդով խօսելու վրայ էք։*

Հրապարակագիրը.— *Մեր նկարիչ ընկերը սա բրուտին կրպակը մտաւ իր կոտրած կոյժին տեղ նոր մը ընտրելու։ Մտած ատենը ըսաւ որ այդ բրուտը արուեստագէտ մըն էր. շատ գեղեցիկ սափորներ գիտէր շինել։ Մեր երաժիշտ ընկերը շատ գտաւ* արուեստագէտ *տիտղոսին այդքան դիւրին այդ արհեստաւորին տրուիլը։ Ատկէ մեր խօսքը բացուեցաւ արհեստներու եւ արուեստներու մասին, անոնց տարբերութեան…*

Երաժիշտը.— *… եւ անշուշտ հասանք շուտով շրջան ընող խնդիրներու՝ «Արուեստը արուեստի՞ն՝ թէ արուեստը ժողովուրդին համար»… «Ձեւապաշտ արուե՞ստ թէ խորքապաշտ»… «Վերացակա՞ն թէ թանձրական», եւայլն, եւայլն։ Լաւ որ վրայ եկար։ Ես անշուշտ իմ արուեստս՝ երաժշտութիւն կ'ընեմ, բայց շատ ալ խորհած չունիմ թէ ըրածս ի՞նչ գեղագիտական վարդապետութեան կամ ի՛նչ գաղափարաբանութեան համապատասխան է։ Ամբողջ հոգս այն է որ յօրինածս* լաւ երաժշտութիւն *ըլլայ։ Մեր բարեկամն ալ քաղաքական խմբագիր է, բայց կը պատահի իրեն այդ կարգի հարցական տարագ–*

Fonds A.R.A.M

ներու շուրջ եւս բաներ մը գրել երբեմն, միայն թէ չեմ կարծեր որ իր գաղափարներն ալ շատ յստակ ըլլան այդ խնդիրներու մասին. երբեմն կը քաշքշեմ զինքը որ այդ պարագաներուն իր ըսելիքները պատրաստ կը գտնէ «պրոշիւրներու» մէջ եւ եղածովը կը փոխադրէ զանոնք իր յօդուածներուն վրայ, ինչպէս կ՚ըսեն, առանց բարակին նայելու: Կը խորհիմ որ քու գալովդ կրնանք մէկզմէկու օգնել այդ հարցերուն վերաբերմամբ աւելի յստակութիւն տալու մեր մտքերուն:

Գեղագէտը.— Իմ ալ չուզա՛ծ բանս. գիտես որքան կը սիրեմ արուեստները առանց որ դժբախտաբար անոնցմէ ոչ մէկուն ճարտարը ըլլամ մասնաւորաբար. ու ուէ խնդիր որ հեռուէն կամ մօտէն վերաբերում ունի անոնց հետ գիս կը շահագրգռէ վերին աստիճանի:

Երաժիշտը.— Մեր նկարիչ ընկերը որ չեմ գիտեր ինչու կ՚ուշանայ դուրս գալու սա կրպակէն, արուեստագէտ կը կոչէ այդ բրուտը: Ինծի համար՝ պարզ արհեստաւոր մըն է այդ մարդը...:

Հրապարակագիրը.— Այսօր կոյժ մը ունէր գնելիք, անոր համար մտաւ հոդ. բայց ուրիշ անգամներ՝ առանց որ բան մը ունենայ առնելու, կ՚երթայ հոն եւ երկար խօսքի կը բռնուի իր այդ «Արուեստագէտ»ին հետ...

Գեղագէտը.— Լաւ, լաւ. միայն եթէ կ՚ուզենք արդիւնքի մը հասնիլ մեր խօսակցութեան մէջ, պէտք է կարգով յառաջանանք:

Հրապարակագիրը.— Ճիշտ է:

Գեղագէտը.— Ինծի կը վստահի՞ք այդ կարգը որոշելն ու պահելը:

Երաժիշտը.— Կարծեմ ամենէն աւելի այդ բանին մէջ ես վարպետ:

Գեղագէտը.— Մեր ընկերը դարձեալ հեգնել սկսաւ:

Երաժիշտը.— Ինչո՞ւ, լրջօրէն կ՚ըսեմ:

Գեղագէտը.— Ինչ եւ է, քանի որ կարգով պիտի երթանք, մեր առաջին ընելիքը ըստ իս սահմանել պիտի ըլլայ մեր գործածելիք եզրերուն ճշգրիտ նշանակութիւնը: Վիճաբանութիւններու մէջ յաճախ երկու կողմն ալ մասամբ իրաւունք կ՚ունենայ բայց անոնցմէ ոչ մէկը կ՚ուզէ դիմացինին իրաւունքի բաժինը ճանչնալ, որովհետեւ նախ չեն համաձայնած իրենց գործածած եզրերուն նշանակութեանը վրայ: Նոյն եզրը մէկ կամ միւս կողմէն տարբեր առումով կը գործածուի, ինչպէ՞ս կ՚ուզէք որ այդպէսով ուէ կէտի վրայ մէկ կարծիքի հասնին:

Հրապարակագիրը.— Լաւ, տրամախօսենք քու փափաքածիդ պէս նախ սահմանելով եզրեր. ինչ որ կարծեմ քու մեծարած Սոկրատին ալ մէթոտն էր:

Գեղագէտը.— Այդպէս: Ու կը կարծեմ որ ձեր վէճի մեկնակէտը կը պահանջէ ճշտել նախ նշանակութիւնը Արհեստ եւ Արուեստ եզրերուն, որով եւ Արհեստաւորինը եւ Արուեստաւորինը:

Fonds A.R.A.M

Երաժիշտը.— Ի՞նչ պէտք աւելի դիւրին, քանի որ ամէն օր մենք կը գործածենք այդ բառերը. ու շատ ալ աղէկ զիրար կը հասկնանք:

Հրապարակագիրը.— Կարծեմ իրաւունք ունի մեր գեղագէտ բարեկամը: Ինծի այնպէս կը թուի որ երբ արուեստ կ'ըսենք միշտ նոյն բանը չենք հասկնար ամէնքս ալ. ու բաւական դժուար ըլլալու է յստակ սահման մը որոշել այդ եզրին. Թերեւս արհեստին մասին աւելի դիւրին է համաձայնիլ:

Գեղագէտը.— Ու որպէսզի լուծենք դժուարութիւնը, պէտք է ակսինք այդ երկուքը առնելով իրենց զտութեանը մէջ: Զուտ Արհեստը եւ Զուտ Արուեստը: Ինչպէս քիմիագիտութեան մէջ բաղադրութեան մը յատկութիւնները բացատրելու համար զանոնք գոյացնող պարզ մարմինները կը զատեն:

Հրապարակագիրը.— Տէքարթին մեթոտովըպիտի ըսուի. միայն՝ եթէ հոս մեր ընելիքը բառերու վրայ խաղալ չէ այլ իրողութիւններ հասկնալ, որպէսզի իրաւունք ունենանք որոշելու Զուտ Արհեստ եւ Զուտ Արուեստ՝ պէտք է ատոնք իրաւ ալ գոյութիւն ունենան: Չըլլան զուտ վերացական կարելիութիւններ: Զուտ Արհեստ դժուար չէ ընդունիլ. սա դիմացի թիթեղագործին ըրածը, կամ անոր քովի պայտարինը... բայց թէ զուտ Արուեստ կայ, պատճառներ ունիմ կասկածելու այդ մասին:

Երաժիշտը.— Երէկ գիշեր ձայնասփիւռէն միասին լսեցինք Երեւանի Կոմիտասի անուան լարաւոր քառեակին այնքան լաւ գործադրած քառանուագային Կոմիտասեան դաշնաւորումները. կը խորհիմ որ զուտ երաժշտութիւն էր այդ՝ քանի որ է'ն ազնիւ եւ վերացուցիչ որակէն զուտ երաժշտական վայելք էր իրենցմով մեզի շնորհուածը:

Գեղագէտը.— Որով կրնանք ատոնք ընդունիլ իբր Զուտ Արուեստի գործեր. ինչպէս Պախի ֆիւկերը, կամ Պէթհովէնի Զուիթակի Գոնչէրթօն կամ Շոբէնի Պալլատները, կամ Տըպիւսիի Քառանուագը: Ատոնք ըլլալով զուտ երաժշտութիւն՝ ատով իսկ Զուտ Արուեստի տեսակներ կը կազմեն:

Հրապարակագիրը.— Եթէ երաժշտութեան պարագային կարելի ըլլայ ընդունիլ անոր մէջ զուտ արուեստի գործերու գոյութիւնը, նոյնը կարելի՞ է ըսել նաեւ միւս արուեստներու մասին:

Գեղագէտը— Չե՞նք կրնար ըսել որ մեր ժողովրդական պարերը զուտ պարի սեռին կը պատկանին. ալ չեմ խօսիր դասական «սպիտակ» Թատերապարերէն. Մեծարենցի «Սիրերգ»ը որ այնքան հեշտօրէն գիշերերգի մը օրօրումին կը յանձնէ իր բառերը. «Գիշերն անոյշ է, գիշերն հեշտագին...», Վէռլէնի եւ Թէքէեանի «Կ'անձրեւէ»ները Զուտ Բանաստեղծութիւն են պիտի ըսեմ: Զուտ Նկարչութիւն չէ՞ Մո–

Fonds A.R.A.M

նէէն մինչեւ անոնցմէ սերող Սեզանին — ինքն ալ մէջը ըլլալով — ըրած տպաւորապաշտ եւ անդրտպաւորապաշտ նկարչութիւնը: Կամ Մայոլի կամ Տէսբիօի մը ըրած քանդակագործութիւնը զուտ չէ՞: Քանի ասոնց թէ անոնց տուած գործերը իրենց մշակած արուեստներուն յատուկ շատ յատկանշական որակով վայելք մը կուտան, զուտ վիճակի մէջ: Զուտ «Նկարչային»ին սերտ վայելքը կը լեցնէ մեր հայեցումը Մոնէի մը կամ Սեզանի մը գործին, ինչպէս «Բանաստեղծականին»ը կը լեցնէ մեր ընթերցումը Մեծարենցի Գիշերերգին, կամ «Քանդակագործային»ը կը լեցնէ մեր հայեցումը Պուրտէլի մը կամ Տէսբիօի մը գործին:

Հրապարակագիրը.— Լաւ, ընդունինք, դէթ առայժմ, որ Զուտ Արհեստ նոյնպէս եւ Զուտ Արուեստ գոյութիւն ունին. ինչպէ՞ս կը խորհիս սահմանել ասոնց իսկութիւնը:

Գեղագէտը.— Որպէսզի աւելի դիւրաւ կարենանք ըմբռնել այդ երկուքին թէ՛ նմանութիւնները եւ թէ տարբերութիւնները — հասարակացը՝ թէ տարբերաւորողը — պիտի նախընտրենք Արուեստի մասին իրապաշտը խօսելակերպը, եզրը՝ իր փիլիսոփայական իմաստովը առած:

Երաժիշտը.— Շատ մասնագիտական ու վերացական բառեր չգործածես. դժուարաւ կը հետեւիմ ըսածիդ:

Գեղագէտը.— Չէ՛. պարզ է ըսելիքս. Արուեստին էութիւնը յայտնաբերելու համար կայ իտէապաշտ տեսակէտ մը,— Գռոչէինը օրինակ՝ որ Արուեստը կը նկատէ Արտայայտութիւն:

Հրապարակագիրը.— Իրապաշտ տեսակէտէն ի՞նչ կը համարին Արուեստը:

Գեղագէտը.— Իրեր կամ իրողութիւններ շինող գործունէութիւն. Սէէօփռէզի — իրաստեղծութիւն, ինչպէս ըսուած է: Բայց խնդիր չէ՛ խորքին մէջ, այս նախընտրութիւնը իրապաշտ տեսակէտին: Որովհետեւ տարբեր բառերով նոյն բանը կ'ըսեն իրապաշտները եւ իտէապաշտները. խօսելակերպի տարբերութիւն մը միայն կայ իրենց մէջ այս պարագային. ու եթէ իրապաշտականը կը նախընտրենք գործածել, այդ անոր համար՝ որ ան աւելի յստակ կերպով պիտի կարենայ օգնել մեզի առաջ տանելու մեր բաղդատութիւնը Արհեստին ու Արուեստին միջեւ:

Երաժիշտը.— Որքան որ կը հասկնամ, իրապաշտական տեսակէտէն՝ իմ յօրինած երաժշտական կտորները իրեր կը նկատուին:

Գեղագէտը.— Այո՛, բառին շատ լայն իմաստովը. առարկաներ՝ որոնք իբր ինքնուրոյն էութիւններ իրենք զիրենք պիտի դնեն ունկնդրողներուն լսողութեան դիմաց, ինչպէս անոնց աչքին դիմաց սեղան մը կամ աթոռ մը պիտի ներկայանար ու ստիպէր զիրենք որ

Fonds A.R.A.M

տեսնային զէնքը իր եղածին պէս․ Տարբերութիւնը հոն է միայն որ երաժշտական կտորի պարագային «իրը» ձայներէ շինուած է որոնք յաջորդաբար *կը հասնին մեզի եւ վերջին ձայնին հետ միա՛յն իրենց ամբողջական իմաստով եւ էութեամբ կը սահմանաւորուին։*

Երաժիշտը․— *Ու երբ կը սկսինք լսել մեզի ծանօթ եղանակ մը՝ զայն մէկէն* կը ճանչնանք *արդէն, ինչպէս փողոցի մը անկիւնէն երբ ինքնաշարժի մը ծայրը միայն կ՚երեւայ՝ արդէն մենք ճանչցած ենք ինքնաշարժ առարկան։*

Գեղագէտը․— *Ճիշդ այդպէս, որով սխալ չըլլար ըսել թէ երաժշտական կտոր մը* տեւողութեանմէջ *ձայներէն* Իր *մըն է ինչպէս արձան մը՝* Տարածութեան *մէջ քարերէն* Իր *մը։*

Հրապարակագիրը․— *Կարծեմ բաւականին հասկցած եղանք ու կրնանք ընդունիլ արուեստի իրապաշտ ըմբռնումը որ զայն կը համարի* իրաստեղծութիւն*։ Բայց անհամբեր եմ մեր խնդրին գալու։*

Ի՞նչ նմանութիւն՝ ու ի՞նչ տարբերութիւն՝ Արհեստին եւ Արուեստին մէջ։

(1) Շ. Ռ. Պ.

Գ. ՃԻԶՄԷՃԵԱՆ

ԵՐԿՈՒ ՔԵՐԹՈՒԱԾ

★

ԻՐՄԷ ՀԵՌՈՒ ՄԱՐԴԿՈՒԹԻՒՆ

Ժամանակին դաշտն ի վեր, կեանքը՝ հովիւ մը շրջուն՝
Մարդկութիւններ կը տանի յոյսերու մէջ արածել...
Արօտավայր անսահման՝ ուր կ'աճի խոտն անարգել
Ակնթարթին անհունով, ապրեցնող յոյսերուն...

Մշտադալար սնունդն այս առաւօտն է անդադար
Ընդմիշտ մանուկ մարդկութեան որ չի մեծնար, չի հասնիր
Երբեք իրեն, իբր ըլլար ինքն իրեն մէջ՝ դաւադիր
Բընակչութիւն մ'հեռաւոր՝ հնձող յոյսերն իր ի սպառ...

Ժամանակի անդերէն աղապատանք մը միայն
Կ'արձագանգէ ամէն մէկ Ներկայութեամբ՝ ուր կարծես
Մարդկութիւն մը վազն ի վազ՝ ըսպասող իր Մարդկութեան...

Ու ըսպասել բացական այդ՝ որ իբրեւ յարալէզ
Պիտի գայ զինք դարմանել ըսպասումէն անաւարտ՝
Թերեւս երբեք... ըսպասում՝ անհունըս փոքր ակընթարթ

Ժամանակին հետ չփոթ՝ ուր կը տեւէ Մարդն այսպէս...

Fonds A.R.A.M

ԱՌԱՆՁՆՈՒԹԻՒՆ ՑՈՒՑԱԴԻՐ

Ցուցահանդէս մ'է ինքնին սա ժամանակն՝ ուր ամէն
Ինչ երեւցող՝ ինքն իր մէջ կը նորոգուի առ յաւէտ…
Կարծես մահէն փախելու համար ուզէր ան անհետ
Փոխուիլ իրմէ, ազատիլ ճակատագրի կնիքէն…

Կեանքէն ի մահ երթեւեկ՝ ցուցափեղկին մէջ լուսեղ.
Մահէն ի կեանըս յառնում — ճանապարհորդ խաղալիք —
Ինքն իր առջեւ ցուցադիր ու տրտմութեան հարսանիք՝
Ժամանակին դաշտն ի վեր կեանքը նետուած ամէն տեղ…

Ու ամէն տեղ արցունքի աշտարակ մը կ'իյնայ վար…
Ժամանակին կատարն հոն՝ ուր կուզայ կեանքն անդադար
Բազմիլ՝ ու մարդ զայն կ'ապրի իբրեւ ողբերգն իր Եսին…

Անհունին մէջ տարագիր՝ առանձնութիւն մ'է ինքնին
Կեանքն այս տեւող ու ինքն իր մէջ բանտարկեալ վազք մը դեռ…
Իբր Արարատ մ'որ ցմահ հորիզոնէն դուրս չելլեր…:

★

Fonds A.R.A.M

Տիգրան Մեծ

(ԳՐԻԳՈՐ–ՎԱՀԱՆի թատերգութեան առաջին արարի Բ. պատկերը)

Տեսարան մը նոյնանուն թատերգութեանս առաջին արարէն: Արտաշատի արքունիքը՝ Տիգրանի թագաւորութեան գիշերն իսկ: Տիգրան գահ բարձրանալէ առաջ, ունի արդէն զաւակ մը՝ Արտաւազդ, որուն ծնունդին մասին պատմութիւնը մանրամասնութիւններ չէ բերած մեզի: Թատերագրութեան տրուած իրաւունքները օգտագործելով՝ փորձած եմ իբր իր մայրը ընդունիլ ժողովուրդի ծոցէն կեանք առած հայուհի մը, որ երկար ժամանակներէ ի վեր, իրեն յատկացուած շքեղ կեանքին մէջ իսկ կը տառապի դասակարգային, մայրական եւ սրտի իրաւունքներէն զրկուած ըլլալու դառնութեամբ:

Թագաւորութեան գիշերը վերջապէս կը փորձէ տիրանալ իր արդար իրաւունքներուն, մինչ Տիգրան իրմով կը մտնէ առաջին պարտութեան մը, իբր իր սրտին մէջ մարդկային զգացումներ եւ ապրումներ ունեցող անձ: Գ. Վ.

Արտաշատի պալատան գահուն դահլիճը

Տիգրանի թագաւորութեան առաջին գիշերը

I.

Զօրականներ Մագադադէս, Բագուաս եւ Միհրան

ՄԱԳԱԴԱԴԷՍ.— Վայրկեան չ'ուզեր կորսնցնել Թագաւորը։

ԲԱԳՈՒԱՍ.— Այո՛, հազիւ Թագադրութեան հացկերոյթը աւարտած՝ կը հրաւիրէ մեզ բացառիկ նիստի։

ՄԻՀՐԱՆ.— Առաջին պաշտօնական հանդիպում մը ունենալու համար հայոց բանակի սպայակոյտին հետ։

ՄԱԳԱԴԱԴԷՍ.— Երբ տակաւին խնջոյքի գինիով տաք են մեր գլուխները։

ԲԱԳՈՒԱՍ.— Ի՞նչ. հարբա՞ծ ես, Մագադադէ՛ս։

ՄԱԳԱԴԱԴԷՍ.— Ո՛չ, բայց նի՛ստ կէս գիշերին... Թերեւս Թագաւո՛րն է հարբած։

ՄԻՀՐԱՆ.— Ի՞նչ կ'ըսես. իր Թագաւորութեան ամրապնդումին համար՝ Տիգրան Երկրորդ կ'ուզէ վայրկեանները օգտագործել։

ՄԱԳԱԴԱԴԷՍ.— Այո՛... ինչպէս որ օգտագործեց ծխակատարութեանց եւ խնջոյքի պահուն։

ԲԱԳՈՒԱՍ.— Կոչնականներուն վրայ ազդող՝ հպարտ կեցուածք մը ունեցաւ։

ՄԱԳԱԴԱԴԷՍ.— Ծիրանիէն ինկող վայելուչ ծալքերն էին այդ ազդեցութիւնը ներգործող։

ՄԻՀՐԱՆ.— Եւ արքայավայել վսեմութեամբ մեծարեց կոչնականները։

ՄԱԳԱԴԱԴԷՍ.— Լա՛ւ ըսիր, աչքը չզատեց երբեք Պոնտոսի օրիորդէն։

ՄԻՀՐԱՆ.— Ճի՛շդն ըսէ, Մագադադէ՛ս, — Պոնտոսի օրիորդն էր որ, Թագաւորին դիմաց, անոր մականին ադամանդներուն հետ մրցակցեցաւ, իր աչքերուն ճառագայթներով։

ՄԱԳԱԴԱԴԷՍ.— Հա՛, հա՛, հա՛... Թագադրութի՞ւն էր թէ աղջիկտես։

ԲԱԳՈՒԱՍ.— Թագաւորներն ալ մարդ են, Մագադադէ՛ս։

ՄԱԳԱԴԱԴԷՍ.— Ես կ'ուզէի որ ըլլային գերմա՛րդ։

ՄԻՀՐԱՆ.— Ո՞վ գիտէ, քու փնտռածդ մէ՛ր Թագաւորն է թերեւս։

Fonds A.R.A.M

II.

(Փողերը կը հնչեն: Կուգան նիզակաւորներ, դրօշակիրներ եւ ջահակիրներ: Կը մտնէ Տիգրան՝ ծիրանիով եւ խոյրով՝ փառաւոր: Իր կողքին՝ մանուկն Արտաւազդ: Հետեւորդ՝ Արքայամայրը, Իշխան Գոռը եւ նախարարներ:)

ՏԻԳՐԱՆ.— Գիշերային այս յառաջացած պահուն, թո՛ղ տարօրինակ չթուի, զօրավարնե՛ր, որ կանչած եմ ձեզ այստեղ:

ԲԱԳՈՒԱՍ.— Տիգրան Երկրորդի կամքը թո՛ղ բարեբաստիկ ըլլայ, թագաւո՛ր:

ՏԻԳՐԱՆ.— Նախարարնե՛ր, զօրականնե՛ր. հայրենիքի շահերն ու Արտաշատեան գահուն ամրապնդումը կը պահանջեն, որ ոչ մէկ վայրկեան կորսնցնենք, առանց իրմէ օգուտ մը քաղելու:

ԲԱԳՈՒԱՍ.— Թո՛ղ խօսի թագաւորը, ականջալուր կ'ունկնդրենք:

ՏԻԳՐԱՆ.— Մա՛յր իմ թանկագին, հաճութիւնն ունեցիր նստելու:

ԱՐՔԱՅԱՄԱՅՐԸ.— Նախ թոյլ տուր, զաւակ իմ Արքա՛յ, որ առաջինը խօսք առնեմ:

ՏԻԳՐԱՆ.— Բարեհաճէ, մա՛յր:

ԱՐՔԱՅԱՄԱՅՐԸ.— Ապահով եմ թէ իմ որդիս պիտի գիտնայ ըլլալ իմաստուն, արդար, խիզախ եւ յանդուգն:

ԲԱԳՈՒԱՍ.— Միեւնոյն ատեն՝ անպարտելի՛ եւ միահեծա՛ն:

ԱՐՔԱՅԱՄԱՅՐԸ.— Անպարտելի՛ եւ միահեծա՛ն՝ եթէ Աստուածները բարեհաճին իրագործել ըղձանքս.— Միասնականութիւն՝ պետական գործերու մէջ, միասնականութիւն՝ ժողովուրդին մէջ: Ատոր համար ես կ'ուզեմ տեսնել աւագանի մը, որ զերծ ըլլայ երկպառակութենէ ու հաւատարմօրէն հպատակելով Արքային՝ Հայաստանի բարգաւաճումը կերտելու ձգտի:

ՄԻՀՐԱՆ.— Այդպէս ալ պիտի ըլլայ, Արքայամա՛յր

ԱՐՔԱՅԱՄԱՅՐԸ.— Ես առաջինը, ո՛չ իբր մայր, այլ իբր հպատակ մը ողջամիտ, Վահագնի եւ Անահիտի անուամբ ահա՛ կ'ուխտեմ հաւատարիմ մնալ իմ վեհապանծ Արքային: (Հանդիսաւոր կը խոնարհի Տիգրանի գահուն առջեւ եւ կը համբուրէ ծիրանիին փէշը:)

ԲԱԳՈՒԱՍ.— Հզօ՛ր ըլլայ Հայոց Արքային ուժը. երկա՛ր ապրի Արքայամայրը:

ԳՈՌ ԻՇԽԱՆ.— Երկրորդ խօսքը ինծի: Եղբա՛յր իմ Արքայ, գահակալութիւնդ յոյս եւ հաւատք կը ներշնչէ հպատակներուդ: Ես՝ կրտսերդ՝ քեզի կ'ընծայեմ իմ անձս: Քու ուժի՛դ, քու իմաստութեա՛նդ, քու գերիշխանութեա՛նդ: Մեր կուրծքերն ու բազուկները՝

Fonds A.R.A.M

քեզի, եւ Հայաստանի յաղթանակներն ու փառաւորութիւնը՝ քեզմէ: Ա՛յս պիտի տաս դուն մեզի, ա՛յս կըսպասէ ժողովուրդդ՝ ազնուատոհմէն մինչեւ բանուորն ու հողագործ գիւղացին: Հաւատքով՝ կը յայտնեմ քեզ, Արքա՛յ, յաւիտենական հաւատարմութիւն: (Կը համբուրէ ծիրանին:)

ՄԱԳԱԴԱԴԷՍ — Մենք կըսպասենք քեզմէ շինարար ոգի, կըսպասենք կազմակերպութիւն, կըսպասենք արդիւնաբերութիւն:

ԲԱԳՈՒՍԱ — Եւ ապահով ենք որ դուն պիտի տաս զարկ քաղաքակրթութեան, մշակոյթի, յառաջդիմութեան:

ՄԻՀՐԱՆ — Ու պիտի առաջնորդես երկիրը դէպի արիութիւն, անվեհերութիւն, անկախութիւն, յաղթանակ:

(Երկրպագելով՝ կը համբուրեն ծիրանին:)

ՏԻԳՐԱՆ — Շնորհակալ եմ որ դուք ալ այստեղ, ինչպէս ժողովուրդը այսօր Արտաշատի ճամբաներուն վրայ, խանդավառ արտայայտութիւններով կը յայտնէք ձեր հաւատարմութիւնն ու հպատակութիւնը Արտաշատի անխորտակելի գահուն, որուն ժառանգորդն ըլլալու փառքն ու երանութիւնը ընծայեցին ինծի Աստուածները: Կը խոստանամ արժանաւորապէս ծառայել գահուս եւ հայրենիքիս ու իմ հալածուած հայրենիքս վերածել, Արեւելքէն Արեւմուտք, Հիւսիսէն Հարաւ տարածուած անծայրածիր աշխարհակալ պետութեան:

ԲԱԳՈՒՍԱ — Սուրդ կտրո՛ւկ ըլլայ, Արքա՛յ, ուժդ՝ անսպառ:

ՄԻՀՐԱՆ — Վահագնի օրհնութիւնը՝ վրադ:

ՏԻԳՐԱՆ — Մենք պիտի ջանանք ի նպաստ մեր երկրի յառաջդիմութեան օգտագործել Պոնտոսի Միհրդատ Եւպատոր Արքայի փափաքած դաշնակցութիւնը: Իրեն հետ պատնէշ պիտի կանգնինք Հռովմէական աշխարհակալ կիրքերուն: Պիտի տիրենք Աղուաններէն մինչեւ Եգիպտական սահմանները եւ Արտաշատեան դրօշակն է որ պիտի ծածանի այսօրուան յոխորտացող եւ կեղեքիչ երկիրներուն վրայ:

ՄԱԳԱԴԱԴԷՍ — Թո՛ղ ներուի ինձ հարցնել, թէ ի՞նչ յոյս ունի Արքան, որ մի առ մի պիտի կատարուին իր ըղձանքները:

ՏԻԳՐԱՆ — Պիտի՛ կատարուին, Մագադադէ՛ս, քանի այդպէս կը ցանկայ քու նոր Արքան: Եւ հոն, Արտաշատէն փարսախներ հեռու, Արածանիի ափերուն, հայկեան աշխարհը պիտի ունենայ Արեւելքի վրայ իշխող իր երկրորդ մայրաքաղաքը, նուիրուած իրեն իր առաջին հզօր արքային կողմէ:

ՄԻՀՐԱՆ — Երկրորդ մայրաքաղա՛ք մը՝ իշխող Արեւելքի՞ն:

ՄԱԳԱԴԱԴԷՍ — Որ դո՞ւն պիտի կերտես, Արքա՛յ:

ԲԱԳՈՒՍԱ — Ուրեմն զայն կը կոչենք՝ Տիգրանակերտ:

ԳՈՌ ԻՇԽԱՆ — Ու այդպէս, դերիշխան երկիրներու թագաւորները հպատակեցնելով քեզի, սա՛յդ է, եղբա՛յր իմ, որ պիտի դառնաս շուտով Արքաներու Արքայ:

Fonds A.R.A.M

ՏԻԳՐԱՆ .— Ատիկա՛... Արտաշէսի գահուն տալ այդ գերիշխանութիւնը... Ատիկա մեծագոյնն է իմ երազներուս: Ատոր համար չկայ ուրիշ միջոց.— մեծնա՛լ... մեծնա՛լ... մեծնա՛լ... Իսկ մեծնալու համար՝ Թիկունք ունենալ: Եւ լաւագոյնը Թիկունքներուն՝ Պոնտոսն է: Անոր ուժը ապահովել մեզի, անոր բարեկամութիւնը շահիլ ամբողջովին, հաստատել կապ մը, որ ըլլայ անքակտելի: Եւ այդ կապը պիտի ըլլայ Պոնտոսի օրիորդը՝ Իշխանուհի Կղէոպատրան, դուստրը Եւպատոր Միհրդատի, որ պիտի մտնէ մեր Թագաւորական առագաստէն ներս:

ՄԱԳԱԴԱԴԷՍ .— Պոնտոսի օրիորդը Թագուհի՞ Հայաստանի:

ՏԻԳՐԱՆ .— Չըսի՛ Թագուհի, այլ ընկեր՝ Թագաւորական առագաստի:

ՄԱԳԱԴԱԴԷՍ .— Ծրագիրը հոյակա՛պ է եւ մեր Արքային ընտրութիւնը՝ նրբաճաշա՛կ:

ՏԻԳՐԱՆ .— Մագադադէ՛ս, չափաւորել լեզուդ: Չհրաւիրել երբեք Արքային ցասումը ոչ մէկ կերպով: Հպատակիլ կամ յայտնուիլ որպէս բացարձակ ընդդիմադիր: Ահա ի՛նչ որ կ'ուզէ ձեզմէ ձեր Արքան:

ԲԱԳՈՒԱՍ .— Մեր Արքային հրամանները կը խոստանանք կատարել լիովին:

ՄԻՀՐԱՆ .— Կը խոստանանք հպատակութիւն:

ՄԱԳԱԴԱԴԷՍ .— Կը խոստանանք հաւատարմութիւն:

ԲԱԳՈՒԱՍ .— Եւ կը խոնարհինք կամքիդ առջեւ:

ՏԻԳՐԱՆ .— Դէ՛, ուրեմն, գիշերը յառաջացած է: Հանգստացէ՛ք: Վահագնի կարգադրութեամբ Թո՛ղ ըլլան միշտ պատրաստ ձեր ուժերը, հայրենիքի վերելքին համար: Հերի՛ք է որքան յամեցաւ Հայաստան ծուլութեան գրկին մէջ:

ԲԱԳՈՒԱՍ .— Անահիտի շողը քու վրադ, Արքա՛յ: (Կը համբուրեն ծիրանին եւ կը մեկնին:)

III.

ՏԻԳՐԱՆ .— Սպարապետ Մագադադէ՛ս, դուն մնացի՛ր:

ՄԱԳԱԴԱԴԷՍ .— Քու կա՛մքդ, Արքա՛յ: (Կը մնայ.)

ՏԻԳՐԱՆ .— Նկատած եմ, սպարապե՛տ, որ լեզուդ համարձակ է, անհաճոյ ըլլալու աստիճան:

ՄԱԳԱԴԱԴԷՍ .— Ներողութի՛ւնդ, Արքա՛յ, եթէ անկարող եմ անկեղծութիւնս ծածկելու չափ քծնող ըլլալու:

ՏԻԳՐԱՆ .— Կը գնահատեմ այդ խօսքը. քաջ եւ անվեհեր ոգի մը կը մատնէ անիկա:

Fonds A.R.A.M

ԱՐՔԱՅԱՄԱՅՐԸ.— Զաւա՛կ իմ Արքա՛յ, կը հրճուեցնես հոգիս, գնահատելով յանդգնութիւնը զօրականներէդ ամէնէն իմաստունին, խիզախին եւ նուիրուածին՝ սպարապետ Մազդադէսի։

ՏԻԳՐԱՆ.— Կը գնահատե՛մ, որովհետեւ մօտէն ծանօթ եմ իր գործին։ Անցեալին մէջ իր խոհականութիւնը կրնար օգտակար ըլլալ կայսրութեան։ Բայց, Մազդադէ՛ս, այժմ կրնաս չափաւորել ընդդիմութիւններդ մեր ծրագիրներուն հանդէպ, հաւատալով կշռել ու դատել գիտցող փորձառութեանը նոր Արքայիդ։

ՄԱԶԴԱԴԷՍ.— Մե՛ծն Տիգրանի։ Կ՚ուզէի որ խօսքերուդ պէս՝ իմաստութիւնդ եւ բազուկդ ալ ուժեղ ըլլային, Արքա՛յ։

ՏԻԳՐԱՆ.— Կը տարակուսի՞ս։ Չե՞ս հաւատար թէ անզուսպ է իմ արդար ըմբոստութեանս թռիչքը։ Տարիներ շարունակ, ամբողջ երիտասարդութեանս, հպատակած Արքայ հօրս անկորով իշխանութեան, պատանդ մնալու ամօթը սրտիս մէջ, լուռ ականատես եղեր եմ գահուս եւ հայրենիքիս նսեմացումին։ Ըմբոստութիւնը կրծեր է իմ հոգիս շարունակ։ Շուրջս կատարուող իրադարձութիւնները տուեր են ինծ անսահման փորձառութիւն։ Կերտեր եմ ծրագիրներս եւ յափշտակուած՝ սպասեր եմ այս պահուն, բարձրանալու համար հոս, հոսկէ Հայաստանի փառքը ճառագայթելու համար աշխարհի վրայ։ Իսկ դուն կը տարակուսի՞ս։

ՄԱԶԴԱԴԷՍ.— Կը խոնարհիմ ծրագիրներուդ մեծութեան առջեւ, Արքա՛յ։ Որոշեր ես առնել հսկայ քայլեր։ Բայց մտածե՞ր ես երբեք հետեւանքին մասին։ Մտածե՞ր ես արդեօք, թէ հաշիւներուդ մէջ սխալ մը թեթեւ կամ թերում մը չնչին՝ ո՛ւր կը տանի հայրենիքը։

ՏԻԳՐԱՆ.— Չկայ սխալ հաշիւ, չկայ երբեք թերում։ Իմ հզօր քայլերս կը տանին զիս միայն հզօր յաղթանակներու։

ՄԱԶԴԱԴԷՍ.— Ես հպատակդ եմ, Արքա՛յ։ Խոստացած եմ քեզի իմ հաւատարմութիւնս։ Պատրաստ եմ զինուորական ճշդապահութեամբ կատարելու հրամաններդ։ Բայց, զգո՛յշ եղիր զանոնք արձակելու ատեն։ Գիտցի՛ր, Արքա՛յ, թէ ժողովուրդները աստուածներ կը շինեն այն առաջնորդները, որ թէեւ տկար, բայց պատահականութեան բերումներով յաղթանակներ կ՚ընծայեն իրենց։ Իսկ կը զամեն անարգանքի սիւնին այն հզօր առաջնորդը, որ միայն մէկ սխալանքով պարտութիւն մը կը թողու իր ետին։

ՏԻԳՐԱՆ.— Պարտութի՞ւն։ Այդ բառը անծանօթ պիտի ըլլայ ինծի եւ իմ բանակներուս։ Մազդադէ՛ս, չկրկնել այդ բառը ուրիշ անգամ։

ՄԱԶԴԱԴԷՍ.— Ներողութի՛ւնդ, Արքա՛յ։ Համարձակութիւնս արժանի է ցասումիդ։

ՏԻԳՐԱՆ.— Ցասումի՛ս, այո՛։ Եթէ ըլլայի արքայ մը կրքոտ, անկշիռ ու բիրտ, հարկ էր որ չղթայակապ նետել տայի քեզ Արտա-

Fonds A.R.A.M

չափ մութ զնտանները, կամ աքսոր ուղարկէի արաբական կիզիչ անապատներուն մէջ եւ կամ յանձնէի դահիճիս:

ՄԱԳԱԴԱԴԷՍ.— Կա՛մքդ, Արքա՛յ: Ես դարձեա՛լ պիտի սիրեմ հայրենիքս եւ գահդ:

ՏԻԳՐԱՆ.— Գիտե՛մ, եւ ատիկա կը սփոփէ սիրտս: Կը մնաս ոչ միայն զօրագունդիդ գլուխը, այլ այժմէն իսկ կը նշանակեմ քեզ սատրապ ասորական երկրին, որ շուտով կը դառնայ վասսալ Արտաշատեան գահուն:

ՄԱԳԱԴԱԴԷՍ.— Սուրդ յաղթական եւ կամքդ՝ աստուածային տնօրինութիւն, Արքա՛յ:

ՏԻԳՐԱՆ.— Ազատ ես, զօրակա՛ն:

ՄԱԳԱԴԱԴԷՍ.— Վահագնի օրհնութիւնը քու վրադ, Մեծն Տիգրան: (խոնարհում եւ դուրս:)

IV.

ԳՈՌ ԻՇԽԱՆ.— Ծրագիրներուդ մէջ է՛ւ Ասորեստա՞նը, եղբա՛յր իմ Արքայ:

ՏԻԳՐԱՆ.— Ըսի՝ Ազուաններէն մինչեւ եգիպտական սահմանները: Մի՛ վախնար, Գոռ իշխան, չեմ մոռցած նաեւ քեզի: Մծբինը՝ Միջագետքի հաստատուն ամրոցը՝ գրաւելով պիտի վերածուի Արտաշատեան զինարանի: Վստահելի գլուխ պէտք է այնտեղ: Ատիկա դուն ես, իշխա՛ն:

ԳՈՌ ԻՇԽԱՆ.— Վստահութիւնդ պիտի ջանամ արդարացնել, եղբա՛յր իմ Արքայ:

ԱՐՔԱՅԱՄԱՅՐԸ.— Կը զգամ թէ Աստուածներու հզօր կամքով եւ զաւակներուս արի կուրծքով՝ նոր կեանք, նոր յաղթանակներ, նոր պանծացում պիտի տրուի Հայաստան աշխարհի:

ՏԻԳՐԱՆ.— Որ պիտի դառնայ անխորտակելի եւ յաւիտենական: Իսկ դուն, իշխա՛նս գահաժառանգ, զաւա՛կ իմ Արտաւազդ սիրեցեալ, ի՞նչ կը մտածես:

ԱՐՏԱՒԱԶԴ.— (Երազկոտ) Ե՞ս... կը մտածեմ խրախճանքներու ատեն՝ դերասանախումբի Թատրոնին մասին:

ՏԻԳՐԱՆ.— Հաճոյք պատճառե՞ց քեզ, զաւա՛կս:

ԱՐՏԱՒԱԶԴ.— Արուե՛ստը, հա՛յր, արուե՛ստն է միայն անխորտակելի եւ յաւիտենական:

ՏԻԳՐԱՆ.— Կըզգա՛մ, այդ թատերգութիւնը՝ «Տրովադայի Պատերազմը»՝ ազդեր է մանուկ մտքիդ վրայ: Հետեւէ՛ Արքայամօր, քնացիր անուշ քունով, զաւա՛կս, գահաժառա՛նգս հոգեհատոր:

ԱՐՔԱՅԱՄԱՅՐԸ.— Աստուածներու ուժը եւ իմաստութիւնը քեզի, զաւա՛կ իմ Արքայ: (Կը խոնարհի:)

Fonds A.R.A.M

ՏԻԳՐԱՆ.— Ջահակիրնե՛ր, առաջնորդել Արքայամայրն ու գահաժառանգ իշխանը, ապա թողուլ զիս առանձին, հանգցնելէ յետոյ ջահերը: (Խումբ մը ջահակիրներ կուգան եւ դուրս կ'առաջնորդեն Արքայամայրն ու Արտաւազդը: Ուրիշներ կը հանգցնեն ջահերը: Կը մնան Տիգրան եւ Գոռ:)

V.

ՏԻԳՐԱՆ.— Դուն ալ, եղբայր իմ, կրնաս թողուլ զիս առանձին:

ԳՈՌ ԻՇԽԱՆ.— Կ'ուզէի ընկեր մնալ քեզի, Արքա՛յ: Յոգնութեան եւ ուրախութեան օրէ մը յետոյ՝ թերեւս կ'ուզէիր սիրտդ բանալ հարազատի մը:

ՏԻԳՐԱՆ.— Խանդավառութեան եւ փառքի օրէ մը յետոյ՝ թո՛ղ որ ունենամ առանձնութիւնը ինձ ընկեր, խաւա՛րը: Առանձնութեան ու խաւարին մէջէն՝ աւելի յստակ, աւելի փայլուն, աւելի շողշողուն տեսնելու համար այն վեր բարձրացող ճամբան, որ բացուած է առջեւս: Խոհերո՛ւս, յառաջիկայ յաղթանակներո՛ւս, ուժի՛ս ու փառքի՛ս ճամբան: Թո՛ղ, եղբա՛յր իմ, թո՛ղ որ անոր ծայրը դլոնուող լուսեղէն արեգակը առանձինն ըմբոշխնեմ այս գիշեր:

ԳՈՌ ԻՇԽԱՆ.— Քու կա՛մքդ, եղբա՛յր իմ Արքայ: Բայց ներէ՛ որ յայտնեմ քեզ, թէ մարդկային պարտք մը կատարած ըլլալու յոյսով, խոստացեր եմ կնոջ մը, որ հաճութիւնը կ'ունենաս ունկնդրելու զինքն այս գիշեր, այստեղ:

ՏԻԳՐԱՆ.— Կի՞ն մը:

ԳՈՌ ԻՇԽԱՆ.— Կի՛ն մը. մա՛յր մը. հարազատ մը քեզի: Ընդունէ՛ զինքը, Արքա՛յ:

ՏԻԳՐԱՆ.— Գոնէ գիտնամ թէ ո՞վ է գիշերով զիս տեսնել փափաքողը:

ԳՈՌ ԻՇԽԱՆ.— Կին մը անանուն: Մի՛շտ քեզի հետ ու դուն միշտ բացակայ իրմէ:

ՏԻԳՐԱՆ.— Անանո՞ւն: Ուրկէ կուգայ:

ԳՈՌ ԻՇԽԱՆ.— Կանանոցէդ:

ՏԻԳՐԱՆ.— Բայց... Տրամադրութիւններս ուրիշ տեղ կը ձըգտին այս գիշեր:

ԳՈՌ ԻՇԽԱՆ.— Ներէ՛ ինձ, եղբա՛յր իմ Արքայ, եթէ պնդեմ թէ պէ՛տք որ ընդունիս զինքը այստեղ եւ ըլլաս մեղմ իրեն հանդէպ:

ՏԻԳՐԱՆ.— Չեմ հասկնար:

ԳՈՌ ԻՇԽԱՆ.— Պարզուկ կին մը. աղջիկ մը շինականի, որ պարգեւած է քեզ ամենէն չքնաղը հարստութիւններուդ ու փառքիդ:

ՏԻԳՐԱՆ.— Մա՞յրը Արտաւազդին:

Fonds A.R.A.M

ԳՈՌ ԻՇԽԱՆ.— Մա՛յրը գահաժառանգ իշխանին։

ՏԻԳՐԱՆ.— Լա՛ւ։ Անյաղօրէն ըմպելու համար գահակալութեանս հրճուանքը՝ արթուն հոս պիտի մնամ ամբողջ գիշերը։ Ըսէ՛. պիտի ընդունիմ զինքը։

ԳՈՌ ԻՇԽԱՆ.— Երկար արեւ քեզի, եղբա՛յր իմ Արքայ։

(Խոնարհում եւ դուրս։)

VI.

ՏԻԳՐԱՆ.— (Առանձին) Աստուածնե՛ր, շնորհակալ եմ որ երազներուս իրագործումը կ՚ընծայէք ինծի առատօրէն։ Ի փառս ձեր արդարադատ կարգադրութիւններուն, նորանոր մեհեաններ պիտի նուիրեմ ձեզի, ոսկեղէն եւ ադամանդակուռ բագիններով։ Ո՛վ Վահագն, աստուած ուժի, լոյսի եւ շանթի, անսպառօրէն ոռոգէ՛ բազուկներս քու արեամբդ անպարտելի, եւ ըրէ՛ որ Տիգրանի՛ սուրը միայն փայլատակէ շանթերդ, որպէսզի Հայաստանի անսահմանութեան մէջ ստրուկ դառնան մեծամեծ իշխանութիւններ։ Օրհնուած ըլլայ ձեր կամքը, աստուածնե՛ր, եւ ձեր ինծ՚ ներշնչած ուժով՝ իմ փառացս շողշողումը յաւիտենական։

(Մուտք Շինական Կնոջ)

VII.

ԿԻՆԸ.— Թո՛ղ ներողամիտ ըլլայ թագաւորս, եթէ կուգամ վրդովել իր խաղաղ լուսաբացը։

ՏԻԳՐԱՆ.— Եկո՛ւր. մօտի՛ր ներս. աւելի՛ մօտ։ Ո՛չ, մի՛ խոնարհիր։ Հոս թագաւորներ եւ սպարապետներ պիտի խոնարհին միայն։ Իսկ դուն...

ԿԻՆԸ.— Իսկ ես կ՚ուզեմ երթալ եւ արտս հերկել, Արքա՛յ։

ՏԻԳՐԱՆ.— Ի՞նչ. կ՚ուզես երթա՞լ։ Ունիս բեհեզեայ հագուստներ, ոսկի ապարանջաններ թեւերուդ, ադամանդ աստղեր մազերուդ մէջ։ Եւ կ՚ուզես երթալ դէպի ա՞րտդ։

ԿԻՆԸ.— Ա՛րտս... Հո՛ն, ուրկէ բերին զիս այստեղ։

ՏԻԳՐԱՆ.— Այստեղ, այս ոսկեճամո՛ւկ կեանքին մէջ։

ԿԻՆԸ.— Այս ամլութեա՛ն կեանքին մէջ։ Ներէ՛ ինծ՚, Արքայ, որ սխալեր եմ այն օրը, երբ պարմանի հասակովդ, լայնալիճը ուսիդ՝ կ՚անցնէիր իմ դաշտէս դէպի անտառ, եղնիկներ որսալու։

Fonds A.R.A.M

ՏԻԳՐԱՆ.— Հրապուրիչ էիր պարզութեանդ մէջ:

ԿԻՆԸ.— Եւ դուն հոյակապ, քու ամբողջութեամբդ:

ՏԻԳՐԱՆ.— Հրաւիրեցի քեզ ինծի հետ որսի:

ԿԻՆԸ.— Եւ զի՛ս որսացիր, Արքա՛յ: Ինչո՞ւ, ինչո՞ւ հանեցիր զիս այն խաղաղ կեանքէս, ուր երգերս քրտինքիս խառնելով՝ ընկերութեան իմ պարտքս հատուցանելու սփոփանքն ունէի:

ՏԻԳՐԱՆ.— Ուզեցի իշխանական կեանք մը ընծայել քեզի:

ԿԻՆԸ.— Չէի գիտեր թէ դուն արքայազունն էիր Արտաշատի: Կը կարծէի թէ մեծատուն մըն էիր միայն, իշխան մը՝ իմացող բանուորին եւ գիւղացիին ցաւերը եւ պիտի կարենայինք քեզի հետ, ձեռք ձեռքի, համախորհուրդ, թեթեւցնել զրկուածներուն տառապանքը:

ՏԻԳՐԱՆ.— Զրկուածներ գոյութիւն պիտի չունենան իմ տիրապետութեանս ներքեւ:

ԿԻՆԸ.— Մի՞թէ: Հապա՞ ես: Կի՛ն մը. առաջի՛նը զրկածներուդ:

ՏԻԳՐԱՆ.— Ի՞նչդ է պակաս, կի՛ն:

ԿԻՆԸ.— Անհատականութի՛ւնս: Վաստա՛կը քրտինքիս: Ծի՛գը բազուկներուս: Նետեր ես զիս կանանոցդ: Այո՛, տուեր ես ինծի օրիորդներ իբր սպասարկու: Հագցուցեր ես ինծի բեհեզներ: Ընծայեր ես միջոց որ միշտ կարենամ մեղկանալ անուշահոտ իւղերու օծումներով: Բայց այս չէ՛ երազը չինականին, Արքա՛յ:

ՏԻԳՐԱՆ.— Կ՚ուզես աւելի՞ն:

ԿԻՆԸ.— Աւելի՜ն... (Դառն.) Հա՛, հա՛, հա՛... Սիրե՜ր ես զիս մէկ օր միայն... Վաղանցուկ՝ քմայքիդ չափ: Ա՛լ չես մտածեր երբեք թէ ի՞նչ ես թողած իմ սրտիս մէջ: Ա՛լ չես մտածած թէ ի՞նչ ես խլած ինձմէ.— ազատութի՜ւնս, դա՜շտս՝ կեանքի աղբիւր, հասկերն այն ոսկի, որ իմ քրտինքովս կը պարարտանային: Ու նետե՛ր ես զիս հոս, այս մեղկութեա՛ն կեանքին մէջ, ա՛յն կիներուդ հետ, որ կեանքի իմաստը հրապուրիչ դառնալու մէջ կը գտնեն միայն: Հիմա որ արքայ ես այլեւս, պէտք է որ արձակես զիս, որ վերստին երթամ իմ դաշտս եւ արօրս վարեմ: Հո՛ն է իմ գոյութիւնս:

ՏԻԳՐԱՆ.— Կը մոռնաս որ առաջին պարտականութիւնդ՝ հետեւիլն է արքայիդ կամքին:

ԿԻՆԸ.— Ո՛չ, ո՛չ իմս: Ես բացառութիւն մըն եմ քու հպատակներուդ մէջ: Այստեղ ես բերեր զիս, անփորձ աղջիկ մը, առանց ըսելու թէ ո՛ւր կը բերէիր, առանց խոստովանելու թէ ո՛վ էիր: Վաղուան Արքա՜ն... Իսկ ես գիւղացի աղջիկ մը, որուն գլուխը պէտք չէ զարդարուի երբեք սա՛ ադամանդէ պսակներով, քանի վարժ է իբր զարդ կրելու հիւսկեր՝ քրտինքի կաթիլներու նման ջինջ՝ ցորե-

Fonds A.R.A.M

նի հատիկներով հիւսուած։ Արձակէ՛ զիս, Արքա՛յ։

ՏԻԳՐԱՆ.— Արձակե՞մ քեզ, երբ խօսելու այս պարզ ձեւդ այնքան աւելի կը մօտեցնէ քեզ իմ սրտիս։

ԿԻՆԸ.— Արձակէ՛ զիս, Արքա՛յ։ Մենք չենք կրնար իրարու մօտ ըլլալ երբեք։ Ես պիտի երթամ դաշտս, դուն պիտի մնաս գահուդ վրայ։ Դուն՝ Արքա՛յ, ես՝ շինական. կարելի չէ որ հասկնանք զիրար։ Ես քրտինքս պիտի վատնեմ, դուն իմ քրտինքովս առուակներ պիտի շինես, որ ոռոգեն պիտի երկիրը։ Բայց իրար պիտի չհանդիպինք երբեք։

ՏԻԳՐԱՆ.— Մնացի՛ր մօտս, հայուհի՛. քեզմով ես իմ ժողովուրդս պիտի ունենամ ինծ հետ։

ԿԻՆԸ.— Իսկ ի՞նչ կ՚ըլլար, Արքա՛յ, եթէ թողէիր այդ բարձունքը, հրաժարէիր սա փառքի կատարէդ, լքէիր իշխանութիւնդ եւ դուն գայիր ինծ հետ դէպի ժողովուրդիդ գիրկը։

ՏԻԳՐԱՆ.— Ի՞նչ յանդգնութիւն, կի՛ն։ Կ՚առաջարկես որ լքեմ հայրենի սրբազան ժառանգս եւ գամ դէպի դա՞շտ։

ԿԻՆԸ.— Իսկ դո՞ւն... Հիմնուած իշխանութեանդ ուժին՝ կը պահանջես որ ե՞ս լքեմ իմ հայրենի ժառանգս՝ դաշտս նուիրական եւ մնամ հոս, բռնութեանդ ենթակայ։

ՏԻԳՐԱՆ.— Լա՛ւ. մեծ է տարածութիւնը քու եւ իմ միջեւ, հակառակ որ երկուքս ալ նո՛յն կէտին կը ձգտինք — հայրենիքի բարգաւաճմա՛ն, մեր գիտցած ձեւերով։ Ազատ ես, կի՛ն, վաղն առաւօտ կը մեկնիս։

ԿԻՆԸ.— Կը մեկնիմ, բայց հրամանաւդ, Արքա՛յ, ո՛չ առանձին։

ՏԻԳՐԱՆ.— Հապա՞։

ԿԻՆԸ.— Զաւակս պիտի տաս ինծի։

ՏԻԳՐԱՆ.— Զաւա՞կդ։ Բաւակա՛ն է։ Վերջացո՛ւր։

ԿԻՆԸ.— Ինչո՞ւ։ Աւելորդ անձ մը արքունիքիդ մէջ։ Վաղը պիտի ամուսնանաս Պոնտոսի օրիորդին հետ, որուն զաւակները պիտի զրկեն մեր հարազատը իր բոլոր իրաւունքներէն։

ՏԻԳՐԱՆ.— Արտաւազդը միակ ժառանգորդն է իմ գահուս։

ԿԻՆԸ.— Բայց որքան քու արքայազուն արիւնդ կայ իր մէջ, նոյնքան իր երակներէն կը հոսի արիւնը հայ շինականին, գիւղացիին, հողագործին։ Տո՛ւր զայն ինծի, որ դառնայ դաշտի զաւակ։

ՏԻԳՐԱՆ.— Լռէ՛, կի՛ն։ Ա՛լ չես տեսներ երբեք դուն Արտաւազդը։ Ա՛լ չունիս ոեւէ իրաւունք իր վրայ։ Անիկա զաւակն է Արքային, Մեծն Տիգրանի, Արքաներու Արքային եւ պիտի դառնայ ինք ալ Արքաներու Արքայ։

ԿԻՆԸ.— Մայրական իրաւո՛ւնքս, Արքա՛յ։ Տո՛ւր զաւակս ինծի։

ՏԻԳՐԱՆ.— Հերիք չահագործես համբերութիւնս։ Ի՞նչ զաւակ։

Fonds A.R.A.M

Ի՞նչ խելագարութիւն․— պահանջէ՛լ զաւակը Արքային, պահանջէ՛լ ժառանգորդը Արտաշատեան գահուն։

ԿԻՆԸ․— Տո՛ւր զաւակս ինծի։

ՏԻԳՐԱՆ․— Տա՛մ քեզի, երբ իր գահը պատրաստ է այստեղ եւ ուսմամբ եւս արժանաւոր ըլլալու համար անոր՝ կ՚ուղարկեմ զինքը չուտով Յունաստան։

ԿԻՆԸ․— Յունաստա՛ն… Արտաշատեան գա՛հ… Հեռաւոր աշխարհներ ինծ համար։ Ա՞յս է ուրեմն քու արդարութիւնդ, Արքա՛յ։ Ա՞յս է ուրեմն քու գահակալութեանդ առաջին բարիքը՝ ուղղուած մօրկան մը սրտին։

ՏԻԳՐԱՆ․— Դժգո՞հ ես որ Արտաւազդի համար կը պատրաստուի հզօր ապագայ։

ԿԻՆԸ․— Գո՞հ ես որ մայրութիւնը կ՚իրաւազրկես կարգադրութիւններովդ։

ՏԻԳՐԱՆ․— Արքայիդ առջեւ կը գտնուիս, կի՛ն։ Ունեցի՛ր երկիւղածութիւն։

ԿԻՆԸ․— Իսկ եթէ չունենա՞մ․ իսկ եթէ ըսե՞մ քեզի թէ գող մըն ես միայն, գո՛ղ մը, որ գողցած է զիս դաշտէս եւ այժմ ինծմէ իմ զաւակս կը գողնայ։

ՏԻԳՐԱՆ․— Նիզակաւո՛ր։ (Կը մտնեն նիզակաւորներ եւ ջահակիրներ) Բերդարգել պահել այս կինը մինչեւ նոր հրահանգ։

ԿԻՆԸ․— Կը բանտարկես զիս։ Վաղը դահիճդ կ՚ուղարկես թերեւս ինծի։ Գիւղացին եւ արքունիքը չեն կրնար հասկնալ զիրար։ Մէկուն մարդկային զգացումը անծանօթ է միւսին։ Թո՛ղ նիզակաւորներդ տանին զիս բանտ, դահիճի՛դ կամ խարոյկի եւ դուն ինքդ քեզի դատէ՛ քու խիղճդ ու տե՛ս որ Արքայի մը համար արդարադատութիւնը միշտ ալ ներհակ է բռնաւոր ուժին։

ՏԻԳՐԱՆ․— Նիզակաւորնե՛ր, տարէ՛ք այդ կինը։ (Առանձին) Արդարադատութիւնը ներհակ է բռնաւոր ուժին։ Բայց ո՞րն է արդար, ո՞րն է բռնի ուժ։ Առանց ուժի չկայ արդարութիւն, առանց ուժի չկայ փառք, չկայ յաղթանակ։ Սակայն, ինչպէս այդ տկար կնոջ հանդէպ, ուժով ձեռք բերուած յաղթանակները՝ կը խոցոտեն մարդու էութիւնը… (Կը գտնուի գահուն աստիճաններուն մօտ․ կ՚իյնայ անոնց վրայ, կը կքի գլուխը ձեռքերուն մէջ՝ բայց չի հեկեկար։)

ՎԱՐԱԳՈՅՐ

Fonds A.R.A.M

Կ. ՓՕԼԱՏԵԱՆ

ՎԵՐԱԴԱՐՁԸ

(Հատուած)

Ես կը պատկանիմ ջուրերուն: Ջուրը իմ նախատարերքս է:

Ահա՛ թէ ինչո՛ւ ես երբեք չկրցայ հողին վրայ ապրիլ, հաստատ յենարանի մը կառչիլ: Այս է դարձեալ պատճառը, որ չկրցա՛յ հողի զաւակներուն նման մտածել, հաշտուիլ այնտեղի կանոններուն եւ օրէնքներուն հետ:

Ամէն ինչ մնաց մէջս, հեղուկային վիճակով: Արարքներս, մըտածումներս, կեանքս ամբողջ նմանեցաւ արագավազ այն գետին յորձանուտ ալիքներուն: Չկրցայ երբեք ղեկավարել անոր ընթացքը: Ո՛չ կրցայ բաժնուիլ, ո՛չ ալ ձերբազատուիլ անոր գերիշխանութենէն: Մնացի միշտ անոր մագնիսական դաշտին մէջ: Ան զիս միշտ իրեն քաշեց:

Իմ տարերքիս մէջն էի, գիւթական ալիքներուն ծոցին: Փաստը ա՛յն էր, որ ես յա՛նկարծ հոգեփոխուեցայ հո՛ն, ջուրերուն ազդեցութեան տակ: Ո՛չ միայն վախ կամ խռովք չէր մնացած իմ մէջս, այլ, անհուն երջանկութիւն մը կը պարուրէր հոգիս: Ազատ կը զգայի ինքզինքս, ինչպէս թռչունն է՝ երկնքի կապոյտին մէջ, վայրի կենդանիներն են՝ անտառներու խորութեան մէջ:

Որքա՞ն տեւեց այդ անմոռանալի ճամբորդութիւնը: Թերեւս ժամեր, թերեւս հազիւ քանի մը վայրկեան, ի՞նչպէս կրնամ գիտնալ:

Բայց ի՛նչ որ բնաւ չեմ կրնար ըսել, ա՛յդ, անկէ յետոյ տեղի ունեցածն է:

Հուժկու ձեռք մը զիս յանկարծ բռնեց մէջքէս... Տաք շնչառութեան մը մօտենալը զգացի նախ, որ յառաջացաւ ուսիս վրայէն մինչեւ այտերս, յետո՛յ, գիրկընդխառնում մը...:

Զիս գրկեց եւ ես հլու անոր հետեւեցայ: Ճեղքեցինք ալիքները միասնաբար լողալով: Այնպիսի՛ դիւրութեամբ մը, որ շուտով ափին էինք արդէն: Սկսանք վազել մեւեղներուն վրայէն, անցանք անծայրածիր անապատը:

Ան զիս առաւ ու տարաւ հեռո՛ւն, դէպի Արշալոյսը...:

***

Անկէ յետոյ շատ մը ուրիշ արշալոյսներ ծագեցան եւ ես անոնց միջեւ ման եկայ:

Վտիտ մարմինս ուռճացաւ եւ հոգիս թեւեր առած, ուզեց թըռչիլ: Թշուառութիւնը սակայն զիս երբեք չթողուց:

Fonds A.R.A.M

Իրիկուններ եղան, որ անօթի ու մինակ պառկեցայ փողոցներու սալայատակին վրայ ու կշտացայ միայն աստղազարդ գիշերներու դիւթանքով:

Շատ մը ինծի նման թշուառ տղոց հանդիպեցայ, եւ անոնց տամուկ աչքերուն մէջ ինքզինքս գտայ:

Ու նաեւ իմ թշուառութիւնս:

Վարժուեցայ տառապանքին, բայց թշուառութենէն ա՛լ վերջապէս զզուեցայ:

Ճերմակ հացի եւ համբոյրներու փոխան գիրքեր տուին ինծի: Նետուեցայ անոնց մէջ, ինչպէս յուսահատը ծով կը նետուի: Ու երկա՜ր լողացի: Մռայլ դէմքիս վրայ լոյսի շողեր սկսան խաղալ: Պահ մը հաւատացի երջանկութեան: Երազեցի լաւագոյն կեանքի մը, լաւագոյն մարդկութեան մը:

Արդարութեա՜ն, բարութեան նաեւ...:

Յետոյ եկան ուրիշ խռովքներ:

Ամէն գարուն կայծ մը կը նետէր մէջս եւ ամէն պտղաբեր աշուն կ'ուռեցնէր մարմինս անծանօթ սարսուռներով, անոր հաղորդելով հողին տենդն ու զարկերը:

Բայց ես չէի գիտեր ի՞նչ ընել, ուրո՞ւն յանձնել հոգիս, ուրո՞ւն մատուցանել հուրը, որ կը բոցավառէր հոն, ճարճատուն խարոյկի մը պէս:

Օտար էր ամէն ինչ, երկիրը, արեւը, մարդիկը: Չէի հասկնար անոնց լեզուն, անոնց հոգիները: Կ'ուզէի դուրս գալ ես ինծմէ, հոգիս կ'ուզէր պայթիլ, ելք չկար: Կ'ուզէր ան նուիրուիլ, զոհուիլ: Չկար մեծութիւն, չկար գեղեցկութիւն: Մեռած էին իմ Աստուածներս: Ու նորեր չկային, նորեր չկրցայ գտնել:

Ու կ'այրէի ես, համակ բոց ու նուիրում, կ'այրէի մասրենի թուփի մը նման, ես իմ մէջ:

Անտանելի էր կեանքը, ու այս երկիրը՝ անընակելի: Միշտ կարեւորը կը պակսէր: Անօթի էր հոգիս, ինչպէս ստամոքսս էր եղած տարիներով:

Հիւանդ էր հոգիս, հիւա՛նդ մանաւանդ: Արհաւիրքը զայն կնքած էր իր կարմիր մելանով:

Հոն կը մնար դեռ կենդանի, յամառ, անյուսահատ՝ մէկ լուսաւոր մտածում, չգոհացուա՜ծ՝ մէկ խորունկ, անմար տենչանք...

Կարօ՜տը ջուրերուն...:

Այդ կարօտը դարձաւ խելայեղ կանչ, յաճախանք, հիւանդագին մտասեւեռում:

Դարձաւ գերագոյն սէր: Ան զգեցաւ մարմինն ու դէմքը գեղուհիներուն ամէնէն ցանկալիին: Ու ես ամէն տեղ զա՛յն փնտռեցի, ինչպէս ծծկեր անօթի մանուկը կը փնտռէ իր մօր կաթը, դժբախտ

Fonds A.R.A.M

գինեմոլը՝ մոռացութեան գինին, սիրատոչոր, խելագար սիրահարը՝ իր սրտին սիրածը...

Ու զայն փնտռեցի տակաւին, ինչպէս բանտարկեալը կը փնտռէ ազատութիւնը, ինչպէս խաւարներու մէջ թարթափող կոյրը կը փնտռէ արեւին լոյսը...։

Խելացնոր վազքիս մէջ, կարծեցի յաճախ զայն գտած ըլլալ։ Բայց ամէն անգամին, այդ հուժկու ձեռքը զիս կեցուց, վերջի՛ն պահուն։   Ա՛ն... Ա՛ն...

Ա՛ն, որ յայտնուած էր ինծի, արփինոտ գետին մէջ, յորձանուտ ալիքներուն ծոցին։

Ա՛լ զիս հանգիստ չձգեց Ան։ Թշուառութեանս պէս, զիս երբե՛ք չթողուց։

Հանդիսացաւ այն երկրորդ Զօրութիւնը, որ զիս պահեց իր իշխանութեան ենթակայ, երկաթեայ օրէնքներու տակ։

Եւ ես՝ թեթե՛ւ տաշեղ, մագնիսական այդ երկու բեւեռներուն միջեւ դարձայ պարզ խաղալիք մը։

Տարբեր էին սակայն Անոնք, իրենց քաշողական ոյժով, իրենց էութեամբ։

Առաջինը, մի՛շտ ալ ներկայացուց ինծի համար Անմահական սէրը։ Անկորնչելի ու անհաս գրաւչութիւնը գերագոյն այն էակի՛ն որուն համար կը մխայ մարդկային սիրտը, երբեւ մշտավառ բուրվառ, տիւ եւ գիշեր, ամբողջ կեանքին ընթացքին, անկէ ալ անդին։

Իսկ այս վերջինը՝ կատարեալ բռնակալ մը։ Դաժան, անգութ, ինչպէս մութ խղճմտանքը անկարեկիր Աստուծոյ մը...։ Աչքն անոր մշտարթուն։

Շուքի մը պէս հետեւեցաւ Ան ինծի, ո՛ւր որ գացի։ Միջամտեց բոլոր կարեւոր արարքներուս, խանգարեց բոլոր ծրագիրներս։ Թունաւորեց կեանքս, ա՛յն քիչը, որ բաժին ինկած էր ինծի։

Մշտակայ դաշոյն մը մնաց, մխուած սրտիս, թոյլ չտալով որ ան ազատ շունչ քաշէ, բաբախէ սիրոյն, մտածումին համար, զորս ան երբեմն կը համարձակէր ընտրել։

Հանդուրժեցի Անոր խիստ ներկայութեան, ակնկալութեամբ մը միայն։ Չեմ գիտեր ինչո՛ւ, կը խորհէի թէ Ա՛ն միա՛կն էր, որ զիս կրնար առաջնորդել իմ գերագոյն սիրոյս։

Խաբուեցայ սակայն։ Ան զիս խաբեց շարունակ։ Տարիներ ու տարիներ զիս օրօրեց սին յոյսերով...։

Ա՛խ, Ա՛ն... ա՜խ, Ա՛ն...

Իսկ ե՞ս, իսկ ե՞ս... ի՞նչպէս ապրեցայ ես...

Նոյնիսկ չըսի թէ ո՛վ եմ ես...։

Կ. Փ.

Fonds A.R.A.M

ԲԻՒԶԱՆԴ ԹՕՓԱԼԵԱՆ

Մ ԱՐԴ ՄԸ

Հաւասիկ հեռաւոր աշխարհներէն վերադարձող
մարդն է այս:

Տարահալած իր գոյութիւնն երէկուան
Ունի ճնշող ծանրութիւնը դարերու.
Պայքարներու իր ծիրանին կ'երկարի
Անապատէն անկարեկիր մինչեւ ծովերն այրեցեալ:

Այսօր ահա կը ժպտի երջանկութեան իր երկրին,
Բայց աչքերուն մէջ քանդակեալ՝ կը յիշէ
Սպիտակ շեղջն ոսկորներու
Հորիզոնի գիծին վրայ՝ ապըստամբ
Սուրերու պէս տակաւին անապատի կողն ի վեր:

Ան՝ ձեռքերով արիւնոտ
Անցաւ ձորերն յորձանքներով ամեհի՝
Հըրատոչոր ծարաւով,
Ձեռքերն այդպէս — տատասկներով բոցավառ:
Երկինքներէն ամպածըրար աղերսեց յոյսն իր պապակին:
Եւ սակայն, տարածութեան ու քառաթեւ միջոցին մէջ
Արձագանգն իր քայլերուն
Կորսըւեցաւ անսըւաղ:

Ու քառասուն տարիներու միջոցէն,
Դաշտերէն այդ անեզրական աւազին
Արեւակէզ բոցերը մինչ
մտածման մէջ կը տիրեն, —
Իր ջրդեղեալ հոգիին մէջ կրեց ան
Խորունկ յոյզերը մարդոց,
Անկարելի քաջութեամբ
Կրեց ցաւը երջանկութեան մը գալիք:

Ահաւասիկ մարդն, — ամբողջ կրակներէն մաքրըւած:
Հոգեկան նոր կորովին, իմաստութեան ուժերով —
Բազուկներով աննահանջ
Սպառազէն՝
Կոփելու կեանքն իր վաղուան:

*

Fonds A.R.A.M

ՅԱՐՈՒԹ. ԿՈՍՏԱՆԴԵԱՆ

ԲԵՒԵՌԱԳԻՐ

*

Վսե՛մ ու վերջնական – Հայկի պատասխանը՝ Բելին։—
Ատրաշէկ որպէս ճառագայթ վերին՝ սլաքն անվրէպ սլացա՛ւ —
Լռութիւնն հաստատող վերջակէտ — սլացա՛ւ՝
Եւ խօսքերն իր իմաստ առին։

Քերթողն ասաց՝ եւ իմացանք։ Քերթողն երգե՛ց՝ եւ մեր
արեան բոյրն առինք,
Բոսո՛ր կեանքի աղը մեր շրթներին – Արե՛ւ, Թարգմանեց
լեզուն՝ համն այդ
Բարկ ու բերկրալի։

Բոսո՛ր՝ մեր սուրի դէմ Թշնամին։ Բոսո՛ր՝ կռընչիւնն իր
կարեվէր։
Օրհասական ժամին երբ սատակե՛ց ոսոխն – Արե՛ւ,
Թարգմանեց լեզուն՝
Ցոյգն այդ բարկ ու բերկրալի։

Երգեցի՛ն աստուածները բոսոր բաժակների մէջ գինի՛ն։
Մենք արբշիռ ըմպեցինք յաղթական հեղուկը նուռ։
Արիւ՛ն փսխեց Թշնամին։ Եւ մենք արբո՛ւն։
Տեսանք արեւն էր հայելի. արտացոլուած պատկերն մեր
Հիր հեր ունէր։ Արեգակո՛ւնք՝ աչքերն էին։ ո՛ւր՝
Այլեւ արթուն տեսանք որ քարն էր դիմացկուն։
Քա՛րը՝ մեր կամքն էր աննըկուն. քա՛րն էր անձեւ մեր
ըսպասումն.
Եւ քարը մե՛զ էր սպասում։ Եւ մեր Հոգի՛ն.

Fonds A.R.A.M

Արդ կարծրութեան դէմ՝ կարծրութիւն։
Արոյրն ահա փայլակնաշեղբ։Եւ մեր ձեռքերն են իմաստուն
Եւ կարծրութեան դէմ՝ զգայուն մեր հայեացքներն
անմատչելի գեղեցկութեամբ արդէն խոհուն։
Եւ կարծրութիւնը՝ համոզող, յուզող բորբոք մի ցանկութիւն
Եւ մեր Հոգի՛ն։
Եւ ահա քարը սրբատաշ։ Քարը յուզուած։ Քարը յուզիչ
Որ կերտեցինք մենք առաջին արշալոյսին։

*

— Աստուածներն երգո՛ւմ են այստեղ։ Տարփում է ծովն ալիք—ալի՛ք։
Եւ մեծղի արեգակն է այստեղ ծովի մէջ ծփուն խաղալիկ։
Հէշտագին հեղուկն երկնում է յեղյեղուկ յոյզն այս բերկրալի։

Աստուածներն երգում են։
Եւ բաբախուն մերկութիւններ գալարւում են ալիք—ալիք։
Երգում են բազալտ ու մարմար։։ Երգում են պողպատ ու պղինձ։

Բառե՛ր որ յախուռն բորբոքում են ինձ ի պայքա՛ր։
Երանի հզօր կամքին փառայեղ. երանի նրանց որ ահեղ
Դարբնում են գաղափար։
Բազալտ ու մարմար կարծրութիւն քանդակում են հպարտ։
Կերպարանքն հոգու, կերտում են անշեղ —
Մերկութիւն անպա՛րտ
Մերկութիւն լոյսի պէս շըքեղ — աստուածներն երգո՛ւմ են այստեղ։

Fonds A.R.A.M

*

Բերէ՛ք բուրաւէտ հիւթը բոյսերի որ ծաղկած են երբե՛ք։
Բերէք յամպար ու կնդրուկ։
Շուշանազարդ կոյսերի մերկութիւնը բերէք։
Ամենայն ինչ որ վճիտ է բիւրեղ։
Հուր եւ հեղուկ նոյն շափրակի մէջ զուտ։
— Երանութի՛ւն որ ըմպել ենք երբե՛ք։

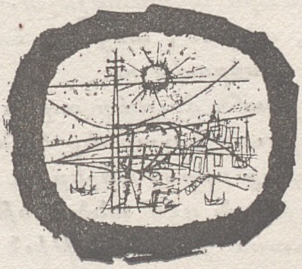

Fonds A.R.A.M

ՀԱՄԱՆՈՒԱԳ

Սահճում է յոյզերն իր այստեղ՝
ուղղահայեաց նոճին —
Ունկն դի՛ր, ունկն դի՛ր, բանաստեղծ,՝
բարդութեան պէս պարզ այս ոճին, —
որ ծղրիդներ կ՚օրրէ...

Թող օրերն այս յանդուգն յորդե՛ն,
Անցնեն ժամերն ահագնաշեշտ.—
Ես անցած, անցած, անցա՛ծ եմ արդէն
Ուղիներով անհրաժեշտ:
Յետոյ որքա՛ն ձայներ աղօտ
Եւ անկարեւոր նուագներ կան— դեռ քանի՛
Աստեղացոլք սիրոյ գիշեր եւ առաւօտ—
Անհունութեան դէմ անծանօթ՝
Անվերադարձ յաւերժութիւն ընտանի...

— Սակայն այսօր կատարւում է անկարելին,
Վերածընուած անցեալը նո՛ր
Փայլատակում է հայելին՝
Գեղեցկութի՛ւն ամենայաղթ, ամենազօ՛ր:

Fonds A.R.A.M

*

Քանզի այսօր, նո՛յնիսկ այսօր,
Նո՛յնիսկ վերամբարձ այս պահին
Ցիշում եմ հայեացքն իր անդնդախոր՝
Ուր անհնարին սարսուռներ կային —
Տենդագալար երանութիւն գահավէժ։
Եւ հեշտագի՛ն ծովամոյն ծփում էր հոգիս․
Ցիշում եմ յոյզերով անվի՛շտ՝
Նա լուսակարկաչ լռութիւն էր միշտ —
Մեծապայծառ միջօրէ․․․
— Ցուզի՛չ է ծաղիկը գարնան,
Ցուզուած է միրգը հասուն․
Ծաղկունքըդ ե՞րբ միրգ կը դառնան
Սիրական իմ սիրասուն․․․
Ըսպասո՛ւմ եմ, ըսպասո՛ւմ․․․—
Չի նոյնիսկ այսօր՝
Սիրում եմ բոլոր հայեացքները ջինջ,
Այն որ ժայթքում է կեանքից անսովոր՝
Տօնական զանգիւն, ձիերի խրխինջ․—
Նոյնիսկ այսօր ես յիշում եմ իր ժպիտն,
․․եւ հեշտագին ծովամոյն ծփում է հոգիս։

Fonds A.R.A.M

Քանզի յիշելով դառնում եմ դարձեալ
Անեղծ աւիւնն այն պարմանի՝
Որ տենչում է համբոյրներով բոցաբարբառ
Երգել արբուն ծիծերն իր սօս սիրականի.—
Ահա միջօրէի մէջ անտա՛ռ՝
Լուսակարկաչ լռութիւն —
-- Կա՛ց, անհամբեր պարմանի՝
Այստեղ թաքուն ըստուերներ կան քեզ համար
Դալարագեղ ծաղկանց փաղփուն ծիրանի
Եւ լուսաղբիւր հեշտանքների պէս պայծառ
Սիրականիդ ըստինքները հոլանի
Բեղուն, բեղուն երջանկութիւն քեզ համար.
Լուսնահայեաց անդորրութի՛ւն հոգեթով
Եւ ցայգաթուրմ բոյրերի մէջ անհամար
Սիրականիդ տենչը ծփուն որպէս ծո՛վ
Եւ բաբախուն բորբ մերկութիւնն իր մարմար
Հեւքն իր արբշիռ, գալարումներն իր խըռով
Սիրաբորբոք տարփակիզումն իր անմար
Բեղո՛ւն, բեղո՛ւն բոցերի պէս քովէ–քով
Սիրականիդ ստինքները քեզ համար
Լուսնահայեաց անդորրութիւն հոգեթով:

— Կա՛ց, անհամբեր պարմանի՝
Ձի ծաղկաւէտ մինչ ծփում էր ցնծագին,
Ծաւալանում էր ծով ի ծով
Բեկուած բիւրեղ ծիծաղներով՝
Բերկրութիւնն իմ փրփրածին...
— Ե՛ս՝ անսալով կայծակնահար
Կատարների ահեղ կոչին —
Բիլ բոցերի ժայթքով անմար՝
Նուաճեցի որպէս նոճի՛ն—
Մեծապայծառ միջօրէն...

•

Ներհո՛ւն՝ մարմինն է փառայեղ,
Բարբառն իր սէր է հեշտագին·
Եւ կերպարանք ամենագեղ։
Քանզի ամէն մի մտածում
Որոնում է ճշմարտագոյն պատկեր ու ձեւ՝
Եւ գտել է վագրը՝ ժանիք·
Եւ գտել է թռչունը՝ թեւ·—
Անկարելին՝ անբաղձալին է արդարեւ·
Եւ ամէն խոր մի ցանկութիւն՝
Ընդունում է իր գաղտնիքը յայտնող մի ձեւ...
Եւ աստուածները մերկացան՝
Ընդունելով ձեւ ու մարմին·
Ու մերկութիւնն աստուածացաւ՝
Ու պատուաստեց հեւքն իր քարին։
Չի վաղուց էր մարմինը դաշն
Ու կատարեալ մի կաղապար՝
Ուր ինքն էր լոկ երջանկաձեւ
Ներկայութիւն ու գաղափար·—
Հուր եւ հեղուկ, հող եւ հողմեր,
Ու մի տենչանք փայլակնածին՝
— Անհունութիւնն ասպատակե՛լ, առեւանգե՛լ,
Եւ վանդակել իր մէջ — Հոգի՛ն։

Ներհո՛ւն՝ մարմինն է փառայեղ,
Բարբառն իր Սէ՛ր է հեշտագին·
Եւ կերպարանք ամենագեղ։

•

Fonds A.R.A.M

ՄԱՐ․ ՍԱՀԱԿԵԱՆ

ՆԵՐԿԱՅՈՒԹԻՒՆ

Կ'ըսես․— «Ինչպէ՞ս ըրիր առանց ինծի, ըսէ՛…»
— Ըսե՛մ․ բայց դուն չըհեռացար երբեք ինծմէ․

Երբ թողուցի քեզ քարափին՝ լուռ ու տրտում
Ու մեկնեցայ, տակաւին հետըս էիր դուն․

Ու մինչ գընա՛ցքըս կը սուրար արագընթաց,
Քո՛վս էիր դուն, աչքերըդ քաղցր յառած վըրաս․

Ետքն, երբ իջայ՝ ու ծառուղի մը գիս անվերջ
Տարաւ, դուն միշտ այնտեղ էիր՝ ծառերուն մէջ․

Ինծ ուղեկից կ'ըլլար յետոյ գետակը մինչ,
Ջուրերուն մէջ կը ցոլանար նըկարըդ ջինջ․

Ոսկեկանաչ արտերուն մէջ ալ ալեծըփուն
Կ'ուրուագծուէր աչքերուս դէմ դէմքըդ խնդուն․

Դուն հո՛ն էիր ամենուրեք, քաղցրաժպիտ,
Օդին, ջուրին, պուրակին մէջ սաղարթախիտ,

Ու շեղջերուն՝ ոսկեդեղին ցորեաններուն,
Ու վիթերուն աչքերուն մէջ ջինջ ու խորունկ,

Եւ ամպերուն՝ որ կ'առնէին ձեւերըդ հուր,
Ամէն ինչի մէջ դո՛ւն էիր՝ անգայտ ու նուրբ…:

Ինչպէ՛ս կ'ուզես՝ քեզմէ հեռու զգայի գիս,
Երբ ամենուր դուն ողողե՛ր էիր հոգիս…:

Գահիրէ

Fonds A.R.A.M

Շ. ՆԱՐԴՈՒՆԻ

ԿՈՄԻՏԱՍ
ԵՒ ԻՐ
ԱՐՈՒԵՍՏԻ ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹԻՒՆԸ

Անհրաժեշտ էր, մանաւանդ այս օրերուն՝ երբ վերլուծման փորձերու հետ, թերագնահատումի հակումներ ալ կը նշմարուին, յիշատակել թէ Կոմիտաս փիլիսոփայութիւն կարդաց գերմանական համալսարաններու մէջ իր երաժշտական ուսումը աւարտելէ ետք։ Նոյն իսկ թէզ մը պատրաստեց՝ իբրեւ պսակաւոր փիլիսոփայութեան։

Անհրաժեշտ էր այս յիշատակութիւնը, որպէսզի դիւրին ըլլայ քննել ոչ միայն թերագնահատումի որեւէ փորձ, այլ եւ նման փորձերու ոգին։

Ինծի համար զարմանալի է կարդալ, աժան յօդուածներու կարգին, Սպիրիդոն Մելիքեանի գրիչին ալ տակ (*), թէ Կոմիտաս «իր մշակոյթների մէջ էլ ամենեւին չի ազատագրուել էտնոգրաֆիկ հոգեբանութիւնից»։

Այսպէ՛ս է որ կը վկայէ Սպ. Մելիքեան, եւ յետոյ կը պատճառաբանէ թէ «այդ էր պահանջում էջմիածնի պատկերի մէջ 15 տարի շարունակ կուած ու կոփուած նրա ազգ.-պահպանողական աշխարհայեացքը, մի աշխարհայեացք, որը գիւղը յեղաշրջելու ոչ մի իտէալ չունի, այդ էր պահանջում այն էտնոգրաֆիկ հոսանքը, որը 70ական թուականներից Գ. եպս. Սրուանձտեանցի գլխաւորութեամբ իշխում էր թէ գրականութեան մէջ, թէ կրթական հիմնարկներում, որը ահազանգ էր խփում գիւղն արշաւող կապիտալիզմի աւերիչ

(*) Կոմիտասի ստեղծագործութիւնների անալիզը, տպ. Երեւան, 1932։

Fonds A.R.A.M

տների տակից փրկելու այն ամէնը, ինչ որ ենթակայ էր կորստեան, վերջապէս այդ էր պահանջում նրա շրջապատը, մանր բուրժուական ինտելիգենցիան, որը տոգորուած նոյն պահպանողական էգիլոլոգիայով՝ աւելի մեծ եւ նոր պահանջներ չունէր»։

Ձեմ ուզեր հարցնել թէ Լենինկրատի հայ երաժշտագէտներէն Փրոֆ. Քուշնարեան, երբ էտնոգրաֆիկ աշխատանքներ կը կատարէ Հայաստանի մէջ, պարբերաբար կուգայ ժողովրդական երգեր ու եղանակներ գրի կ՚առնէ հայկական գիւղերէն, ո՞ր էտնոգրաֆիկ հոսանքին կը պատկանի, կամ քանի՞ տեսակ էտնոգրաֆիկ շարժում կայ։ Ձեմ ուզեր նոյնպէս պնդել որ, եթէ Արեւելահայերը մեզմէ աւելի լաւ գիտեն գնահատել ազգագրական հարստութեանց արժէքը, Սպիրիդոն Մելիքեան չունի նոյն գնահատական վերաբերումը հայ ժողովրդական գանձերու մասին։

Մնաց որ Սպ. Մելիքեան հակասութեան մէջ է։ Արձանագրելէ ետք թէ Կոմիտաս փոփոխութիւններ չէ մտցուցած ժողովրդական երգերուն մէջ,— տուած է այնպէս՝ ինչպէս առած է,— կ՚աւելցնէ թէ կոմիտասեան ստեղծագործութիւններուն գլխաւոր յատկանիշն է բազմաձայնութիւնը։

— «Ամենագլխաւոր նորութիւնը, որ բերում է Կոմիտասը իր մշակոյթներում, դա էտնոգրաֆիկ՝ դարերով բիւրեղացած միաձայն ժողովրդական երգի բազմաձայն դարձնելու խնդիրն է, երաժշտական արուեստի արեւելեան եւ արեւմտեան պրինցիպների (սկզբունք) սինթէզի (համադրութիւն) խնդիրը» (էջ 28)։

— «Նա ոչ թէ պոլիֆոնիկ ոճի ֆորմուլաներին է ենթարկում ժողովրդական երգը, այլ ժողովրդական երգի հոգեբանութիւնից եւ նրան իրական կեանքում շրջապատող իրական պայմաններից է բըխեցնում իր պոլիֆոնիկ բազմաձայնը» (էջ 29)։

Ուրեմն, Կոմիտաս պարզ արհեստաւոր մը չէ, որ միայն տաչեր, յղկեր ու մշակեր է ժողովրդական երգը, այլ եւ իբրեւ արուեստագէտ՝ զգեստ է հագցուցեր անոր, իր ստեղծագործ հոգիին ապրումով հիւսած։ Բայց ո՞յսքան։

Այստեղ կանգ կ՚առնեն անոնք որ փորձեր են ուսումնասիրել Կոմիտասեան նպաստը (apport) հայ երաժշտութեան։ Ծուլութիւն մը կ՚արգիլէ քիչ մը եւս յառաջանալ, ճշդելու համար թէ ի՞նչ կը հետապնդէր Կոմիտաս,— «կառչած մնալով ազգագրական տարրերուն» եւ «յարելով բազմաձայնութեան»։

★

Կոմիտաս նուիրուած էր հանճարային աշխատանքի մը,— բանաձեւել ազգային երաժշտութիւն մը։

Fonds A.R.A.M

Իր համեստ արտայայտութիւններուն մէջ դժուար չէ գտնել փաստեր որ հաստատեն տառապանքը վիթխարի այդ ծրագրին համար։

«Հայ Քնար»ի յառաջաբանին մէջ Կոմիտաս կը գրէր, թէեւ համեստ աշխատանքի մը նկարագիրը տալու ձեւով, թէ ուզեր է «պահել ինքնուրոյն բնաւորութիւն ունեցող եւ զուտ ազգային դրոշմ կրող հայ գիւղական եղանակների ոճն ու ոգին»։ Ու միաժամանակ կը խոստանար տալ «մի գիտական երկասիրութիւն մեր ժողովրդական երաժշտութեան մասին»։ Շատեր գիտեն նաեւ որ Կոմիտաս ծրագիր մը ունէր Երաժշտանոց մը հիմնելու Պոլսոյ մէջ, — ատիկա պիտի ըլլար, ապահովաբար, ուսումնարան մը ուր պիտի մշակուէին հայ երաժշտական վարդապետութեան նախատարրերը։

Իր «ժողովրդական» երգերով, Կոմիտաս հրաշալի նուաճում մը կատարեց եւ «քաղաքացի Հայերն» հասկցուց որ, «իր գեղջուկ եղբօր պարզ, բայց շատ ինքնատիպ եղանակները» կրնան պատուով ներկայանալ եւրոպական երաժշտական շրջանակներուն, ուզելով ըսել «բացառապէս եւրոպական երաժշտութեան ուսման նուիրուած քաղաքացի Հայերն» թէ ժամանակ է վերադառնալ «զուտ ազգային դրոշմ կրող հայ գիւղական եղանակներին», — ազգային երաժշտութեան։

Եւ հիմա, բանաձեւելէ առաջ Կոմիտասի արուեստի փիլիսոփայութիւնը, զետեղենք այս մեծ երաժիշտը պատմական մակարդակի վրայ։

1500 տարի առաջ, երկու վիթխարի ուժեր, հանճարեղ երիտասարդներով շրջապատուած, հայկական տառեր կը յօրինեն եւ կ'ուսուցանեն՝ պաշտպանելու համար ժողովուրդի մը քաղաքակրթութիւնը ընդդէմ արեւելքին եւ արեւմուտքին։ Պահպանողական եւ յետադիմական սերունդը տակաւին կ'աշխատի մեզի բացատրել թէ Ոսկեդարու հրաշքը արդիւնքն էր քրիստոնէութեան յաղթանակին։ Արդի վերադնահատող սերունդը կը մերժէ այդ տեսակէտը եւ կ'ըսէ թէ առանց հայկական տառերուն՝ քրիստոնէութիւնը ոչ թէ կը փրկէր մեզ, այլ անպայման կը կործանէր։ Տառերն էին որ ազգայնացուցին գրականութիւնը, երիտասարդութիւնը, պետութիւնը, եկեղեցին, նոյնիսկ Քրիստոնէութիւնը։

1500 տարի ետքը՝ սկիզբն ենք ընդհ. պատերազմին։

Խաբուսիկ ազատութեան մը մէջ՝ հայ միտքը չի մտածեր վըտանգին մասին, որ կը սպառնայ։

Արեւմտեան հատուածը՝ Պոլիսը իրեն ջօշափուկ դարձուցած, կ'աշխարհաքաղաքացիանար հետզհետէ բարքերով, զգացումներով, ճաշակով։

Արեւելեան հատուածը Կովկասը իրեն չօշափուկ դարձուցած՝

Fonds A.R.A.M

ռուսեւրոպացիական պատմուճան կը նետէր իր ուսերուն:

Էջմիածինը գործիք՝ ռուսական աշխարհակալութեան, (երբ առիթը ներկայանայ, կը պարզենք նաեւ մեր գրականութեան մեղքերը, կրօնական պայքարը Մուրացանի կամ Րաֆֆիի գործերուն մէջ)։

Պոլսոյ Պատրիարքարանը մեղապարտ՝ Ֆրանսական եւ ամերիկեան աշխարհակալութեան միսիոնարական հատուածին գործունէութեան հանդիսատեսի դերին մէջ:

Հին սերունդը վերածնունդ կը կոչէ այս շրջանը:

Եւ ի՞նչ վերածնունդ,— «ժանեակներու բանաստեղծութիւն» կամ «սալոնի գրականութիւն»: Հայը անունով էր Հայ:

Կը հաւատամ որ Կոմիտաս նշմարեց վտանգը: Անզօր էին այլ եւս մեր զէնքերը,— եկեղեցին չէր կրնար ոչ թէ վերականգնել մեր ժողովուրդը, այլ նոյնիսկ պաշտպանել անոր գոյութիւնը: Մեր դպրոցները կքեր էին Թարգմանածոյ բանաստեղծութեամբ եւ անճահ գրականութեամբ խճողուած դասագիրքերու տակ, (ինծի մի՛ յիշեցնէք շատ գովաբանուած քանի մը հայ բանաստեղծներ, որոնք կրնան արդարանալ միայն իրենց ժամանակով՝ եթէ յետպատերազմեան վերագնահատումը հասցնենք մինչեւ իրենց ստեղծագործութիւնները):

Երաժշտութի՛ւնը միայն կրնար փրկել հայ ժողովուրդը եւ ծաղկեցնել հայ բանաստեղծութիւն, հայ նկարչութիւն, վերջապէս հայ արուեստ:

Առանց ինքնուրոյն եւ ազգային երաժշտութեան՝ պատրանք է խօսիլ մշակութային անհատականութեան մասին:

Կոմիտաս ուզեց նախ երաժշտութիւն տալ այս ժողովուրդին՝ առաջնորդելու համար զայն իր պատմութեան:

Ես նախ յիշեցի Ոսկեդարը,— արեւելեան եւ արեւմտեան քաղաքակրթութեանց բախումին մէջ հայկական կենսունակութեան մէկ հրաշքը: Որպէսզի նոյն պատկերին դէմ ներկայացնեմ Կոմիտասի վիթխարի աշխատանքը,— քրիստոնէութեան մէջ մեղկացած, օտար դրամագլուխով թունաւորուած, ջարդերու տակ քամուած ժողովուրդի մը աւիշ տալ, որ ապրի եւ աճի: Մենք պէտք չունէինք երաժիշտներու, այլ պէտք ունէինք երաժշտութեան:

Ու Կոմիտաս, թող «էտնոգրաֆ» կոչեն ոմանք, եթէ ժողովրդական երգերու ոգին պրպտեց, ինչպէս եւ հին ձեռագիրներու վրայ հայկական ձայնախազերը սերտեց, որպէսզի ետքէն բանաձեւէ հայ երաժշտութիւնը, համեստութեամբ մը «ժողովրդական երգ», «հայ գիւղական եղանակ» կ'անուանէ ինչ որ կը պրպտէ,— սակայն մե՜ծ է իր նպատակը եւ հոյակապ: Մեր քաղքցիներուն փափկութեամբ ըսել.— Սորվէ քու գիւղացի եղբօրդ երգերը, որոնց մէջ է քու ցեղիդ ոգին:

Fonds A.R.A.M

Ափսո՜ս, որ հարուածը շուտ իջաւ լուսեղ ու ճաճանչաւոր ուղեղին վրայ, եւ կոմիտասեան հոյակապ գործը, որ պիտի յեղաշրջէր մեր բանաստեղծութիւնը, մեր ամբո՜ղջ կեանքը, մնաց կիսատ։

«Շուտով հրատարակելու ենք մի գիտական երկասիրութիւն մեր ժողովրդական երաժշտութեան մասին» կը գրէր Կոմիտաս «Հայ Քնար»ի մէջ։

Չկրցա՛ւ տալ այդ գործը, որ դպրոց մը պիտի ըլլար թերեւս։ Սակայն այս բեղուն ուղեղը, որ լաւ կազմուած էր եւ կատարելապէս մշակուած, տուաւ գործ մը, որմէ ներշնչուած՝ կարելի է բանաձեւել իր արուեստին փիլիսոփայութիւնը։

★

Պատմական մակարդակի վրայ դնելով Կոմիտասը, քանի մը տողով գծեցինք այն պատկերը, որ կը ներկայացնէր Հայոց հոգեկան կազմախօսութիւնը,— տարբաղադրութեան մօտ վիճակ մը ազգային հոգեբանութեան տեսակէտով։

Արդարեւ, եթէ հարցուէր թէ ի՞նչ ունինք յատկանշական, տոհմիկ կամ ինքնատիպ, որ ներկայացնէր մեր ազգային դիմագիծը քաղաքակրթութեան պատմութեան մէջ, դժուար էր պատասխանել։

Քիչ մը շատ պարծենցանք հայկական ճարտարապետութեամբ, առանց անդրադառնալու թէ հին նպաստ մըն է այդ։ Պարծենցանք նաեւ մեր մանրանկարչութեամբ կամ ծաղկագրութեամբ, առանց անդրադառնալու նոյնպէս թէ չի մշակուիր երկար ատենէ ի վեր։ Ու եթէ Շիփիէ շատ անգութ արտայայտուեցաւ՝ մէկ էջ իսկ չտալով մեզի արուեստներու պատմութեան մէջ, երախտապարտ ենք Կոմիտասին, որ, պատերազմէն առաջ, Երաժշտական Միջազգային Համաժողովին կը վազէր, ներկայացնելու համար արուեստ մը, ինքնատիպ, բնատոհմիկ եւ կենդանի։

Հաճելի չէ շարունակ պարծենալ հին ստեղծագործութիւններով։ Ի վերջոյ հնաբոյր մագաղաթի մը պատրանքը պիտի ստանայ մեր հոգին, երբ մանաւանդ սուր կապէ սա հարցումը.— Ի՞նչ ունինք նոր։

Կոմիտաս հաստատեց թէ չբեր ժողովուրդ մը չէ Հայոց բազմութիւնը։

Ու երբեւ ազգային բերք՝ ցուցադրեց հայկական երաժշտութիւնը։

Դժբախտաբար մեզմէ շատեր եւս սխալ հասկցան պիտակը,— «գեղջկական եղանակներ» կամ «ժողովրդական երգեր»,— զոր Կոմիտաս համեստութեամբ մը տուած էր ազգային բերքին։ Պէտք է նկատի ունենալ, որ «Վաղուան գրականութեան» բանաձեւին հեղինակները (Ա. Յարութիւնեան), «Հայաստանեայց գրականութեան» քուրմերը (Մեհեան) իրենց աշխատանքով ուրիշ բան չէին կատարեր, բայց եթէ վերադարձ մը դէպի գիւղաշխարհ, դէպի մեր հայրենի

Fonds A.R.A.M

քնաղաւառը, ուր է աղբիւրը հայ արուեստին եւ հայ ոճին, եւ ուրկէ Կոմիտաս բերաւ, դուք ըսէք «ժողովրդական» կամ «գեղջկական եղանակներ», ես պիտի ըսեմ՝ Հայաստանեայց երաժշտութիւն:

Ի՞նչ էր Կոմիտասի երաժշտական քաղաքականութիւնը, պարզ խօսքով՝ ի՞նչ կը հետապնդէր այս հանճարեղ արուեստագէտը:

Ազգային դիմագծի կազմալուծութեան շրջանի մը մէջ, Կոմիտաս զգաց թէ անհրաժեշտ է շունչ մը, ստեղծելու համար հոգեկան մթներոլորտ կլիմայ կամ բաղակցելու եւ համադրելու համար քայքայուած տարրերը, կերտելու համար ազգը:

Հիները եւս կը հետեւէին այս եղանակին: Երաժշտութիւնը ազգային ուսում մը կը նկատուէր հին Արեւելքի մէջ (*):

Հելլենական ուսումը կարելի է բաժնել երկու մասի.— Մարմնակրթական եւ հոգեկրթական: Արդարեւ, Հելլէններուն մօտ, երաժշտութիւն (*) (musique) կը նշանակէր ուսում՝ կրթելու համար հոգին, ազնուացնելու համար ամէնէն գեղեցիկ առաքինութիւնները, հաճելի՝ աստուածներուն: Պիւթագոր կ'ընդունէր որ երաժշտութիւնը կրթութեան բարձրագոյն գործիքն է: Պղատոն եւս երաժշտութիւնը կը համարէ «կրթութեան գլխաւոր գործիքը» (Հանրապետութիւն, գիրք Գ.): Արիստոտէլ, իր կարգին երաժշտութիւնը կը դասէ պատանիներու կրթութեան անհրաժեշտ տարրերուն կարգը (Քաղաքական, Գլ. Ե.): Ռէյնախ կը գրէ թէ «հելլէն ազնուապետական ընկերութեանց մէջ երաժշտութիւնը անբաժան մասը կը կազմէր լաւագոյն կրթութեան»:

Առաջին անգամ Պղատոնն է, որ կը թելադրէ միացնել կրթութեան երկու եղանակները,— մարմնակրթութիւնը եւ հոգեկրթութիւնը (մարմնամարզին հետ երաժշտութիւն): Եւ օրինակ կուտայ Եգիպտացիները, որոնք պետականացուցած էին երաժշտութիւնը: Նոյնը ըրած էին նաեւ հին Չինացիները: Եւ այս՝ որպէսզի ստեղծուի ոչ միայն հոգեկան միութիւն, այլ եւ կարելի ըլլայ ազնուացնել ժողովուրդը— արդարեւ Արիստոտէլ կը գրէ թէ երաժշտութիւնն է միայն, որ կ'արթնցնէ լաւագոյն առաքինութիւնները, քաջութիւն, խանդավառութիւն, զոհաբերութիւն:

Արուեստի զանազան ձեւերը պետականացնելու փորձեր եղան նաեւ մեր օրերուն,— Լենին առաջին առթիւ շարժանկարն առաւ պետութեան սպասարկութեան մէջ՝ իբրեւ կարեւոր ազդակ մը զանգուածները իրար շաղախելու:

Ատեն է, կարծեմ, ըսելու թէ երկրասասան վերջին յեղափոխու–

(*) *J. Combarieu.*— Histoire de la Musique, Ա. հատոր, էջ 153:

(*) Հելլէնները musique-ը կը հասկնան վերը բացատրուած ձեւով, իսկ մեր հասկցած երաժշտութեան կ'ըսեն *արմոնիքի*:

Fonds A.R.A.M

թիւններէն ետք միտքերու եւ գաղափարներու յեղաշրջութիւններէ ետք, ազգութեան սահմանումը եւս կրած է խոր փոփոխութիւններ: Հողային սահմանները կամ լեզուական պատուարները չեն որ հիմա պիտի կարենան պահպանել ժողովուրդներու ազգային դիմագիծը՝ եթէ ստեղծուած չէ իմացական կլիմայ մը, — այս ձեւով արդէն կը վերադառնանք Ռընանի վարդապետութեան, որ ազգութիւնը կը բանաձեւէր իբրեւ հոգեկան միութիւն:

Եւ ի՞նչ էր Կոմիտասի ծրագիրը, — համաձայն հելլենական վարդապետութեան, որ երաժշտութիւնը կը համարէ փիլիսոփայութիւն (Պղատոնի բանաձեւն է այս, զոր իւրացուցած է ետքէն, Պեթհովէն) կամ հոգեկան բարձրագոյն զարգացման եղանակ մը, վերջապէս համաձայն հելլէն փիլիսոփաներուն, որոնք երաժշտութիւնը կը նկատէին ազգային կրթութեան շաղախ մը, առնել եւ թրծել հայ հոգին որ կազմալուծուած էր օտար ազդեցութիւններու թափանցումով: Հայրենի սեփականութիւններէ եւ ժառանգութիւններէ զրկուած մեր ժողովուրդին տալ հոգեկան օջախ մը, որպէսզի վերակազմուի ազգը եւ մտնէ պատմութեան շէնքէն ներս:

Սկիզբը, Կոմիտասի գործին իբրեւ պատկեր՝ յիշատակեր էի Ոսկեդարու հրաշքը, — բիւզանդական եւ պարսկական աշխարհակալ արշաւանքներուն միջեւ սեղմուած եւ վտանգուած, հայ հանճարեղ միտքը ընդունեց քրիստոնէութիւնը՝ պայքարելու համար պարսկական աշխարհակալութեան դէմ, ստեղծեց տառերը՝ պայքարելու համար քրիստոնէութեան դէմ, որ նոյնքան ահարկու զէնք մըն էր բիւզանդական աշխարհակալութեան ձեռքը: Մեր երեսունըվեց տառերով, հայ միտքը ոչ միայն կասեցուց արեւելեան վտանգը, այլ եւ անվնաս դարձուց արեւմտեան սպառնալիքը՝ assimilationի օրէնքով, ազգայնացնելով օտար կրօնքը:

Այնպէս եւ Կոմիտասի հրաշքին օրով, — օտարացած էր մեր գրականութիւնը՝ հակառակ տաղանդաւոր գրողներու գեղեցիկ բանաձեւերուն, կազմուլուծուած էր հայ հոգին՝ հակառակ կրօնական եւ բարոյական կարգապահութեան, կորսուած էր հայ ազգային դիմագիծը՝ դպրոցներու պակասին կամ կրթական ապիկար վարչութեան մը պատճառով, խարխափումի մէջ էր նաեւ հայ քաղաքական միտքը՝ այն յոյսերով զորս կը կապէր բարենորոգումներուն, — որոնք օտար պետութիւններու կողմէ խաղաղ թափանցումի փորձեր էին պարզապէս, — եւ ռազմայեղափոխական շարժումներուն, — որոնք intimidationի փորձեր մնացին, հակառակ իրենց կարգ մը առաւելութիւններուն՝ օգտակար... օտար շահերու: Երեսունըվեց նոր տառեր պէտք էին, գործելու համար նոյն հրաշքը: Եւ Կոմիտաս ընտրեց ձայնախազեր:

Fonds A.R.A.M

Երեւակայեցէ՛ք,— տակաւին կը զարմանան Ոսկեդարու արագ-կազմութեան վրայ, ի՛նչ լեզու էր, որ մէկ անգամէն եւ կարճ ժամանակի մէջ փայլեցաւ այնքան որ մինչեւ այժմ հիացումի կը կանչէ մեզ: Եւ ի՛նչ խանդավառութիւն էր, որ կարճ ժամանակի մէջ ստեղծեց Կոմիտաս, եւ տաք շունչով մը իրար շաղախեց մեզ: Գրի գիւտի դարադարձի տօնահանդէսները եթէ տեղի ունեցան յորդազեղ գինովութեան եւ զառանցագին խանդավառութեան մէջ, պատճառը Կոմիտասի երգերն էին ապահովաբար: Ու Կոմիտասի երգերն էին, որ Վարուժանի բանաստեղծութեան տուին նոր շունչ մը եւ բուրումնաւէտ ջերմութիւն մը: Կոմիտասի երգերն էին, որ մեր արձակին մէջ դրին աղուոր կշռոյթ մը (*),— նկատա՞ծ էք, արդի մեր արձակը երգեցիկ է քիչ մը: Այս ամէնէն վեր, տարածութիւնը չքացաւ, սահմանները անհետացան, եւ հայ բազմութիւնները մօտեցան իրարու, կարծես հաւաքուեցան, ամփոփուեցան, սեղմուեցան, գրկուեցան: Արդարեւ հայ քաղքենին եւ հայ գիւղացին երբեք այնքան սիրած չէին զիրար, երբեք Պոլսեցին ու միջնաշխարհի շինականը այնքան մօտեցած չէին իրարու, որքան Կոմիտասի օրով: Եւ յանկարծ Թուրքը զարմանքով տեսաւ, որ ջարդերէն քամուած եւ աւերակներէն փախած այս ժողովուրդը ոտքի կը կանգնի կազմակերպուած ազգի մը պէս:

Այո՛, ազգ էինք դարձեր հրաշքով:

Կոմիտասի ստեղծագործութեան մէջ տունի ի՛նչ ջերմութիւն էր, տոհմիկ ի՛նչ տարր էր, որ կատարեց այդ հրաշքը:

★

Մինչեւ այստեղ զբաղեցանք Կոմիտասի աշխատանքին արտաքինով (ազգային մտահոգութիւն):

Հիմա դիտենք ներքին երեսը,— բովանդակութիւնը (մարդկային մտահոգութիւն):

Կոմիտաս կը հարցնէ ինքզինքին, կը հարցնէ պատմութեան, կը հարցնէ միջավայրին·

(*) Շատ հետաքրքրական պիտի ըլլար ուսումնասիրել մեր արդի քերթողական լեզուին կշռոյթի օրէնքները, ճիշտ ինչպէս Փ. Սէրվիէն կը փորձէ ֆրանսերէնի վրայ: Նման աշխատութեան մը իբրեւ առաջնորդ կը յիշատակեմ·

P. Servien.— Les rythmes comme introduction à l'esthétique.

P. Servien.— Essai sur les rythmes toniques du français.

P. Servien.— Lyrisme et structure sonores.

Jean Royère.— Le musicisme.

Քոմպարիէօ եւս ունի երկու արժէքաւոր գործեր այս ուղղութեամբ:

Fonds A.R.A.M

— Ի՞նչ է Հայը, իբրեւ մարդ։

Որոշ է իր պատասխանը։ Երկու վարդապետութիւններ պատասխաներ են այդ հարցումին, զանազան բացատրութիւններով, զորս կրնանք վերածել երկու տարազի։

1.– Մարդը = Մարմին + Հոգի։

2.– Մարդը = Աշխարհագրական նիւթ։

Կոմիտաս կ'իւրացնէ երկրորդ պատասխանը։

Առաջին առթիւ զարմանք կը պատճառէ, որ ինք, էութեամբ միսթիք, նախասիրութիւն ցոյց կուտայ նիւթապաշտ վարդապետութեան բացատրութեան։ Սակայն կը փարատի այդ զարմանքը, երբ կը փորձենք մեկնել այդ երկու հակադիր տարազները։ Ոգեպաշտ դպրոցին ներկայացուցիչներէն մին, Ռուտոլֆ Շթայնէր, կը պնդէ թէ մարմինը ձեւն է հոգիին, եւ պատկերազարդելու համար իր տեսութիւնը երաժշտական օրինակով մը՝ կ'աւելցնէ թէ տիեզերական շունչն է որ մարդկային մարմինը կը վերածէ զանազան նուագարաններու,— սրինգ, քնար, եղջերափող, դափ, տիկ (cornemuse),— ճիշտ ինչպէս երբ, ըստ եգիպտական աւանդութեան, արեւին ճառագայթները կ'իյնային Մեմնոնի հսկայ արձանին վրայ, արձանը կը փոխակերպուէր նուագարանի՝ միջոցը լեցնելով հրաշալի երաժշտութեամբ մը։

Ի՞նչ է տարբերութիւնը, երբ Կոմիտաս, դիտմամբ շփոթութիւն ստեղծելով մարդկային եւ աշխարհագրական երկու տարրերու միջեւ, Հայը կը վերածէ նուագարանի մը, որուն ձայները փոխ առնուած են ծանօթ լեռներէ, առուակներէ, անտառներէ։ Ըստ Կոմիտասի, Մեմնոնի քրմական արձանն է Հայը, որ յանկարծ նուագարանի մը կը փոխակերպուի՝ երբ իր մէջէն կ'անցնին բնաշխարհի հովերը։ Այս ձեւով՝ աշխարհագրական երաժշտութիւն մըն է այն զոր կուտայ Կոմիտաս։ Կամ՝ բնապաշտիկ արուեստ մը։

Արեւմուտքի մէջ, իմացական փորձարկութիւններու ճամբով է որ տպաւորապաշտութիւնը կուզայ արուեստը դնել բնութեան հետ հաղորդակցութեան մէջ։ Կոմիտասի մօտ, ընդհակառակն արուեստը կը տարուի բնութեան հետ գգուանքի՝ մեկնելով պատմական եւ աշխարհագրական թելադրանքէ մը։ Նոյն իսկ կարելի է ըսել թէ Կոմիտասեան արուեստին մէջ դժուար է ճշդել protagoniste ը,— դուք առաջին մակարդակի վրայ կը զգաք երբեմն հայրենի հովը, որ Բիւրակնի ջուրերուն կը զարնուի, կամ եղբայրական եզը, որ արտին մէջ օրն իրկուն կ'ընէ գիւղացիներուն հետ նո՛յն վեհապետական իրաւունքով։ Ինչո՞ւ այս թատերական ըմբռնումը։ Որովհետեւ.— Ոչ մէկ ժողովուրդ այնքան թրծուած է իր միջավայրին տարրերով, որքան Հայը։ Կ'ըսեն թէ ռուսական տափաստաններու հոգեբանական արտա-

Fonds A.R.A.M

յայտութիւնը կայ Ռուսերուն վրայ։ Բայց ամէն ժողովուրդ չի կրնար հաղորդակցիլ իր միջավայրին հետ։ Թուրքը չկրցաւ աշխարհագրականանալ այն հողերուն հետ, որոնց վրայ կը գտնուի։ Այս երկու օրինակները բաւական են, կարծեմ, որոշ վերապահութեան մը տակ դնելու լամարքիզմը։ Նպատակ չունիմ ներկայացնելու Հայուն յեղաշրջական processusը, կ'ուզեմ արձանագրել միայն թէ Հայը, էութեամբ գիւղացի, հօր կողմէ ազգական է բնութեան։ Ահա թէ ինչու, հակառակ Արեւմուտքցիի հիւանդագին narcissismeին, որ չարունակ կը պեղէ եւ կը սպառէ ինքզինքը՝ իր ներքին կեանքին հիացումէն տարուած, հայկական humanisme կը մտնէ սէր մը ապրելու ոչ միայն ներքին, այլ եւ արտաքին կեանքով,— բնութեան կշռոյթով։

Եւ բնութեան այդ կշռոյթն է, որ կ'արձագանգէ Կոմիտասի բերած երաժշտութեան մէջ։ Քաղքենի յուզումներ չեն, հիւանդ զգացումներ չեն, որ կը բաբախեն այդ արուեստին մէջ, ոչ ալ իմացական voulu երանգախաղեր, այլ անկեղծ, կենդանի, սրտապարար ձայներ, որ համանուագ մը կը կազմեն։ Ամէն անգամ որ Կոմիտասի երգերը կը լսեմ, կը խաբուիմ՝ որովհետեւ կ'երեւակայեմ թէ orchestration մը կը կատարուի յանկարծ։ Չեմ գիտեր, ուրիշներ ալ նկատա՞ծ են արդեօք որ Կոմիտասի համերգները կը նմանին համանուագներու,— Սիփանը կը փոխակերպուի հսկայ քնարի մը, Վանայ լիճը՝ ջութակի, Մշոյ դաշտին հովը՝ սրինգի, Մասիսը՝ դափի...։

Ու եթէ նկատած չէք, կարդացէք Կոմիտասի սա հատուածը, որ կուտայ համանուագի իրական զգայախաբութիւն մը.—

«Արեւն արդէն թռել ու գիշերն իր մութն է փռել. ցորեկը հանգել ու գիշերն է գործի կանգնել։ Երկու ծով դէմ դէմի են ծառացել՝ կապուտակն երկնային ու զուարթուն, եւ սեւուկն երկրային ու արթուն. լուսինն անցել է աստղերի գլուխը՝ հերկելու չարան ամպերը. երգում են տարուբեր հովերը, իսկ մաճկալն անցել է զութանուորների գլուխը՝ արթնցնելու պարարտ արտերը. նուագում են գլգլան առուակները։ Վերեւ երկինքն է շնչում, ստորեւ՝ երկիրը. վերն աշխատում են լուսինն ու աստղերը եւ հողմավար ամպերը, վարը՝ զութանն ու շինականը եւ գործավար եզները. վերեւ՝ կեանքն ու ստորեւ՝ ջանքը յուզում են մտքի ու սրտի լարերը։ Շունչ է առնում շինականն ու շունչ տալիս իր շուրջը։ Թե՛ւ է առնում զութանն ու թեւ տալիս մշակին՝ պատռում է արտը, դիզում հողակոյտ ալիքներն աջ ու ձախ եւ ձեւում ոսկի ակօսների շարը։ Հեւո՛ւմ է հեւում ամբողջ վարը, ե՛ւ կռկռում է գոմշուկը, ե՛ւ կանչում է գեղջուկը, եւ սուլում է սարի հովիկ, եւ փափսում լերան ծաղիկ, ե՛ւ գլգլում

Fonds A.R.A.M

թոթով վըտակ, իսկ գութանի ա՞կ՝ հեծում, լալիս, ծլվլում, մըխտում, ճռճռում ու ճլվտում է»։

Ահա գութաներգը՝ վարպետին նկարագրութեամբ։ Դուք կրնաք այս նոյն գրաւոր orchestration ին վերածել Ալագեազը, Մոկաց – Միրզէն եւ միւս երգերը։ Միշտ օրքեսթրասիոնի համար առնելով հայրենի բնութեան տարրերը։ Եւ ամէն անգամ՝ մարդկային էակը պիտի տեսնէք իբրեւ մէկ մասնիկը բնանկարին կամ բնանուագին։ «Խորհըրդաւո՞ր ու պաշտելի գաղտնիք,— կ'աղաղակէ Կոմիտաս՝ այդ բնանուագը միշտ ականջին մէջ,— շինականը բնութեան գրկում, բնութիւնը շինականի սրտում վերստին ու միաժամանակ ծնունդ են առնում»։ Իբրեւ վերջին եւ գեղեցիկ վկայութիւն, մէջ կը բերեմ նաեւ հետեւեալ հատուածը.—

«Շինականն այն կախարդ վարպետն է, որ կարդում է, հարազատօրէն, բնութիւնը, ստեղծում է բազմաբեղուն մտքեր, նոցա փըչում է իր հզօր ու պարզ շունչը, դրոշմում է իր բնաւորութեան էականով՝ ներքին ու արտաքին լրիւ կեանքով, եւ կնքում է բառերով ու եղանակով իր հարազատ զաւակը՝ գութաներգը»։

★

Ի՞նչ կը հետեւի այս վերլուծումէն։

Վերադարձ դէպի գիւղաշխարհ՝ եթէ կ'ուզէք մտնել ցեղին սրտին մէջ։Այնտեղ է Հայը, որ կ'ապրի իր երգերով և հէքեաթներով։

Վերադարձ դէպի բնութիւնը՝ եթէ կ'ուզէք ստեղծել անկեղծ եւ բաբախուն արուեստ մը։ Այնտեղ էր, որ Կոմիտաս գտաւ իր բազմաձայնութեան գաղտնիքը՝ համանուագի մը պատրանքին ջերմութեամբ։

Այդ վերադարձովն է որ Կոմիտասին գործը կը ներկայանայ իբրեւ աղբիւր ներշնչման.—

«Գութաներգ»ին մէջ կը տեսնուի ապագայ հայկ. օփէրային ձայնահէնքը։

Կայ, հնձուորի երգերու մէջ՝ աշխատանքի երաժշտութեան ըս–կղընաւորութիւնը, (ապագան աշխատանքի երաժշտութեանն է, մանաւանդ երբ տիրապետեն զանգուածները եւ մեքենաները, հետզհետէ վտարելով երաժշտական բռնազբօսիկ վարդապետութիւններ, — dogmatisme, pédantisme, cérébralisme.

Բազմաձայնութեան զարգացումով կարելի է կատարել երաժըշտական մանկավարժութեան գեղեցիկ փորձ մը,— վարժեցնել զանգուածային կարգապահութեան՝ տաշելով հայկական դէգութիւնը կամ մեղմելով դէչ զարգացած անհատապաշտութեան մը չարիքները մեր մէջ։

Եւ դեռ ի՞նչ թելադրանքներ ու դասեր կան Կոմիտասի գործին մէջ։

Fonds A.R.A.M

×

Իմ այս վերլուծմանս վերջաւորութեան՝ անհրաժեշտ կը գտնեմ այստեղ մէջբերել կարծիքը Դ. Դեմիրճեանի, որ արուեստի փիլիսոփայութեան պատրաստութիւն ունի եւ ամաթէօր ջութակահար մըն է. —

«Կոմիտասը վէմն է հայ երաժշտութեան, հիմնաքարը: Կոմիտասը այն իմաստուն ստեղծագործողն է, որ մեծապէս հասկացաւ ժողովրդական աղբիւրների կենսալից ուժը եւ իր նիւթը վերցրեց այնտեղից: Եւ այսօր Կոմիտասը այն երաժիշտը չէ, որին մենք սոսկական «արժանաւորների հարկը» մատուցանելու համար միայն յարգանքի խօսք ասենք: Այսօր արդէն պարզ է ամէն երաժշտի համար, որ մեր ժողովրդական երգի վրայ հիմնուող նոր երաժշտութիւնը Կոմիտասից է սկսւում: Կոմիտասի գործը պրիմիտիվ (անմշակ, նախնական) չէր, ինչպէս սխալ մեկնել էին կամենում ոմանք, ոչ էլ վերարտադրող էտնոգրաֆիա: Կոմիտասը ստեղծագործող էր նախ եւ առաջ: Կոմիտասի երգերը ստեղծագործութիւններ էին իրենց հիւթալից, կառուցիկ եւ միաժամանակ հարազատ բազմաձայնութեամբ (պոլիֆոնիա): Այդ բազմաձայնութիւնը չունի իր նախորդը, չունի իր տրադիցիան, դա հիմնովին Կոմիտասի սեփական ստեղծագործութիւնն է: Դա նրա մեծ երախտիքն է հայ երաժշտութեան զարգացման գործում: Եւ եթէ նրա երգի հիմնական մոտիվը խաբում է ոմանց եւ մոլորեցնում՝ Կոմիտասին յետ տանելու դէպի ժողովրդական երգի հաւաքողի եւ էտնոգրաֆիական նիւթերի անմշակ ներկայացնողի դերը՝ այդ չարաչար մոլորութիւնը ցնդում է այսօր այն հիացման դիմաց, որ ամէն բանիմաց երաժիշտ զգում է հանդէպ կոմիտասեան բազմաձայնութեան:

Այսօր մեր երաժշտութիւնը առաջ է շարժւում եւ արդէն մենք տեսնում ենք այդ շարժման արդիւնքները: Բայց ոչ ոք չի կարող հերքել այն իրողութիւնը, որ մեր նոր երաժշտութիւնը շատ բանով է պարտական Կոմիտասին: Մեր ժողովրդական երգի աշխոյժ ոգին, նրա աշխատաւորական առոյգ բնոյթը, նրա բնութեան, սիրոյ առողջ, լաւատես, կենսուրախ զգացումը,– այս ամէնը լաւագոյն հիմքերն են նոր աշխատաւորական, զանգուածային երաժշտութեան համար»:

Ուրիշ առթիւ մը պիտի ջանամ ցոյց տալ, հաստատել, ձեզ համոզել թէ «ժողովրդական» կոչուած բազմաթիւ երգեր... ինքնուրոյն ստեղծագործութիւն են, Կոմիտասի բերքը:

Շ. Ն.

Fonds A.R.A.M

ԳՐ. ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄԵԱՆ

ՆԿԱՏՈՂԱԿԱՆ ՓՈՐՁ ՄԵԿՆԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ ՎՐԱՅ

Կախարդ ճպոտ մը՝ Վիլհելմ Ֆուրթվէնկլէր· նիհար, ջղուտ, բարձրահասակ, կապոյտ աչքերով, յոգնած բայց անմեղ դիմագծով վաթսունը ինը տարու ազնուական մը· Պերլին Ֆիլհարմոնիքի ղեկավարն է։

Արագ քայլերով կուգայ ան խոնարհիլ մեր առջեւ, մինչ երկար ձեռքերը ծունկերուն կը դպչին· ու կը դառնայ իրեններուն։ Դէմքը կերպարանափոխուած է արդէն։ Սրբազան գործի մը ձեռնարկած է։ Լարուած ջիղերով ունկնդրին համար սպասումի րոպէ մը եւս, անկեղծ մեկնաբանին երկիւղածութեան վերջին պահն է այդ՝ ու կախարդ ճպոտը բաժնել կը սկսի անջրպետը հաւասար մասերու։

Պրահմս՝ երրորդ սէնֆօնի։

★

Որքա՜ն անբաւարար է ըսել· «շատ յաջող էր»։ Յաջողէն աւելի բան մը չկա՞յ արդեօք այս գիշեր Վիքթօրիա Հօլին մէջ տարածուող, այո՛, կայ։ Սկիզբը՝ ծարաւ մը, երգահանին հետ հաղորդութեան մտնելու ծարաւը որ արթնցաւ սրահին մէջ՝ ու յետոյ, յագեցուած այդ ծարաւէն բերած հեշտութեանը մէջ գինովցող ունկնդիրներ։ Ի՞նչ անհատական դրոշմ կը ստիպուի տալ մեկնաբանը իր մեկնաբանած գործին· ատկէ խուսափի՞լ պէտք է արդեօք, եւ ի՞նչ չափով։

Այս կարգի խորհրդածութիւններ կ՚այրեն մեր միտքը, երբ ներքին ձայն մը կուգայ փսփսալ ձեր հոգիին· «Այս իրիկուն դուն, կատարեալին մօտ իմացար Պրամսի երրորդ սէնֆօնին· կատարեալ եւ իրական, ոչ աւելի, ոչ պակաս»։

★

Երգահան, մեկնաբան, ունկնդիր, վաղեմի բարեկամներ են, բայց ունին հասարակ թշնամի մը· ժամանակը։ Բաժնած է զանոնք

Fonds A.R.A.M

խրարմէ, ու կը ստիպէ որ ապրին անոնք տարբեր անկիւններ, առանձին, շատ անգամ ալ անպաշտպան, երբ մանաւանդ ունկնդիր-երգահան կամուրջը երկար է։

Կարելի չէ՞ բայց ենթադրել, գոնէ մեկնելով մասնաւոր պարագայէ մը, ուր երգահանն է իր գործին մեկնաբանը եւ ունկնդիրը միանգամայն, ինչպէս կը պատահի անխուսափելիօրէն երբ ան, վերջին նօթն ալ զետեղելէ յետոյ հինգ գծին վրայ, կ՚անցնի ստեղնաշարին առջեւ ու կը նուագէ քիչ առաջ յօրինածը, թէ՝ կայ այդ երեք անձին մէջ «նոյն կորիզը», եւ մէկէն միւսը աստիճանի տարբերութիւն միայն։

Կարելի չէ՞ ընդունիլ մեկնաբանը «երկրորդ աստիճանի» երգահան. ունկնդիրն ալ՝ «երկրորդ աստիճանի» մեկնաբան։ Անշուշտ հոս՝ ունկնդիրը պէտք է ըլլայ պատրաստուած կամ մշակուած եւ ոչ թէ պատահմամբ սրահին մէջ գտնուող մէկը։

Պատրաստուած՝ պիտի նշանակէր, բազմաթիւ անգամներ լսած նուագուած գործը տարբեր մեկնաբաններէ, ուսումնասիրած զայն ու ինքն ալ անձամբ աշխատած։ Իսկ մշակուած՝ առանց վերջի պայմանին, մնացեալ երկու առաջինները լրացուցած։

«Աստիճանի տարբերութիւն» ասացուածքն ալ թող չխրտչեցնէ զմեզ, քանի որ՝ փիլիսոփան կը տեսնէ արուեստի կալուածին մէջ մանաւանդ, նոյնիսկ դրականին ու ժխտականին միջեւ աստիճանի տարբերութիւն միայն։ Թէ ի՞նչպէս։ Երբ կ՚ըսեմ մտքէս ինքզինքիս. «այս երեկոյ, Ֆուրթվէնկլէր Պրահմսի երրորդ սէնֆօնին լաւ չմեկնաբանեց», առանց ոչ ոքի հարցման ենթարկուած ըլլալու, այս կը նշանակէ թէ մէջս կայ երկրորդ «անձ» մը, կամ՝ «կէսը անձիս»՝ եթէ կ՚ուզէք, որ կ՚ըսէ՝ «լաւ է, կամ լաւ պէտք է ըլլայ», ապաւինելով հին յիշատակի մը՝ կամ նոր, նոյն այս իրիկուան տպաւորութեանը, եւ այդ ձայնին է որ պատասխանել կը ստիպուի «միւս կէսը անձիս»։

Ուրեմն ժխտական «լաւ չէ՛»ն կը ձգտի ըլլալ «երկրորդ աստիճանի» դրական «լաւ է» մը, եւ այս երկուքը զարմանալիօրէն հակասութեան մէջ կրնան չիյնալ երբեմն՝ բաւական կ՚ըլլայ փոխել դիտուած անկիւնը։

Անցնինք մեկնաբանին հոգեկան ծալքերուն։

Առնենք Կապրիէլ Ֆօրէ մը, երգահան դիրքին մէջ, որ ըստ զինքը լսողներուն վկայութեան, իր յօրինած գործը դէշ կը մեկնաբանէ, պատրաստուած ունկնդիրը զարմացնելու աստիճան։ Ինչի՞ վերագրել. կարելի՞ է ըսել, թէ չէ ըմբռնած իր գրածը. ո՛չ անշուշտ։

Fonds A.R.A.M

Ինչո՞ւ սակայն իր սահմանած «նիւանս»ները անգամ չի յարգեր. մտադրա՞ծ է միշտ:

Ուրիշ վիճակ, տարբեր ազդեցութեան տակ այս անգամ:

Պէթհովէն նոր յօրինած մէկ սոնաթը կը նուագէ իր մէկ բարեկամուհիին: Երբ նուագը կը դադրի, տիկինը խորապէս զգացուած կը հարցնէ.

— Վարպետ, ի՞նչ կը նշանակէ ձեր այս գործը: Պէթհովէն քանի մը րոպէ մտածելէ յետոյ, կը դառնայ դարձեալ ստեղնաշարին, ծայրէն մինչեւ վերջը անգամ մըն ալ կը նուագէ կտորը ու կ՚ըսէ.

«Ահաւասիկ ինչ կը նշանակէ»:

Հոս ուրեմն՝ բառերը բացատրութեան անբաւարար միջոց նկատելով, Պէթհովէն կ՚ուզէ հասկցնել կարծէք թէ՝ էականը, երաժշտական խորհուրդով ու զգացումով կարելի պիտի ըլլայ միայն գտնել:

Մեկնաբանը կարելի չէ անջատել ամբողջովին երգահանէն, նոյնպէս ունկնդիրը մեկնաբանէն. այս երեք տարբեր աստիճանի արուեստագէտները պարտին զանազան չափով «արտադրիչ երեւակայութիւն» մը ի սպաս դնել երաժշտական երեւոյթին, որպէսզի ամբողջանայ երգահանին «առաջին ջանքը»:

Ոստում մը եւս ընենք հիմա, փնտռելու համար երաժշտական երեւոյթին նախնական հոգեբնախօսական ազդակները, որոնք կը նոյնանան ինքնին մեր երեք անբաժանելիներուն մօտ, կազմելով անոնց սաղմնային «նոյն կորիզը»:

Համաձայնիլ հարկ է նախ բացատրութեան մը վրայ: Այն է. ի՞նչ է երաժշտութիւնը: «Ձայներու միջոցաւ խորհրդածելու արուեստն է» բանաձեւին որ ընդունուած էր մինչեւ տասնեւիններորդ դար:

Ուրեմն ի՞նչ կարգի ազդակներ կուգան իշխել երգահանին, մեկնաբանին կամ ունկնդրին երեւակայութեանը վրայ երբ ան կը խորհրդածէ ձայներու միջոցաւ: Երաժշտական գեղեցկագիտութիւնը կ՚ամփոփէ զանոնք հետեւեալ կերպով՝ մեկնելով եօթը կէտերէ միանգամայն.

Առաջին՝ հնչական զգայնութիւնը, ներկայ իր չորս ստորոգելիներով, բարդութիւն, հնչականութիւն, ոյժ, տեւողութիւն: Այս է երաժշտութեան նախնական նիւթը, անմիջական պայմանը, բայց ո՛չ բաւարար:

Երկրորդ՝ ըմբռնումը, այդ հնչական զգայնութեան իր կայուն ձեւին տակ: Հոս սահմանուիլ կը սկսի երաժշտական խորհուրդը. առաջին անգամ հոս է որ, երաժշտական նախադասութիւնը «արժէք» կը ստանայ:

Fonds A.R.A.M

Երրորդ՝ նոյն ըմբռնումը իր չարժուն ձեւին տակ. այսինքն երաժշտական նախադասութիւնը որ կուգայ իր փոփոխեալ երերուն երգի ելեւէջներով, բաղխիլ մեր զգայարաններուն։

Չորրորդ՝ թերեւս ամենակարեւորը, ներքին ներդաշնակութեան ներզգացութեամբ յայտնաբերուող ցոլարձակում մը։ Այս ցոլարձակումը միայն կարելի կը դարձնէ զգացումներու արտայայտութիւնը, ինչպէս բարկութիւն, ուրախութիւն, սուգ կամ սէր։

Հինգերորդ՝ թելադրական ծաւալում մը որ ծնունդ կ'առնէ գործի անուններու յիշատակութեան հետեւանքով, ինչպէս՝ «Թռչունին երգը», «մեղուին Թռիչքը», «անձրեւի կաթիլներ» եւայլն։

Վեցերորդ՝ երաժշտական խորհուրդին հոգեբանական ըմբռնումը։ Այս ալ տեսակ մը ներքին Թրթռացման արդիւնք՝ որ կը ջանայ գտնել նմանողութիւններ հիմնուելով իր կրած նախկին տպաւորութիւններուն վրայ։ Եւ վերջապէս.

Եօթներորդ՝ նկարագրական արտայայտութիւնը գործին՝ հիմնուելով այս անգամ միայն արտաքին նմանողութեանց վրայ։

Մեր օրինակներուն մէջ չորրորդ ազդակը հաւանաբար պակսած ըլլայ Ֆօրէի իբր մեկնաբան, ներքին հասկնալի խռովքի մը արդիւնք ստեղծելով անհաւասարակշռութիւն։

Իսկ վեց եւ եօթերորդին ճիրաններէն փախչելու ճիգը դուցէ մերժել տուած ըլլայ Պէթհովէնի, որեւէ բառով արտայայտուիլ իր գործի մասին. որովհետեւ ան միշտ կը խուսափէր նկարագրականին մէջ իյնալէ։

Գալով Ֆուրթվէնկլէրի՝ գիտակցօրէն տիրապետելով իր մտքի ճանաչումովը, զգացումներովը ու յատուկ ներհայեցողութեամբ մը այս եօթը գործօններուն ազդեցութեան, կրցած էր նոյնանալ յաջորդաբար Պրահմսի, Պէթհովէնի, Վակնէրի հետ այս գիշեր, իրեն յանձնուած կարճ ժամանակամիջոցին մէջ։

Մենք ունկնդիրներս ալ բախտաւոր՝ անխուսափելի վկաները հրաշալի յարութեան։

Հարկ է եզրակացնել։

Երգահան, մեկնաբան, ունկնդիր ենթակայ են իրարու։ Չկայ որոշեալ սահման անոնց միջեւ։ Կը կրեն միեւնոյն ազդեցութիւնները։

Անշուշտ իրենց անհատականութեանը ու հասկացողութեանը համաձայն ասոնցմէ մէկ քանին կուգան իշխել գործին «ընդհանուր տեսիլք»ին վրայ, եւ այս բոլորը ակնթարթի մը մէջ կը ձուլուին յայտնաբերելու համար անոր «յարմար կլիման»։

Միւս կողմէ, մեկնաբանը, որքան որ հեռանայ երգահանէն, այնքան կը ստիպուի տիրապետել գործին, իր իսկ միջոցներով։

«Արուեստի գործը կարելի չէ նկատել իր ամբողջութեանը մէջ

Fonds A.R.A.M

մանրամասնութիւններու գումարումը, կ'ըսէ Ֆուրթվէնկլէր: Մեկնաբանը պարտի գտնել այդ մանրամասնութիւններուն մէջ պահուըտած բովանդակ յայտնութիւնը գործին, եւ հոդ է որ մեկնաբանը պէտք է ինքզինքը յանձնէ ամբողջովին երգահանին. ու չկայ հազար ձեւ մեկնաբանութեան՝ երբ գործը անգամ մը աւարտած է՝ կայ մէկ ճիշտ ձեւ միայն»:

Կախարդ ճպոտը չի բաժներ այլեւս անջրպետը հաւասար մասերու: Համերգը վերջացած է: Ֆուրթվէնկլէր ըմբռնել տուաւ մեզի Պէթհովէնը, Պրամսը, Վակնէրը: Կ'ելլենք Վիքթօրիա Հօլէն յամրաքայլ:

Դրան առջեւ արդէն, ամբոխին երբ կը խառնուինք, բաներ մը կորսուած են կարծէք քիչ առաջուան վայրկեաններուն նկատմամբ: Մարդ ակամայ կը խորհի՝ «ամբողջ կեանքիս մէջ քանի՞ հատ պիտի կարենամ հաշուել այսպիսի վայրկեան»:

Գ. Հ.

Fonds A.R.A.M

ԴԵՂԱՄ ՔԵՐԷՍԹԷՃԵԱՆ

ԴԷՊԻ ՈՒՐ Կ՚ԵՐԹԱՅ ԱՐՈՒԵՍՏԸ

Կը բաւէ որ արուեստագէտը
նիւթ մը ընտրէ բնութենէն որ ան
դադրի բնութեան պատկանելէ :
ԿԷՕԹԷ

« Արուեստի լինելութեան շաւիղ », « ընկերային կեանքի հոլովոյթ», եւ այլ հարցեր, որոնք պատմութեան ընթացքին այլազան երեւոյթներու տակ յուզած են միշտ մարդոց միտքը, ուրիշ բան չեն եղած եթէ ոչ «տագնապ»ներու անընդհատ շարք մը:

Արուեստի մարզին մէջ մասնաւորաբար, մարդուն անխոնջ ձըգտումն է եղած միշտ, գտնել բանաձեւ մը որ հոգեկան եւ ստեղծագործական որոնումներուն մէջ մօտեցնէ զինքը կատարեալին, ճշմարիտին:

Իր ամբողջ գոյութեան ընթացքին, ի խնդիր գեղագիտական կատարելութեան, մարդը խարխափումէ խարխափում դիմելէ յետոյ, ատենը անգամ մը կարծած է այլեւս հասած ըլլալ իր իտէալին, մոլեռանդ նուիրումով մը կառչած է անոր, սակայն նաեւ ի վերջոյ ներքին մղում մը զինք նետած է նոր որոնումներու:

Եւ երբ այսպէս իր ձեռքովն իսկ ստեղծած հոգեկան անել վիճակէն յուսախաբ՝ փորձած է ձերբազատել ինքզինքը վերստին, ուժեղ եւ խիզախ ոստումով մը, ան ինկած է դարձեալ այլուր, ոեւէ տեղ, իրեն համար բոլորովին նոր:

Ժամանակի ընթացքին հիննալու վրայ եղող ձեւերու ախտաճանաչումի նշանները պարբերաբար անհանգիստ են ըրած իր զգայնութիւնը, իր մէջ արթնցուցած նորութիւններու ծարաւը, գրգռած արկածախնդրական ոգին եւ առաջնորդած զինքը դէպի նոր հորիզոններ:

Այդ ազդանշաններուն դէմ ցցուող խիզախ ոգին սակայն, որ ի յայտ եկած է գերազանցօրէն օժտուած անհատներու մէջ, բաղխած է նաեւ միշտ ընդհանուր անհասկացողութեան մը ընդդիմութեան:

Fonds A.R.A.M

Ըստ երեւոյթին իրերու կարգը հիմնովին խանգարող այդպիսի նորութիւններուն դէմ չեն ուշացած, յանուն գեղագիտութեան բողոքի ձայներ լսելի ըլլալ:

Որովհետեւ ճշմարտութիւն է թէ հանրութեան ճաշակը , որուն կ'ուղղուի ի վերջոյ արուեստագէտին ստեղծագործական նայուածքը, առհասարակ մօտ կէս դար հեռաւորութենէ մը կը հետեւի իր ժամանակին արուեստի յառաջապահ արտայայտութիւններուն:

Նոր տեսութիւնները փորձառական շրջանէ մը վերջ միշտ դանդաղօրէն, աստիճանաբար եւ աւելի ուշ քան տեղի ունեցող շարժումը մուտք կը գործեն դէպի հաւաքականութիւններու ըմբռնումի աշխարհը:

Անոր կը պակսին ընկերային կեանքի բնաշրջումներու իրողութեան անմիջական գիտակցութիւնը, որուն մէկ կողմնացոյցն է արուեստագէտին զգայական աշխարհը:

Հասարակութիւնը կը դատէ հետեւաբար նոր երեւոյթները մակերեսային կերպով, չուզեր դիւրաւ տեղի տալ ու հետեւիլ անոնց, այլ վերանորոգուող թափով մը ամէն անգամ կը ստանձնէ ընդդիմադիր կեցուածք մը :

Ներկայիս աւելի քան երբեք այդ նիւթը կը յուզէ մտքերը այն աստիճան որ յառաջապահ շարժումին դէմ դժգոհութիւնը տեղի կուտայ ահազանգի մը:

«Դէպի ո՞ւր կ'ընթանայ արուեստը»:

Ու արդարեւ, օրէ օր աւելի չէշտուող ու աւելի արմատանալու վրայ եղող կարծիք մըն է թէ, արդի արուեստը իր ձըգտումներովը կամովին կ'ուրանայ գեղագիտական յաւիտենական նըկատուած դասական աւանդութիւնները, եւ կ'ընթանայ իր կոչումին, իր առաքելութեան բոլորովին հակոտնեայ ուղղութեամբ մը:

«Արուեստը իր նպատակին չի ծառայեր այլեւս» կ'ըսէ արուեստասէրը եւ կը մարգարէանայ նոյն իսկ անոր մօտալուտ եւ վերջնական անկումը:

Նոր ձեւի նկարչութիւնը կամ երաժշտութիւնը մեծ սէր եւ հետաքրքրութիւն չի վայելեր հասարակութեան մօտ, որ սկեպտիկ ու նախապաշարեալ ոգիով մը կը վերաբերի անոնց հանդէպ:

Այսպէս ներկայիս ամէն ժամանակէ աւելի արուեստին եւ արուեստասէրին միջեւ գոյացած է լայն անջրպետ մը:

Fonds A.R.A.M

* * *

Ի՞նչ պատճառներու վերագրել այս երեւոյթը։

Պէտք է նկատել որ ոչ միայն արուեստի բուն կոչումին մասին գանգուածներու ըմբռնումը միշտ թերի է եղած, այլ նաեւ անոր դաստիարակութիւնը, անոր ճաշակին եւ գեղագիտական ըմբռնումի կարողութեան մշակումին հարցը անտեսուած է յաճախ։

Իսկ միւս կողմէ պէտք է նաեւ խոստովանիլ որ արդի արուեստը իր արտասովոր ձգտումներով, որ ինքնին թէեւ կեանքի արագ հոլովոյթին կը հետեւի ճշգրիտ կերպով, հիմնովին խանգարած է անոր դիտելու, ունկնդրելու եւ դատելու սովորութիւնը։

Արդի ձգտումները անոր մտային ու հոգեկան աշխարհին մէջ քաոսային վիճակ մըն են ստեղծած, որով զինքը առաջնորդելու եւ մտերմացնելու աշխատանքը անհրաժեշտութիւն մըն է առաւելապէս։

Այդ անհրաժեշտութիւնը սակայն ոչ միայն ճշմարիտ է մասնաւորաբար արդի արուեստին պարզած երեւոյթներուն ներկայութեան այլ կը վերաբերի նոյնքան արուեստներու մօտեցման հարցին, իր ընդհանուր իմաստով։ Որովհետեւ եթէ նոյն իսկ, պարզ արուեստասէրին մէջ վառ կը մնայ միշտ անցեալին, այսինքն իր մտածումով «դիւրըմբռնելի» արուեստին հանդէպ սէր եւ հետաքրքրութիւն մը, այդ՝ պայմանադրական եւ թելադրութեամբ զգացուած բան մըն է։

Ըսել կ՚ուզենք թէ այդ պարագային ալ իր գնահատութիւնները միշտ իրական հասկացողութենէ մը չէ որ կը բղխին։ Անոնք տրամաբանական կամ գեղագիտական տուեալներէ առաջնորդուած եւ պատճառաբանեալ գնահատութիւններ չեն միշտ։

Իր ճաշակն ու դատողութիւնը հոն ալ առ հասարակ արտաքին երեւոյթներու ազդեցութեան ներքեւ կը գործեն, որով պէտք չէ զարմանալի թուի եթէ արդիական արուեստին մասին ալ մասնաւորաբար իր համոզումները նոյնպէս քմահաճոյքի քան առողջ ըմբռնումի մը արդիւնքը ըլլան։

Ներկայ պայմաններուն մէջ հետեւաբար արուեստասէրը մատնուած է մտային նաւաբեկեալի մը վիճակին։ Ուստի այսպիսի պայմաններու մէջ ո՞րքան արդարացի պիտի ըլլար քննադատել զինքը իր այդ սկեպտիկ մտածելակերպին համար։

Իսկ միւս կողմէ ո՞րպիսի պատկեր մը կը պարզէ արդիական արուեստը։ Կամ ի՞նչ բան կը յատկանշէ ներկայ տագնապը որ աւելի քան քառորդ դարէ ի վեր կը յուզէ մտքերը։

Ամէնէն պարզ բացատրութիւնը պիտի ըլլար գուցէ ըսել թէ արուեստը կը գտնուի ներկայիս, մէկ կողմէն աւանդութեան մը առջեւ

Fonds A.R.A.M

որուն արմատները կ'երկարին անցեալին մէջ դէպի հեռաւոր շրջան մը, ուր արուեստագէտին գլխաւոր մտահոգութիւնը եղած էր պատշաճեցնել իր ձգտումները զինքը շրջապատող բնութեան իրականութեան եւ պահել անոր հետ արտայայտչական սերտ կապեր:

Իսկ այժմ նոր ըմբռնումները կը մղեն արուեստը, իբր արտայայտութիւն, պատշաճիլ մարդկային հոգիին, մտքին, այսինքն ըլլալ անոր արտայայտութիւնը միայն: Այսինքն մարդուն, եւ զինքը շրջապատող աշխարհի միջեւ տեւողական կոյր հպատակութեան մը փոխարէն նոր ձեւերու հետ հաշտ գետին մը ստեղծելու հարցն է որ մէջտեղ կը դնէ արդիական դպրոցը:

Մեկնելով այս ըմբռնումներէն, տարակարծութիւնները որոնց ակնարկեցինք քիչ առաջ, մեծապէս հարթուած պիտի ըլլային, եթէ ուզէինք իւրացնել կարգ մը ինքնայայտ ճշմարտութիւններ որոնք անվիճելիօրէն ճշմարիտ՝ հիմը կը կազմեն նաեւ արուեստի փիլիսոփայութեան : Ճշմարտութիւններ, որոնք մասնաւորաբար չեշտուած կերպով մը կը տիրեն, արուեստի աշխարհին:

Թէ արուեստ եւ բնութիւն իրարմէ հիմնապէս երկու տարբեր բաներ են, թէ կարելի չէ որ մին որդեգրէ միւսը իր ամբողջ բովանդակութեամբ, տրուած ըլլալով գլխաւորաբար որ անոնք նոյն օրէնքներուն չեն հպատակիր:

Գերման իմաստասէր Քանթ կ'ըսէ·

« La beauté en art n'est pas une chose belle, mais la belle présentation d'une chose. »

Այս բացատրութենէն հետեւցնելով՝ կարելի է նոյն իսկ ըսել թէ բնութեան մէջ ամէն գեղեցիկ բան անպայմանօրէն արուեստի մէջ ալ գեղեցիկ չէ միշտ:

Երկի մը գեղագիտական արժէքը կարելի չէ հետեւաբար դատել բնութեան հետ իր ունեցած նմանողութեան չափանիշով, այլ արուեստագէտին կողմէ անոր ներկայացման ձեւին, անոր ինքնատպութեան արժէքով միայն:

Հետեւաբար երկ մը բնութեան հաւատարիմ մէկ ընդօրինակութիւնը չէ, այլ անկէ բոլորովին անկախ ստեղծագործութիւն մը, որուն կայծը թէեւ արուեստագէտը կը ստանայ իր շուրջի բնութենէն, սակայն ունի նաեւ իր ինքնայատուկ կեանքը, որ նոյնքան օրինական է եւ որուն օրէնքները կը բխին մարդկային հոգիէն եւ անոր ստեղծագործական ճշմարտութենէն:

Ան պէտք է ըլլայ արտաքին աշխարհէն ստացուած տպաւորութեան մը վերակայացումը իր ներքին հոգեկան աշխարհին մէջ, անցնելով իր անհատական խառնուածքին բովէն:

Այդ պարագային արուեստագէտը բնութեան մէջ կրնայ անշուշտ

Fonds A.R.A.M

տարբեր իրականութիւն մը տեսնել, որ պիտի ըլլայ իր ներշնչումներուն խթանը:

Օրինակ առնենք Րէմպրանտի «Մորթազերծ եզը» համբաւաւոր նկարը: Ինչո՞ւ այդպիսի ապերախտ նիւթ մը ներկայացնող այդ պաստառը հանճարեղ գործ մըն է նկատուած:

Պարզապէս այն պատճառաւ որ Րէմպրանտ նիւթը պաստառին վրայ ներկայացուցած է ոչ թէ իրապաշտ ներշնչումով, այլ բնութեան այդ մէկ առարկայէն իր ստացած գոյնի եւ լոյսի տպաւորութեան իրականացումով :

Բնութեան իրականութենէն անջատուելով արուեստի իրականութեան փոխակերպումի այդ ազնիւ ձեւին մէջն է որ ի յայտ կուգայ Րէմպրանտ իբրեւ հանճարեղ արուեստագէտ:

Արուեստը կ'ապրի ներկայիս իր գոյութեան այն պահը, ուր արուեստագէտը բնութեան հետ յարաբերելով հանդերձ, իր ըմբռնումներուն աշխատանոցին մէջ է առանձնացած: Իր երկը այլեւս անձնական մտերիմ յուշերուն փոխակերպչական ուժականութեան մէջ խըտացած կը մատուցանէ մեզի, ինչպէս՝ օրինակ՝ էմփրէսիօնիսթները եւայլն:

Եւ օր մըն ալ ան աւելի հեռուները երթալով՝ բնութեան մէջ տարտամ չարժառիթ մը պիտի նշմարէ իր ստեղծագործութիւններուն համար եւ իր արուեստը պիտի զարգանայ ու արտայայտուի բոլորովին երեւակայական աշխարհի մը մէջ:

Սիւրրէալիսթը պիտի ստեղծէ երկ մը որուն մէջ պիտի տիրէ միայն գիծը եւ գոյնը, այսինքն վերացական արուեստը:

Ծայրայեղներու ստեղծած կացութիւնը արուեստի մէջ կը նըմանի ուժգին կերպով դառնալու վրայ եղող անիւին որ իր խարխափէն ելլելով յանկարծ, կը շարունակէ դեռ իր խօլ թռիչքը:

Ոչ ոք գիտէ թէ երբ եւ ի՛նչ պայմաններու տակ եւ ո՞ւր պիտի յանգի ան ի վերջոյ:

Ահա թէ ինչ բան կը յայտարարեն արդի ըմբռնումները եւ գէղագիտութիւնը:

Այժմ աւելի քան երբեք նախանձախնդիր ոգիով մը կը պահանջէ ան բնութենէն անկախ արուեստի մը գոյութեան իրաւունքը, ոեւէ ձեւի տակ:

Ինչ որ ալ ըլլան մեր համոզումները՝ չափաւոր կամ նոյնիսկ ազատագրական ծայրայեղ ձգտումներու մէջ արտայայտուող այդ ճշմարտութեան մասին՝ պէտք է ընդունիլ որ միշտ վերանորոգուող իր բնոյթին մէջ կը կայանայ արուեստին հմայքն ու ստեղծագործական մեծ ոյժը:

Գ. Ք.

Fonds A.R.A.M

ՅԱԿՈԲ ՏԷՐ ՅԱԿՈԲԵԱՆ

ԾԽԱԽՈՏԻՆ ՀԷՔԵԱԹԸ

Գիւղը ունէր դաժան մեծատուն մը, սակայն անոր միամօր աղջիկը իր գեղանի քաղցրութեամբ ու ճառագայթումով եւ գարնայնի հեշտութեամբ կարծես կը դրժէր հօրը հարազատութիւնը:

Այնպէս որ գիւղին երիտասարդները երկչոտ հողմերու պէս կ'որոնէին զայն, անոր հրապոյրներէն բոյր մը շնչելու եւ ակնարկէն շող մը յափշտակելու բաբախումով:

Եւ աղջիկը, այդ բոլորին մէջ իր սիրտը մեղմացուց պարզուկ մշակորդիի մը, որ էր թխավարս, գեղուղէշ եւ քաջալանջ:

Իրենց սիրտերուն հուրը շուտով ինկաւ մէկ խնկամանի մէջ եւ սկսաւ ծխարձակուիլ:

Եւ սակայն չարաբախտ սեւ օր մը հայրը ուզեց իր աղջիկը ընծայել դասակից հարուստի մը տարուոք ու անհամ տղուն:

Մերժում, աղերս, լաց կոծ, ծեծ ու սպառնալիք, նոյնիսկ ըմբոստացում՝ անօգուտ: Հօրը երկաթեայ կամքին անխորտակելի շղթայով, հարս տարուեցաւ ան հարուստին տունը իբր մատղաշ գառնուկ կամակոր խնջոյքի մը:

Փեսային բոլոր քնքշութեանց ու նուիրումներուն հակառակ՝ աղջկան սիրտին կնդրուկը կը շարունակէր աւելի քան սաստկութեամբ մխալ իր կորիճին համար:

Եւ ըմբոստութեան արդար մոլուցքի մը մէջ՝ ընդունելով ամէն վերապահութիւն ու պարտադրութիւն, օր մը իր դուռը գաղտնի կը բանայ սիրածին:

Եւ այնուհետեւ, դուռը բացուեցաւ շատ օրեր, երկար ատեն առանց կարենալ մեղմելու իրենց զոյգ կիրքերուն ճարճատիւնը:

Մինչեւ որ չարաբախտ ուրիշ օր մը, երիտասարդը յեղակարծ արկածի մը զոհ գնաց, որսարշաւի մը պահուն:

Սուգին մխիթարութիւնը հարկաւ թէ չէր կրնար գտնել ամուսնին պարտադրիչ գիրկընդխառնումներուն մէջ, որոնք այժմ ա՜լ աւելի ատելի կը դառնային:

Fonds A.R.A.M

Եւ ըմբոստացման նոր մոլուցքի մը մէջ, իր կորուստին վրէժովն իսկ խարանուած, ան ունեցաւ նոր տարփածու մը՝ դառնալով այսպէս քիչ մը աւելի համարձակ ու արհամարհոտ աշխարհի հանդէպ։

Բայց զայն շուտով ճամբեց՝ չգտնելով առաջինին ջերմութիւնը զոր այժմ կ'որոնէր թերեւս երրորդի մը մօտ։

Շշուկներն ու գաղտասացութիւնները դուռնէ դուռ, տանիքէ տանիք բամբասանքի ոստայնը կը հիւսէին ու կը հիւսէին։

Այս անցուդարձերը չահագործելու ախորժով, ցոփ երեւելի մը կ'այցելէ անոր, իր ցանկութիւնը կը յայտնէ շռայլ ու մեղրաբերան խոստումներով զարդի ու գոհարի։ Սառնաշունչ լռութիւն։ Այն ատեն ռազմակերպը փոխելով, ծեր աղուէսը կը սպառնայ հրապարակել ամէն ինչ։ Պատասխան՝ վտարում։

«Ցանկութիւնք ծերոց զվեմս պատառեն»։ Վատակեացը կ'որոշէ վրէժը լուծել գիւղի ծերակոյտին առջեւ ամբաստանելով զայն թէ պոռնկութիւն կը գործէ, եւ թէ գիւղին եւ իր հօրենական տունին պատիւին դարմանումը միայն աքսորն էր եւ կամ մահը։

Ծերերու ատեանին առջեւ, հարցաքննութեան պահուն, աղջիկը տեսնելով դատաւորներուն մէջ այն մարդը որ իրեն լկտի առաջարկներ էր բերած, խռովայոյզ ու խելակորոյս՝ յախուռն ու աներկեւան կը պատասխանէ.

— Դուք, բարի կամօք ու սիրով ամուսնացեալներ, ձեր մէջ կան որ չեն վարանած ցանկալ ու գոհացում պահանջել ուրիշ կիներէ։ Բայց ձեզմէ մէկը երբ աչք ունենայ գեղեցիկ կնոջ մը եւ առաջարկէ եւ կինն ալ չհնազանդի, արդեօք քաջութիւնը կրնա՞յ ունենալ հրաժարելու ընծայուած վայելքներէն։ Կարծեմ թէ ոչ։ Բոլորդ ալ կը ցանկաք եւ կ'ընդունիք...

Դատաւորները մօրուքնին ճանկրտելէն ու համարձակ իրարու նայելով, աղջկան յանդգնութիւնը լրբենի խոստովանութիւն մը համարելով կ'արձակեն մահապատիժը։

Մահապատիժի գործադրութեան պահուն ծնրադիր ու բազկատարած, ակնարկը երկինքը ծակելէն, զոհը կ'աղօթէ.

— Տէր Աստուած, քեզի կը յանձնեմ հոգիս որ անմեղ է։ Դուն հաստատէ արդարութիւնը մարդոց չարութեան վրայ։ Կը խնդրեմ, գերեզմանիս վրայ այնպիսի բոյս մը ծաղկեցուր, որ թունաւոր ըլլայ ու մարդիկ չիմանան, ու փորձուին զայն ճաշակել։

Անոր բոյրը ա՛յնպէս մը թափանցէ անոնց սիրտին խորը որ միշտ ցանկան բայց բնաւ չյագենան... եւ զիս յիշեն։

Fonds A.R.A.M

***

Գիւղէն դուրս, գերեզմանատունէն տուրս թաղեցին զայն, ո՛չ քահանայ, ոչ աղօթք:

Իր վերջին սիրահարը, հետեւելով իր կուրծքին տակ դեռ անշէջ զգացումին, գիշերանց կ'երթար քարեր կը հաւաքէր եւ կը նշանադրէր դամբանը: Ուրիշներ որ հեռուանց կը ցանկային անոր, անցած ատեննին ակնթարթ մը կը կանգնէին հողակոյտին առջեւ աւաղելով անոր գեղեցկութիւնն ու ճակատագիրը:

Եւ օր մը տեսնուեցաւ որ, գերեզմանին որովայնի կողմէն սրածայր ծիլ մը կը բարձրանար, որ տակաւ կ'աճէր: Կողերուն վրայ լայն ու թաւ տերեւներ, իսկ կատարը փունջ մը մանտրտիկ, քնքուշ, գոյնզգոյն ծաղիկներու նման, ժպտուն աչուկներու հոյլ մը:

Իբր ապամահ յիշատակներ քաղեցին այդ անծանօթ բոյսին տերեւները, դրին իրենց ծոցը ուր սկսան դեղնիլ կանանչութիւնները: Եւ օր մը փորձութիւնն ունեցան զայն այրելու խունկի պէս:

Անոր բոյրը անսովոր խտղանք մը կ'ազդէր իրենց ռունգերուն:

Ոլորեցին չոր տերեւները: Կրակեցին, տարին իրենց բերանը, ծուխը ներշնչեցին: Ծնչեցին ու շնչեցին: Ի՜նչ խռովիչ էր ու ցանկայարոյց:

Այսպէս, գերեզմանին խոտը ծաւալեցաւ, արբեցուց մարդիկը, տիրեց աշխարհի, ընծայելով անոր անբուժելի մոլութիւն մը:

Որովհետեւ, պոռնիկի մը ամօթոյքէն ծլարձակուած էր ան եւ այդ իսկ պատճառով բռնագրաւեց ու գերեվարեց մարդոց շրթունքները աւելի եաքը:

ԾԱՆՕԹ.— Այս հէքեաթը քաղած եմ Պարտիզակի մօտակայ Լազ-Հայերու Մանիշակ գիւղէն: Բայց ֆրանսական հանդէս մը որ հրատարակած էր *Մալկաշ* հէքեաթներ, ծխախոտի ծնունդը նման ձեւով մը կը ներկայացնէր:
Յ. Տ. Յ.

Fonds A.R.A.M

ԴԱՆԻԷԼ ՎԱՐՈՒԺԱՆ

ՀՈՂԴԱՐԻ ԲԼՐԱԿԻՆ

Քու համեստ բարձունքիդ վրայ կանգնած կ'ունկնդրեմ անմահութեան երգը չորս բուրումնաշունչ հովերուն՝ որոնք ցորեաններու ծովերը յուզելով կուգան մազերուս մէջ նուագել տրտունջը հայրենի աւերումին, եւ փառքը աստղապսակ Մարդուն՝ որուն օրօցքը օրօրուեցաւ քու մէկ բարի հիւղակիդ մէջ:

Կողիդ վրայ հայ տնակները բոյներու պէս ցանուած են նախնիներու շինարար ձեռքերով. տնակներ՝ որոնց պատերը կը ծեփէ ամառնային արեգակը, եւ որոնց երդիքներուն վրայ, գիշերը, աստղերը մայրօրէն կը հսկեն, կ'աղօթեն եւ կուլան իրենց մարգարտաշօծ աչքերուն ծորան ծորան արցունքով. տնակնե՛ր որոնց դռնակները արշալոյսները կը բանան, եւ լուսնկաները կը փակեն:

Քու գորշ հողդ ծոթրին կը բուրէ, եւ կաւդ է լուսազանգ՝ որոնց վրայ հայկակները տատրակներու պէս կը պառկին եւ հսկաներու պէս կ'արբենան. քու կա՛ւդ կակուղ եւ արեւէն խորխոլած, հատիկ առ հատիկ, փոշի առ փոշի, հազարաւոր սերունդներու սրտերը շաղուեց եւ երակներն հոսեցուց, մանուկներուն մէջ վարդեր ծլարձակեց, պարմաններուն մէջ զօրութիւնն առնական, եւ նահապետներուն մէջ անմահութիւն. երախաներու այտերէն, եւ ալեզարդ մօրուքներէն ծերերու քու կաւդ է որ կը հոսի վարդերու եւ շուշաններու խնկութեան պէս:

Ես կը սիրեմ աղբիւրներդ, բարբարոս քերթուածներ՝ քանդակուած անտաշ քարերու մէջ որոնց վրայ կ'աճի մամուռը սնդուս.գուներուն վրայ կաբիրուհին կը նստի. իր քօղին խաղաղութեան մէջէն երբ ան կը հակի ջուրերուդ վրայ օծելու համար իր աչքերը բոցանուտ, ակերդ կը վառին. աղբիւրներդ կ'արշալուսնան, եւ անոնց միօրինակ երգը աստղերու պէս կը քաղցրանայ: Ես կը սիրեմ ուռիներդ հովանաւոր՝ որոնք խորախորհուրդ մրմունջներուն մէջ կը ծրարեն գքեզ, եւ կը խորհիմ անոնց շուքին տակ խաղացող բոպիկ մանուկներուն վրայ:

Քու վրադ ալ ո՛վ բլրակ. քու վրադ ալ օր մը կանգ առաւ Բեթլեհեմի աստղը, ու իր ճաճանչները քու կտուրներուդ վրայ ալ սլաքուեցան: Խրճիթի մը դուռը ճռնչեց, եւ դուրս ելաւ Մանուկ մը

Fonds A.R.A.M

դեղեւուն քայլերով, տժգունօրէն գեղեցիկ, արշալոյսի առաջին համբոյրովը զգաց որ ճակատին վրայ Աստուծոյ շրթունքը դպաւ: Ամբողջ քու ծոթրինաբոյր հողովդ բեռնաւոր՝ թռչուց հովերդ ու ծառերդ, աղբիւրներդ ու հիւղակներդ, գնա՛ց, գնա՛ց հեռաւոր ձեռքէ մը առաջնորդուած. բայց իր ոտքերուն հետքերը ստորոտիդ վրայ անունիդ յաւերժացումը գրեցին:

Հողդարցի Մխիթարն էր քու, մանուկդ եւ հայրենիքի ծերունին: Հայկական դարերու յաղթութեան կամարը քու կաւովդ ու շաղախովդ կերտեց. եւ գաղափարի անմատչելի կատարները քու տրեխներովդ բարձրացաւ: Կնգուղ առաւ բարի ըլլալու համար, եւ գրիչ առաւ մեծ ըլլալու համար, եւ վանքերու սպիտակափառ պատերուն խորը երբ գլուխը ձեռքերուն մէջ ըղեղին տրոփիւնները կ'ունկնդրէր՝ հայրենի աւերակները իրենց լուսածրար ընդերքներուն մէջէն անհունօրէն խայտացին, պարիսպներու տակ ցանուած ոսկորները շուշանացան, մարգարտակուռ մագաղաթները լուսնադէմի երկնքին պէս տակաւ առ տակաւ սիւնանալ սկսան: ՀՈՂԴԱՐԻ ճրագը ԱՐԱՐԱՏԻ արեւը եղաւ:

Եւ ես այժմ, ո՛վ բլրակ, համեստ բարձունքիդ վրայ կանգնած կ'ունկնդրեմ Անմահութեան երգը չորս բուրումնաշունչ հովերուն՝ որոնք մազերուս մէջ կ'երգեն տրտունջը աւերումին, եւ մրմունջը չուրջդ ծովացած ցորեաններուն: Եւ իմ ճամբորդի ցուպիս ծայրով քեզ կը բերեմ ողջոյնը Մխիթարի սերունդին, եւ կը ծորեմ օրհնութիւնը Հիւրմիւզներու, Բագրատունիներու եւ դաշնակաւոր Ալիշանին, եւ ըղեղս հպարտ կը զգայ զինք հպարտութեամբը Մխիթարեան Իտալիին, եւ համբոյրովը քու հողիդ լուսազանդ:

(Հողդար, 1911)

Դ. Վ.

Յ· ՕՇԱԿԱՆ

ՀԱՐՑՈՒՄ

Ըսիր,
— Եկէ՛ք ինծի, ամէնքդ դուք, բեռնաւորուած
Ու յոգնածներ...
Ու տըւիր ցոյց
Դուռներն ոսկի արքայութեան քու երկնքի,
Բոլոր անոնց
Մատներն որոնց
Անգէտ եղան խոր վայելքին դուռ բանալու
— Սեպհական տան —
Կամ գոցելու։
Որոնք հացը կերան ցամաք
Բայց չճանչցան ցաւն արիւնի ողբերգութեան։
Տէր, զըրկանքի զաւկներուդ,
Բոկ, անօթի, անտուն, անտէր ամբոխներուդ,
Այս աշխարհէն տուն բաշխեցիր
Խոստումն անուշ
Կամարակապ կայաններուն։
Անոնք եկան քեզի, թափած բեռն ու վաստակն
Իրենց ուսէն,
Գերեզմանին իրենց մուտքին։

Ըսիր,
— Հեռու, ամէնքդ դուք որ չէք գործեր
Արդարութիւն...
Ու տըւիր ցոյց
Դուռը կուպրէ քու դժոխքին
Բոլոր անոնց
Քայլերն որոնց
Սուրի, հուրի եւ արիւնի պողոտայէն
Այս աշխարհին
Ընթացան լայն,
Ջոյլ կապարով ամուր խցած
Դռներն իրենց ականջներուն։
Ու համաձայն քու պատգամիդ,
Ատամներու կըճրտումին ու լալիւնին
Մութ դղեակին
Հիմա տէրն են բոլոր անոնք
Որ մորթեցին։

Fonds A.R.A.M

Որ պղծեցին․
Որ վառեցին ողջ ողջ շունչէդ
Բաժին կրող քու զաւկըներ․
Բայց չը ճանչցան
Ինչ որ մեզի տուիր ճանչնալ
Արեւիդ տակ․
— Արքայութեան կամ դժոխքի մէջ չսեղմող
Նըւաստութիւնն հոգիին մեր։
Բայց չ'ըսիր, Տէր․
Տեղը անոնց
Որոնք դժոխքն արդէն ճանչցան
Արեւին տակ սա աշխարհին։
Ո՞ւր դրկեցիր բոլոր անոնք, իմ արիւնէս,
Հազարամով որոնց գլխուն
Շողաց սուսերն անօրէնին։
Որոնց սրտին չծլաւ յոյս առանց ահի։
Սեղանն որոնց, մոխիրէ հաց․
Կամ՝ յիշատակն՝ անպատմելի ողջակէզին
Զաւկի, կնոջ, քրոջ ու հօր։
Ու չես ըսած, Տէր, մատեանիդ մէջ
Տեղը անոնց
Որոնք դժոխքն ընկըսան հոս,
Աւարտեցին․
Ու կը վախնան թէ բախտն այդ սեւ
Կը կրկնուի աշխարհներուդ մէջ քու անհուն,
Կամարակապ կայաններուդ։
Անոնք, ներէ, որ չըմբռնեն
Անուշութիւնն այս խոստումին
Օթեւանէ ու վայելքէ․
Բաժինն հանուած քու անունով ներողներուն։
Ներէ անոնց որ չվախնան քու դժոխքէդ
Հաւասարիլ որ չի կրնար մեր դժոխքին։
Ո՞ւր, տեղն ամէն անոնց որոնք
Դեռ կը հեղեն
խորն անդունդին ատելութեան
Բայց չեն մեռնիր,
Լոկ սարսափէն
Վերդ ալ, դահիճն իրենց վիզին
Միշտ գտնելու։

(*Անտիպ*) Յ. Օ.

ԻՍԿՈՒՀԻ ՄԻՆԱՍ

ԱՍՏՂ ԾՈՎՈՒ

Ճերմակ առագաստը հովին փատահած՝ փոքրիկ մակոյկը վէտը կը ճեղքէ. երեկոյ է: Ալեւոր ձկնորսին հոգին կը շնչէ վեհ անդորրութիւնը: Արագընթաց նաւակին մէջ պառկած՝ դէմքը երկնքին՝ անշէջտ աչքովը՝ որուն խորը սակայն մերթ ընդ մերթ փոթորիկի ցոլքեր կ'անցնին՝ կը դիտէ, հեռուն, հրկիզեալ հորիզոնը: Ծովային սիւքը կը յուզէ մարդուն ձիւնագոյն մազերը: Կարծես երեւակայական անջրպետ մը կտրելով կուգայ զանգակին բիւրեղային երգը... Ձկնորսին անհարթ դիմագիծը քաղցրութեան նշոյլով մը կը լուսաւորուի ու զերթ ժայռերու կողքէն բխած նրբին ծաղիկ մը, չորցած շրթներուն վրայ կը հեգուի շնորհալի աղօթքը...

Գերագոյն ժամն է մարտնչումի լոյսին եւ խաւարին: Դէպի բաց ծովը սլացող շոգենաւին կամուրջը առանձնացած նաւազիկը կ'ընդհատէ զուարթուն երգը... Զանգակներու պղինձէ ձայնն է որ կը թնդայ: Շիկահեր տղեկը բնազդով կը ցցուի. վայրկեանն է ուր իր արեւափայլ երկիրը մնացած մամը փոքրիկը կ'ոգեկոչէ. Թեթեւ մըշուշ մը կը քօղարկէ տղեկին բիբերը: Ալեկոծ ովկէաններու վրայ անցուցած մէկ տարուան կեանքը խախտած էր իր հաւատքը. եւ սակայն սրտին խորէն՝ ոգեւորուած շրթներուն կը վազէ միստիք աղօթքը. «Ողջո՛յն քեզ, Աստղ ծովերու...»

Ծովափին բարձունքը, մութին մէջ ուրուագծուող սպիտակ անկելանոցին պատուհաններէն՝ դէմ յանդիման կապոյտ ջուրին եւ երկնքին՝ գթութեան քոյրը աջ ու ձախ կը թափառեցնէ տժգոյն բիբերուն սպրտասած նայուածքը. գտակին թեւերը՝ տեսլական հալումով մը այտերը կը շոյեն: Երբ երախայ էր՝ կ'երազէր միայն Մէկուն պատկանիլ. քսանամեայ հասակին՝ կեանքը ամէնուն նուիրեց զինքը: Արդ, բազում դժբախտութեանց վրայ ծռող ճակատը հիմա տխրութեան դրոշմը կը կրէ. ուղեղը ճանչցած է անդունդին պտոյտը...: Այգէն մինչեւ գիշեր իր ժպիտին գանձը կը շռայլէ. յաճախ՝ երբ խորհրդածէ՝ Քրիստոսի կոյս հարսը կ'ենթադրէ թէ կրած տանջանքը — փրկանք սիրոյ մը արգիլուած իր սրտին — գուցէ անով

Fonds A.R.A.M

աւելի կ՚ազնուանայ։ Եւ սակայն մթնշաղին՝ երբ անդոհը կը պաշարէ զինքը ու անսուրբ տեսիլքներու անձկութիւնը վրան կը ճնշէ, ի զուր ցաւագին հոգին կը հարուածէ, պաղատանքը ուղղելով բարեգութ Աստղին, շուրջան զոր կը պատեն օդային երիզներ...։

Զանգակի մեղեդին կը շարունակուի աղջամղջային հեռաւորութեան մէջ, անդորր հեռաւորութիւն ուր հնչիւնները կ՚երկարին... «Սթէլլա մարիս...» Ծոմերուն թառամեցուցած, տքնութիւններուն ցամքեցուցած շրթներուն վրայ թափառող աղօթքը խոկուն հեծկլտանքի կը փոխուի, հեծկլտանք մարմնոյ, կոչ կեանքի նաւաբեկեալներուն որ՝ մրրկալից՝ կը բարձրանայ, յետոյ կ՚իջնէ, կը նուաղի, կը սուզի հեզ մելամաղձութեան մէջ...։

Թարգմ. Յ. Մ.

Fonds A.R.A.M

Աշոտ Երկաթ

Թագաւոր Հայոց

913 - 929

Ա. (1)

Բիւզանդացի քրոնիկագիրները հետեւեալ բառերով յիշատակած են Հայոց Աշոտ Երկաթ Թագաւորին Բիւզանդիոն ժամանումը.

«Այս ատեն մայրաքաղաք ժամանեց Աշոտ, համբաւաւոր իր ոյժով եւ որդի Իշխանաց Իշխանին: Իրեն համար կը պատմուէր թէ այնքան արտասովոր ոյժ մը ունէր որ երկաթի ձող մը կրնար շրջանակի մը վերածել, երկու ծայրերէն դարձնելով, որովհետեւ երկաթին բնական ամրութիւնը չէր կրնար դիմադրել իր ձեռքերուն ոյժին: Երբ Աշոտ Պոլիս ժամանեց, կայսրուհին զինքը ընդունեցաւ մեծ պատիւներով եւ յետոյ իր երկիրը վերադարձուց:

«Սեպտեմբեր ամսուն, Ընդիկտիոն Գ. հայազգին Փանքրաթուքաս (Բագրատուկ) Ադրիանուպոլիսը յանձնեց Սիմէոնի»: (2)

Պատմագիրները չեն յիշած Աշոտի ժամանման թուականը: Բայց, նկատելով որ ժամանումին յիշատակութիւնը Ադրիանուպոլսոյ գրաւումէն առաջ է՝ սեպտեմբերի մէջ, Ընդիկտիոն Գ., այսինքն 914ին, հաւանական է որ իր ժամանումը տեղի ունեցած ըլլայ այդ թուականէն առաջ:

Այն կայսրուհին որ հայ իշխանը ընդունեցաւ Զոէն է, Կոնստանդին Ծիրանեծինին մայրը: Աղեքսանդր կայսր մեռաւ առաջին ընդիկտիոնին յունիս 6ին, այսինքն 913ին: Իր յաջորդը՝ Կոնստանդին, զսպելէ ետք Կոնստանդին Տուքասի (Տուկիծ) ապստամբութիւնը, պահանջեց որ Պոլիս վերադառնայ իր մայրը՝ Զոէ, զոր Աղեքսանդր արքունիքէն հեռացուցած էր: Ասիկա պատահեցաւ 914 տարւոյն առաջին վեցամսեային, սեպտեմբերէն առաջ:

---

(1) Ֆրանսերէն բնագիրը հրատարակուած է Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales ի (Mélanges Jean Capart) Գ. հատորին (1935) մէջ, էջ 13–35: Այս կաճառը մաս կը կազմէ Պրիւքսելի Ազատ Համալսարանին:

(2) Théoph. Cont. p. 387, Sym., p. 722, Georg., p. 879.

Fonds A.R.A.M

Այս թուականին շնորհիւ, որ տարակուսական չէ, կարելի պիտի ըլլայ ճշդել Աշոտի իշխանութեան ժամանակագրութիւնը, որ բաւական շփոթ է։

Այս Աշոտը պէտք չէ շփոթել ուրիշ Աշոտի մը հետ, որ նոյնպէս համբաւաւոր էր իր ոյժով եւ կը կոչուէր Երկայնաձեռն (Makrocheir) Այս վերջինը մեռաւ Պուլկարոփիւկոնի ռազմադաշտին վրայ, 896ին։ Նշանաւոր է մանաւանդ իր ծառան՝ Մելիաս (Մլեհ) Լիւկանտոսի թեմին քաջարի հիմնադիրը։

Մեր Աշոտը Իշխանաց Իշխանին (թու արխանթոս թոն արխանթոն) զաւակն էր։ Այս է այն պաշտօնական տիտղոսը, զոր կայսերական դիւանատունը կուտար Մեծ Հայոց (թիս մեկալիս Արմենիաս) թագաւորներուն, որ կը պատկանէին Անիի Բագրատունի եւ Վասպուրականի Արծրունի հարստութեանց (3)։

Աշոտ յաջորդեց իր հօրը՝ Սմբատի (Symbates), որ, ըստ Ասողիկի (Ժ. դար), Հայոց 340 (Քրիստոսի 891) թուին գահ բարձրացաւ, եւ 24 տարի թագաւորելէ ետք մեռաւ Հայոց 364 (Քս.ի 915) թիւին։ Նոյն հեղինակը կ'ըսէ նաեւ թէ Աշոտ իր հօրմէն ետք 15 տարի ապրեցաւ, որուն 8 տարին գահուն վրայ, եւ մեռաւ Հայոց 378 (Քս.ի 929) թիւին։ Ըստ այսմ, Աշոտ պէտք է թագաւորած ըլլայ 921էն մինչեւ 929։ Ասողիկ կ'ընդունի եօթը տարուան անտերնչութեան շրջան մը, Սմբատի մահէն (915) մինչեւ Աշոտի գահակալութիւնը (921)։

Հակառակ իր ճշգրտութեան, այս ժամանակագրութիւնը դժբախտաբար խնդրական է։ Ըստ Յովհաննէս կաթողիկոսի, որ Աշոտի եւ անոր հօր՝ Սմբատի ժամանակակից է և նոյնիսկ անոնց խորհրդականը, Սմբատ թագաւորած է 22 տարի, ինչ որ ինքնին բաւական է կասկածելի ընծայելու համար Ասողիկի հաշիւը։ Թովմա Արծրունի Սմբատի հօր մահը կը դնէ Հայոց 339 (Քս.ի 890) թուին, եւ Ասողիկ Սմբատի գահակալութեան թուականը կը դնէ Հայոց 340, այսինքն Քս.ի 891 թուին։ Ուրեմն 891ը առաջին տարին պիտի ըլլայ, իսկ վերջինը, այսինքն 24րդ տարին, պիտի համապատասխանէ Հայոց 363 եւ Քս.ի 914 թուին եւ ո՛չ թէ Հայոց 364 եւ Քս.ի 915 թուին, ինչպէս սխալ հաշուած է Ասողիկ։ Ճիշդ այս տարին է որ Մովսէս Կաղանկատուացի կը դնէ Սմբատի մահը, և Մխիթար Այրիվանեցի ալ նոյն թուականը ընդունած է։ Սամուէլ Անեցի իր գործին մէջ երկու թըւականներն ալ դրած է, այնպէս որ, ըստ անոր, Սմբատ անգամ մը

---

(3) De Cerim., էջ 686–687։ Ռոմանոս Լեկապենոսի եւ Կոնստանդին Է.ի օրով այս տիտղոսը յատուկ էր Վասպուրականի թագաւորներուն, մինչ Անիի (Շիրակ) Բագրատունի թագաւորները կը զանազանուէին *Մեծ Հայոց առաջին (փրոթոս թիս Մեկալիս Արմենիաս)* տիտղոսով։

Fonds A.R.A.M

մեռած է 914ին եւ անգամ մըն ալ 915ին (եւ ոչ 917ին, ինչպէս տըպագրուած է, ՊԺԷ ուղղելի է ՊԺԵ)։ Վերջապէս Ստեփաննոս Օրբելեան Հայոց 362 թուականը ընդունած է, անշուշտ համադրելով Ասողիկի եւ Յովհաննէս կաթողիկոսի տուեալները,340+22=Հայոց 362 կամ Քս․ի 913 թիւը։ (4)

Ասողիկի եւ ուրիշ հեղինակներու տեղեկութիւնները, ինչ որ ալ ըլլան իրենց տարբերութիւնները, անկախ աղբիւրներու գոյութիւնը ենթադրել չեն տար, այլ այս կամ այն կերպով Յովհաննէս կաթողիկոսէն սերած են։ Պէտք է ուրեմն զանոնք ճշդել առաջին աղբիւրին համաձայն, եւ այս աղբիւրն ալ քննել՝ որոշելու համար թէ այն թուականը որով կը զբաղինք եւ թէ Աշոտի թագաւորութեան շրջանին պատահած դէպքերուն ժամանակագրական կարգը։

Յովհաննէս կաթողիկոս (5), էջ 214, բաւական ճշգրիտ թուական մը կուտայ, որ կրնայ մեկնակէտ ծառայել մեր հետազօտութեանց։ Այս թուականն է Սմբատ թագաւորին հակառակորդ Ատրպատականի էմիր Եուսուֆ (Յուսուփ) Պին Ապուս Սաճի ապստամբութեան թուականը։ Եուսուֆ, ըստ Յովհաննէս կաթողիկոսի, Հայոց 358 տարւոյ զատկին, այսինքն 16 ապրիլ 909ին, Սիւնեաց գաւառը արշաւեց։

Նոյն տարին ամառն ի բուն էմիրը ամէն միջոցի դիմեց գերի վարելու համար Սմբատ թագաւորը, բայց չյաջողեցաւ եւ Դուին վերադարձաւ հոն ձմերելու համար (էջ 218)։ Սմբատ իր մայրաքաղաքը՝ Երազգաւորք վերադարձաւ։

Յաջորդ գարնան (910) (էջ 218) Եուսուֆ պատերազմ մղեց ,Նիգի մօտ, Սմբատի որդւոյն Աշոտի եւ անոր եղբօր՝ Մուշեղի դէմ։ Եուսուֆ պարտութեան մատնեց անոնց զօրքերը եւ պաշարեց Վաղարշակերտը, Բագրեւանդի մէջ։ Ասողիկ այս պաշարումը կը դնէ Հայոց 359, այսինքն Քս․ի 910 թուին, ինչ որ համաձայն է Յովհաննէս կաթողիկոսի պատմածին։

Յետոյ Սմբատ դիմեց խալիֆային, Տարօնի իշխան Գրիգորիկոսի միջոցաւ։ Այդ այն համբաւաւոր Գրիգորիկոսն է, զոր կը յիշէ Կոստանդին Ծիրանեծին։ Գրիգորիկոս «խոհեմ եւ հանճարեղ իշխանը», խալիֆային կատարած դիմումին մէջ չյաջողեցաւ։ Այդ ժամանակ խալիֆային կայսրութեան մէջ ապստամբութիւններ ծագած էին, որով քաղաքական կացութիւնը նպաստաւոր չէր միջամտութեան։ Ըմբոստութիւնը, որուն կ'ակնարկէ Յովհաննէս կաթողիկոս, Գարմաթներուն ապստամբութիւնն է, որուն պետը ինքզինքը Մահտի հռչակած էր 8 յունուար 910ին եւ գրաւած՝ Աղեքսանդրիան։ Խալի–

(4) Օրբէլեան, Պատմութիւն Երկրին Սիսական, գլ․ 38։

(5) Յովհաննու Կաթողիկոսի Դրախանակերտցւոյ Պատմութիւն Հայոց (Ղուկասեան մատենադարան, Թիֆլիս 1912)։

Fonds A.R.A.M

Փայլին լաւագոյն զօրավարը՝ Մունիս Եգիպտոսի մէջ կը կռուէր ապստամբներուն դէմ: (6)

Յովհաննէս Կաթողիկոս կ՚աւելցնէ թէ Լեւոն կայսրը (տպագրին մէջ, էջ 233, կայ Բարսեղ, ինչ որ բացայայտ սխալ մըն է) պատրաստ էր Սմբատ Թագաւորին օգնութեան հասնելու, բայց իր մահը արգելք եղաւ: Իր յաջորդն ալ՝ Ալեքսանդր, զոր կը մտահոգէին «ապստամբական խռովութիւնները», չկրցաւ Հայոց Թագաւորին օգնել: Երկու կայսրերուն յիշատակութիւնը, որոնցմէ մէկը մեռաւ 11 մայիս 912ին, իսկ միւսը՝ 6 յունիս 913ին, ինչպէս նաեւ Կոնստանդին Տուքասի ապստամբութեան ակնարկութիւնը, բնաւ չի նշանակեր թէ պատմագիրը 912–913ի դէպքերուն մասին կը խօսի այդտեղ: Իր պատմուածքը տակաւին 910 տարին չէ անցած: Սմբատ կայսեր օգնութիւնը չէր խնդրած: Անիկա լոկ ենթադրութիւնն է Յովհաննէս կաթողիկոսին, որ, իբրեւ բիւզանդական կայսրութեան ջերմ բարեկամ, կը ձգտի արդարացնել քրիստոնեայ մեծ վեհապետին անտարբերութիւնը իր երկրին դժբախտութիւններուն հանդէպ, ճիշդ այն պահուն ուր նոյն իսկ անհաւատներուն պետը միջամտելու տրամադրութիւններ ունէր:

Յովհաննէս կաթողիկոս անմիջապէս ետքը պատմութեան թելը ձեռք կ՚առնէ: Սմբատ, իր տաղնապալից կացութեան կատարեալ գիտակցութեամբ, արտաքին ո՛եւէ օգնութեան յոյս չունենալով, եկաւ ապաստանիլ Կապոյտ բերդը, «միայն երկնային այցելութեան» սպասելով: Տարի մը վերջ, (էջ 234), 911ին, Եուսուֆ բերդը պաշարեց: Թագաւորը խորապէս յուզուեցաւ երբ տեսաւ որ քրիստոնեաները մահմետականներուն հետ կը միանային իրեն դէմ եւ չուզելով իր եղբայրներուն արիւնը թափել տալ, նախընտրեց իր կեանքը զոհել՝ անոնց կեանքը փրկելու համար, եւ յանձնուեցաւ իր թշնամիին՝ Եուսուֆի (էջ 235):

Յովհաննէս կաթողիկոս այս «նենգ քրիստոնեաները» իրենց անուններով յիշելու չարութիւնը չէ ունեցած: Միքայէլ Ասորի, հայկական աղբիւրի մը վրայ յենելով, կը վկայէ սակայն թէ այս նենգամիտներն էին Վասպուրականի Գագիկը, Տայոց Ատրներսեհը եւ Շապուհի որդի Աշոտը, որ Սմբատի մէկ քեռորդին էր: (7)

Կաթողիկոսը, որ այս երեք իշխաններուն հետ լաւ յարաբերութիւններ կը տածէր, չէ ուզած անոնց անունները տալ:

Եուսուֆ, ի սկզբան, պատուով վարուեցաւ իր արքայական գերիին հետ, բայց ի վերջոյ ամէնէն անգութ չարչարանքներուն ենթարկեց եւ տարի մը վերջ՝ 912ին սպաննեց զայն (էջ 237): Այսպէս

---

(6) Weil, Geschichte der Chalifen, II p. 594.

(7) Chronique de Michel le Syrien, trad. Chabot, t. III, p. 515.

Fonds A.R.A.M

Սմբատ մեռաւ 22 տարի թագաւորելէ ետք (էջ 240)։ Սմբատի գահակալութեան տարին ըլլալով Հայոց 340 թիւը, իր 22րդ եւ վերջին տարին կ'ըլլայ Հայոց 361 տարին, որ կը համապատասխանէ 12 ապրիլ 912 — 11 ապրիլ 913 թիւին։

Իր որդին եւ գահաժառանգը Աշոտ կռիւը շարունակեց թշնամիներուն դէմ։ Իր հօրը կենդանութեան իսկ երիտասարդ իշխանը հռչակ հանած էր իր քաջութեամբ եւ անհաւատներուն դէմ իր հզօր դիմադրութեամբ։ «Աշոտ, սաւառնաթեւ արծիւի մը պէս, կը սլանար մահմետական աւարառուներուն վրայ, որ կ'ասպատակէին ամբողջ երկիրը։» Հօրը մարտիրոսութենէն ետք, կրկնապատկեց իր կռիւը եւ երկրին մէկ ծայրէն միւսը խոյանալով, թշնամիները պարտութեան մատնեց, այնպէս որ քիչ ատենէն վերագրաւեց այն ամրոցները որ իր հօրը պատկանած էին եւ որոնց տիրած էր էմիր Եուսուֆ։ Աշոտ այս ամրոցներուն մահմետական կայազօրքը սուրէ անցուց եւ իր եղբօր՝ Աբասի օգնութեամբ Բագրեւանդի մահմետական զօրքերուն վրայ յարձակելով ամէնքն ալ «սրոյ ճարակ» ըրաւ։ Շիրակի արաբական ուժերն ալ բնաջնջուեցան։ Այդ տեղէն անցաւ Գուգարաց աշխարհը, վերագրաւեց հօրենական ամրոցները եւ խոյացաւ Թիֆլիս հաստատուած թշնամի զօրախումբերուն վրայ, որոնց մեծ կորուստ պատճառեց, շղթայի զարկաւ բազմաթիւ արաբ պետեր, զոր յետագային փոխանակեց քրիստոնեայ գերիներու հետ։ Յետոյ Տաշիր դարձաւ եւ այդ տեղէն խումբ մը անձնընտիր զինուորներու գլուխը անցած, նետուեցաւ Աղաստա (Աղստաֆա) բանակած արաբական զօրքերուն վրայ, կոտորեց զանոնք եւ մեծ աւարով վերադարձաւ Տաշիր։ Հոնկէ գնաց իր բարեկամին՝ Գուրգէն իշխանին քով, կացութեան մասին խորհրդակցելու համար եւ անցաւ Արշարունեաց գաւառը։ Այդ ատենէն սկսեալ թշնամին այլեւս դադրեցուց իր ասպատակութիւնները։

Ատրներսեհ թագաւորը, այն որ դաւաճանած էր Սմբատին, իր զինուորներուն հետ համախորհուրդ, արքայական թագը դրաւ Աշոտի գլուխը եւ զայն բազմեցուց իր հօրը գահուն վրայ։

Գագիկ եւ Գուրգէն Արծրունի եղբայրները, ինչպէս նաեւ Սիւնեաց իշխանը, քաջալերուած Աշոտի քաջագործութիւններէն, զէնք բարձրացուցին հասարակաց թշնամիին դէմ։ Եուսուֆ, այդ միացեալ ճակատը տեսնելով, զայրացաւ եւ, տկարներուն վրայ յարձակելով սկսաւ ժողովուրդին վրայ «թափել իր թոյնը»։ Յովհաննէս կաթողիկոս (էջ 246–256) սրտաճմլիկ կերպով կը նկարագրէ այն խժդժութիւններն ու հարստահարութիւնները, զոր գործեց մահմետական էմիրը, առանց խնայելու կիներուն ու փոքրիկներուն։ Գուգարաց աշխարհէն Միքայէլ անուն երիտասարդ մը, ինչպէս նաեւ Դաւիթ եւ

Fonds A.R.A.M

Գուրգէն Գնունի եղբայրները նահատակուեցան (8): Երկրին վիճակը ծանրացնելու պատճառ եղան նաեւ այն աւերումները զորս կը կատարէին քրիստոնեայ դրացիները՝ Յոյները, Ափխազները (Եգերացիք), Գուգարները եւ Ուտէացիները, պատրուակելով թէ երկրին բարդուած վիճակը չար էմիրին նախանձը գրգռելու պիտի ծառայէր (էջ 256):

Այս թշնամական վարմունքը, նոյն ինքն անոնց կողմէ որոնցմէ օգնութիւն կ՚ակնկալուէր, ժողովուրդին մեծ վիշտ կը պատճառէր: Արտաքին պատերազմը եւ մրցակից պետերուն միջեւ ներքին պայքարները վերջ ի վերջոյ ժողովուրդին համբերութիւնը սպառեցին: Այն ատեն տեսակ մը յեղափոխութիւն ծագեցաւ, «խոնարհ ծագում ունեցող մարդիկ», ինչպէս կ՚ըսէ պատմաբանը, «ցցուեցան մեծերուն դէմ, չճանչնալու համար անոնց իրաւունքները» (9): Թագաւորներն ու իշխանները իրենց կարգին կը ջանային կործանել նախկին նախարարական տուները եւ ըստ կամս նորեր ստեղծել անոնց տեղ: Շղթայազերծ կիրքերը կ՚սպառնային վեր ի վայր շրջել ընկերային կարգը. յոռի բնազդները, նախանձը, չարութիւնը ազատ ասպարէզ գտած էին. ատելութիւնը մղեց ամէնքը որ իրարու դէմ ելլեն զէն ի ձեռին: Արիւնը կը հոսէր, տուները, գիւղերը եւ աւանները կը կործանէին: Խիստ սով մը ա՛լ աւելի ծանրացուց թշուառութիւնը եւ անհամար զոհեր խլեց: «Կայծակնացայտ հուրը որ տեղաց մեր վրայ, պատերազմիկներուն անողորմ սուրը, որ անդադար մեր վրայ կը տարածէր մահուան հոտը, եօթը տարի տեւեցին, եւ մենք, մնացողներս, ստիպուեցանք պանդըխտիլ» (էջ 261):

Հեղինակը կը թուի այս պատկերը դիտմամբ չափէն աւելի մռայլ ցոյց տուած ըլլալ անձնական պատճառով մը: Հայաստանէն մեկնած

---

(8) Այս նահատակները կը տօնուէին 27 մարերիին, ըստ Յովհաննէս կաթողիկոսի (պէտք է սրբագրել 20 մարերի, ինչպէս է Ասողիկի եւ Յայսմաւուրքի մէջ): 912էն 916, մարերի ամիսը կը համապատասխանէ յունուարին: Յովհաննէս կաթողիկոս այս մարտիրոսները կը դասէ «տկար»ներուն կարգը, որոնք Եուսուֆի կատաղութեան զոհ գացին: Նոյն պատմագիրը անոնց մարտիրոսութիւնը կը դնէ Սմբատի մահէն, նոյնիսկ Աշոտի թագաւորութենէն ետք, հաւանականաբար 914ի յունուար ամսուն: Միքայէլ ծանօթ է *Վրական քրոնիկոն*ին, ուր Կոպրոն մականունը կը կրէ: Ըստ *Վարք Կոպրոնի*՝ Միքայէլ Եուսուֆի ձեռքը ինկաւ Սմբատի մահէն առաջ: Brosset, Histoire de la Géorgie, I, p. 276.

(9) Ահաւասիկ Յովհաննէս Կաթողիկոսի տողերը ամբողջութեամբ. «Նուազունքն քան զմեծամեծս ձեռներէց լինել ջանային, եւ

էր ինք Սմբատի կենդանութեանը։ Սմբատ խաղաղութեան բանակցութեանց համար զինքը ղրկած էր Եուսուֆի քով, որ զայն կալանաւորելով բանտ նետած էր։ Կաթողիկոսը կրցած էր Աղուանից երկիրը փախչիլ եւ ապաստանիլ Ատրներսեհ իշխանին քով, անկէ անցնելու համար Վրաց Թագաւոր միւս Ատրներսեհին քով։ Սմբատի սպանութեան, ինչպէս նաեւ Աշոտի գահակալութեան ատեն, ինք տակաւին Ատրներսեհին հիւրն էր։ Անշուշտ երիտասարդ Թագաւորին եւ երկրին վիճակը շատ ծանր էր. բայց, այսուհանդերձ պատմագիրը այդ վիճակին նկարագրութիւնը չափազանցած է, թերեւս կերպով մը չքմեղացնելու համար ինքզինքը որ իր հօտը լքած էր, երբ Սմբատ Թագաւոր իր անձը կը զոհէր իր պարտականութեանց։

Ատրներսեհի քով գտնուած ատեն, կաթողիկոսը նամակ մը ստացաւ Կոստանդնուպոլսոյ Նիկողայոս պատրիարքէն (մականուանեալն միսթիկ)։ Պատրիարքը, Հայոց, Վրաց եւ Աղուանից երկիրներուն վրայ ճնշող դժբախտութիւններէն խորապէս զգածուած, փրկութեան համար անհրաժեշտ կը նկատէր որ այս երկիրներուն իշխաններուն միջեւ համաձայնութիւն մը կնքուէր։ Ուստի կը յորդորէր կաթողիկոսը ամէն ջանք ի գործ դնել, որպէսզի անոնք նորէն զիրար հասկնային։ Իրենց չի վայելեր, կ'ըսէր պատրիարքը, մնալ «վայրենի գոռոզութեան մէջ, զիրար սպաննելու համար։ Պէտք է զիրենք հրաւիրել որ մարդկային բանականութեան եւ քրիստոնէական հանդարտութեան համաձայն գործեն։» (էջ 267)։

Պատրիարքը կաթողիկոսին կ'ըսէր նաեւ թէ միեւնոյն ժամանակ կը գրէր Ատրներսեհ կիւրապաղատին եւ Ափխազիոյ աւագին, խրատելով զանոնք որ հետեւին կաթողիկոսին յորդորներուն եւ համերաշխ ապրին իրարու եւ Հայոց ու Աղուանից իշխաններուն հետ։ Պէտք է այս երկիրները միացնել, կ'ըսէր, ամբարիշտ թշնամիին՝ Ապուս Սաճի որդւոյն դէմ մարտնչելու համար, եւ ամէնէն աւելի կաթողիկոսին վրայ կը ծանրանայ ամէն միջոց ի գործ դնել, մեծերուն կործանարար հակառակութեանց վերջ տալու համար։ Երբ անոնց միջեւ համաձայնութիւն գոյանայ, կայսրը, պատրիարքին խորհուրդին հետեւելով, բանակ մը պիտի ղրկէ, որուն պիտի միանան կիւրապաղատը, Ափխազիոյ աւագը եւ Հայոց իշխաններն ու մեծամեծները, եւ հասարակաց ոյժերով պիտի յաղթուի թշնամին (էջ 268)։

Կաթողիկոսը անմիջապէս գործի ձեռնարկեց պատրիարքին պատգամը գործադրելու համար։ Սկսաւ Ատրներսեհ կիւրապաղատէն եւ զայն հրաւիրեց աշխատիլ ցանկալի համաձայնութիւնը հաստատելու

ծառայքն ըստ Սողոմոնի հնարէին զի զտեարս տրեխաւորեալ՝ ի գետնի գնացուսցեն եւ ինքեանք ելցեն յերիվարս ահիպարանոցս եւ առաքուր հարողս՝ խրոխտացեալք եւ ոռնացեալք մեծաւ ապստամբութեամբ» (էջ 258)։ (Ծ.Թ.)

Fonds A.R.A.M

համար: Յետոյ, կ՚ըսէ կաթողիկոսը, «լսելով թէ ի՛նչ տրտմալից տառապանքներ ու ամպրոպներ տեղացած էին Տիրոջ ժողովուրդին վրայ, խորապէս սգացի եւ աչքերէս արցունքի հեղեղներ հոսեցան: Յիշեցի այն տառապալից օրը, ուր իմ երկրէս բաժնուեցայ, եւ այս յիշատակը ցանցի մը պէս սիրտս սեղմեց: Տկարացած ուժերս քիչ մը կազդուրելով Տարօնի ճամբան բռնեցի: Հոն իմ վիշտերուս մխիթարութիւնը գտայ ազգականներուս, իշխաններուն եւ ժողովուրդին քով եւ հոգիս բացուեցաւ»: (էջ 269–270):

Եուսուֆի բանտին մէջ անցուցած օրերուն յիշատակը այնքան ցաւագին տպաւորութիւն մը թողած էր իր վրայ, որ կաթողիկոսը չէր կրնար Հայաստան վերադառնալու որոշում տալ: Պիտի նախընտրէր Ատրներսեհի քով մնալ եթէ Նիկողայոս պատրիարքին կողմէ իրեն տրուած պաշտօնը զինքը չստիպէր Տարօն երթալ:

Երբ Տարօնի իշխան Գրիգորի քով հասաւ, կաթողիկոսը լսեց թէ էմիր Եուսուֆ, որ Դուին հաստատուած էր, նոր զոհեր կը փնտռէր: Իր զէնքերը դարձուցած էր Վասպուրականի Գագիկին դէմ, որուն օգնութեամբ կործանած էր Սմբատը: Մոկաց եւ Կորդուաց անմատչելի լեռները Գագիկի ապահով ապաստանարան մը կ՚ընծայէին: Իր եղբայրը Գուրգէն եւ փեսան՝ Սմբատ Սիւնի, որոնք իրեն քով ապաստանած էին Սմբատի մարտիրոսութենէն ի վեր, իրեն կ՚օգնէին էմիրին դէմ:

Շապուհի որդին Աշոտ, որ Աշոտ Թագաւորին զարմիկն էր, Եուսուֆի հետ կը գտնուէր. իր դիրքը շատ փափուկ էր: Մէկ կողմէ կը ջանար էմիրին հետ իր բարեկամութիւնը չվտանգել եւ միւս կողմէ չէր ուզեր իր հայրենիքին դէմ չգործելու պարտականութիւնը ոտնակոխ ընել: Իսկ Աշոտ Թագաւոր հաստատ կը մնար եւ կ՚արժանանար ամէնուն հիացումին՝ մահմետական, վրացի եւ գուգարացի ասպատակներուն դէմ իր խիզախ արշաւանքներուն եւ յանդուգն սխրագործութիւններուն համար: Այնքան ալ դիւրին գործ չէր կիրքերու ալեկոծեալ ծովը հանդարտեցնել, ինչպէս կը կարծէր Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքը, եւ բնականոն կեանքը վերահաստատել, առանց հեղինակաւոր միջամտութեան մը: Կաթողիկոսը հասկցաւ այս պարագան, քանի որ նամակ մը ուղղեց կայսեր: Անշուշտ այս նամակը չգրեց առանց Գրիգոր իշխանին թելադրութեան, որուն հետն էր այն ատեն:

Կաթողիկոսին նամակը, որ պահուած է իր պատմութեան մէջ, խմբագրուած է այն երկայնաբան ոճով որ յատուկ է իրեն: Երկու կէտեր մասնաւոր ուշադրութեան արժանի են անոր մէջ: Նախ կը նկարագրէ երկրին ողբալի վիճակը, հետեւանք անհաւատներուն աւերիչ արշաւներուն եւ փառատենչ իշխաններուն անհամաձայնութեանց, կը հաստատէ եղերական մահը «բոլորից արեւելեայցս գլխաւոր» Սմբատի,

Fonds A.R.A.M

որ «աւքանազեան ազգին» (Հայոց) անվրդով կեանք մը ապահոված էր (էջ 276)։

Յետոյ, կաթողիկոսը կայսրէն կը խնդրէ «ձեռք բարձրացնել Թըշնամիին ամբարտաւանութեան դէմ, մինչեւ որ սպառի, փրկելու համար անոր ժառանգութիւնը եւ իր ամբողջ ոյժով լեցնելու համար Աստուծոյ մեծվայելչութեան տաճարը, որ գերեալ է եւ աշխարհի ապստամբներուն ձեռքը մնացած է։» «Հալածեցէք չար գազանները, կը կոչէ կաթողիկոսը, յափշտակիչ գայլերը, ապստամբ հեթանոսները, վայրենի բարբարոսները, նուաճեցէք այն երկիրները զոր ի սկզբանէ պահած էիք ձեր քաղցր եւ ողորմալից օրէնքներուն շնորհիւ։ Թօթափեցէք մեզմէ այս հողը, որուն մէջ մխրճուած են մեր Թիկունքները, մեր վիզէն քակեցէք այն լուծը, որ այս բռնակալին ձեռքին մէջ մեզ սպաննելու չափ ծանրացած է» (էջ 280)։

Կայսրութեան հնազանդ իր անձնուիրութիւնը աւելի եւս ցոյց տալու համար, մեր պատմագիրը կը յայտարարէ թէ պիտի փափաքէր անձամբ այցելել կայսեր իր մայրաքաղաքին մէջ, ինչպէս որ իր երազն է երկար ատենէ ի վեր, թէեւ անոր իրականացումը աննպաստ պարագաներու բերմամբ կարելի չէր եղած։ Նոյնիսկ իր երազը շատ աւելի մեծ էր։ Պիտի ուզէր կայսերական վեհափառութեան հովանիին տակ հաստատուիլ, ինչ որ կը նշանակէ թէ պատրաստ էր կաթողիկոսական աթոռը փոխադրել բիւզանդական Հայաստան։

«Այսպէս պիտի ազատէինք, կը շարունակէ կաթողիկոսը, Իսմայէլացւոց հալածանքէն, եւ ձեր Թեւերուն հովանիին տակ ինքզինքնիս կատարեալ ապահովութեան մէջ զգալով, պիտի արածէինք Աստուծոյ այն հօտը որ մեզի յանձնուած է, եւ մշտեջենաւորապէս պիտի աղօթէինք Աստուծոյ ինքնակալ եւ տիեզերաքարոզ կայսրերուն խաղաղութեան, ապահովութեան եւ բարեհաստատութեան համար։ Ձեր օգնութեամբ, փառքով եւ շնորհքով պիտի կարենայինք հայ ժողովուրդը պատրաստել որ նախ Աստուծոյ հաճելի ըլլայ եւ ապա, Աստուծոյ կամքով, ձեզի։ Ձեր գահուն փառքին քով բան մը պէտք է որ յայտնի ըլլայ. երբ ես, հօտիս խոնարհ հովիւը, ձեր զօրափառ սուրբ նշանին հովանիին եւ ինքնակալ վեհապետներուն տակ հաստատուիմ, իմ հօտս եւ կղերս — ժառանգութիւն Քրիստոսի — իմ շաւիղիս պիտի հետեւին աւելի փութեռանդն եւ պիտի գան արածիլ ձեր տիեզերական արօտավայրին բանական ոչխարներուն հետ, յաբելով հռոմէական կայսրութեան, ինչպէս Իտալիան եւ համայն Ասիան»։ (էջ 282–283)։

Այն գաղափարները, զոր կաթողիկոսը կ՚արտայայտէ իր նամակին մէջ, քրիստոնէական կայսրութեան անձնուէր հոգեւոր պետի մը յատուկ անձնական եւ մասնաւոր գաղափարներ են։ Երկրին բուն տէրերը անշուշտ այս գաղափարներուն համամիտ չէին։ Անոնք ալ

Fonds A.R.A.M

կայսրութեան համար համակրութիւններ ունէին եւ պատրաստ էին անոր հետ գործակցելու. բայց չէին ուզեր իրենց անկախութիւնը կորսնցնել կայսրութեան հպատակելով, եւ մնալ «կայսերական արօտավայրին ոչխարներուն»: Բայց կը թուի թէ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ պետը այդքան հեռուները չէր երթար, եւ այս խիզախ բացատրութիւններով միայն քրիստոնեայ կայսեր պաշտպանութիւնը խնդրել կ'ուզէր: Պէտի տեսնենք որ շատ չանցած պիտի հրաժարէր «կայսրը տեսնելու իր երազէն» այն պահուն իսկ ուր այս երազին իրականացումը իրմէ կախում ունէր:

Կայսրը կաթողիկոսին նամակէն տեղեկանալով Հայաստանի անյուղարձերուն, անմիջապէս պաշտօն յանձնեց Թէոդորոս Վասիլիկոս անուն մէկու մը Հայաստան երթալ կաթողիկոսը եւ Աշոտ Թագաւորը Պոլիս բերելու համար: Դեսպանը կաթողիկոսը գտաւ Տարօնի մէջ, ուր կը գտնուէր տակաւին Գրիգոր իշխանին քով: Կաթողիկոսը ընդունեցաւ կայսեր հրաւէրը եւ Թէոդորոսը Աշոտ Թագաւորին քով ղրկեց: Աշոտ Պոլիս մեկնեցաւ: «Իր ուղեւորութեան ընթացքին, կ'ըսէ մեր պատմագիրը, Աշոտ ամէն տեղ շատ հիւրամեծարութիւն գտաւ, իրեն ընծայուեցան արքայական պատիւներ բոլոր այն իշխաններուն մէջ ուրկէ անցաւ: Երբ մայրաքաղաք հասաւ, ընդունուեցաւ կայսեր կողմէ բարձրաստիճան պաշտօնակալի մէ պէս, իրեն ընծայուեցաւ մեծապէս պատուաբեր տեղ մը: Աշոտ ստացաւ փառքի փարթամութիւն ո՛չ թէ ուրիշ տիտղոսակիրներու պէս, այլ իբրեւ Թագաւորազն բողբոջ, զոր կայսրը կը ներկայացնէր իբրեւ թէ արդէն իր պաշտպանեալը ըլլար, եւ կը հրահանգէր թագաւորելու արուեստին մէջ (10): Զայն պարզապէս կը կոչէր մարտիրոսին զաւակը եւ իր սիրելի որդին. անոր տուաւ ծիրանի կրելու արտօնութիւն, երեւելի ոսկեհիւս հանդերձներ, ոսկետուն քողեր, մէջքը անցուց թանկագին քարերով ընդելուզուած գօտի մը, Եւ այս՝ ո՛չ թէ մէկ կամ երկու այլ քանի մը անգամ: Նուէր ստացաւ նաեւ սրավար եւ աճիպարանոց երիվարներ «գեղեցիկ զինուք եւ զարդուք», եւ իրեն համար պատրաստեցին բազմաթիւ բաժակներ եւ սպասներ, ինչպէս եւ ոսկեղէն եւ արծաթեղէն առարկաներ: Մեծ պատիւներ ընծայուեցան նաեւ այն նախարարներուն զոր Աշոտ իրեն հետ տարած էր. շատ հոռգ (յուն. ροga) եւ

---

(10) Նախադասութիւնը բաւական տարտամ է: Պատիւը ի՞նչ բանի մէջ կը կայանայ, արքայական արուեստը ուսանելո՞ւն թէ կայսերական շքահանդէսներուն ներկայ գտնուելուն մէջ:

(«Երթայ ապա ի հանդիպումն մեծի կայսերն: Եւ անդ առ ի նըրմանէն մեծավայելուչ գահիւ պատիւ առեալ քան զամենայն գահերէցս՝ ընկալեալ զփառաց փարթամութիւն՝ ոչ իբրեւ զայլս նմանս պատուաւորս, այլ իբրեւ զթագաւորազուն բողբոջ՝ գրեթէ ընդ իւրով իսկ կայսր զնա հարթայարմար ցուցանէր եւ թագաւորական հրահանգաց հանդիսիւ նոխացուցանէր»: էջ 285):

Fonds A.R.A.M

առատաձեռն ռոճիկներ յատկացուեցան անոնց մինչեւ որ Աշոտ իր երկիրը վերադարձաւ» (էջ 285–286)։

Կաթողիկոսը ճամբայ ելած էր Պոլիս երթալու համար, բայց երբ Տարօնէն Դերջան հասաւ, միտքը փոխեց եւ, հակառակ կայսեր կրկնակի պահանջման, հրաժարեցաւ ուղեւորութիւնը շարունակելէ։ Ինչպէս որ կը բացատրէ ինք, յանիրաւի Քաղկեդոնականներուն համակիր նկատուելու վախը զինքը արգիլեց կատարելէ այս ճամբորդութիւնը, որ կրնար տկարամիտները գայթակղեցնել։ Այսու հանդերձ կաթողիկոսը յառաջացաւ մինչեւ Եկեղեաց գաւառը, անշուշտ Պոլիս երթալու համար։ Յայտնի կ'երեւայ որ չէր կրնար վճռական որոշում մը տալ։ Այս ուղեւորութիւնը բացատրելու համար կ'ըսէ թէ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչի սրբագործած վայրերը տեսնել կը փափաքէր։ Կաթողիկոսը յուզումով այցելեց Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ հիմնադրին այրը, աղբիւրը, պարտէզը, ոստ մը կտրեց այն ծառէն զոր Լուսաւորիչ անձամբ տնկած էր, եւ այդ գաւառին վանքերուն մէջ մնաց շուրջ ինը ամիս, կ'երեւայ թէ սպասելով որ Աշոտ Պոլիսէն վերադառնայ։ Աւելի քան հաւանական է որ այս վանքերուն ազդեցութեան տակ կաթողիկոսը հրաժարեցաւ կայսեր այցելելու որոշումէն։

Այս միջոցներուն, Եուսուֆ Վասպուրականի Գագիկին դէմ ըստուար ոյժերով կը կռուէր։ Սմբատի եղերական վախճանը այնքան հըրահանգիչ դաս մըն էր որ Գագիկ չէր կրնար գլուխ ծռել նենգամիտ էմիրին առջեւ, որ իրմէ օգտուած էր Հայոց Թագաւորին դէմ եւ հիմա ալ իրեն դէմ ելած էր։ Եուսուֆի առաջին յարձակումները ետ մղուեցան։ Էմիրը, զայրացած, Գագիկի հողերուն վրայ խոյացաւ, բայց չհամարձակեցաւ զայն հալածել լեռներուն մէջ, ուր Գագիկ քաշուած էր, եւ ետ դարձաւ առանց յաջողութեան։ Գագիկ մայրաքաղաքը վերադարձաւ, պատրաստութեանց ձեռնարկեց էմիրին նոր ծրագիրներուն դէմ դնելու համար, եւ այս նպատակով ապահովեց Ատոմ Անձեւացի եւ Գրիգոր Մոկացի իշխաններուն աջակցութիւնը։

Այս եղելութիւններուն լուրը Աշոտի ականջը հասաւ Պոլսոյ մէջ։ Աշոտ մեկնեցաւ Պոլիսէն։ Կայսրը իրեն տուաւ սպաներ եւ զօրք։ Եուսուֆ, որ իր քով կը պահէր միւս Աշոտը — Թագաւորին զարմիկը — փութաց զայն Թագաւոր պսակել եւ Դուին ղրկել, որպէսզի արքայական իշխանութիւնը առնէ Աշոտի ձեռքէն։ Էմիրին նենգամտութիւնը աւելի զօրաւոր եղաւ քան երկու իշխաններուն խոհեմութիւնը։ Քաղաքային պատերազմը անգամ մը եւս երկիրը խռովեց։ Սիւնեաց Սմբատ իշխանը, որ Գագիկի քով ապաստանած էր, վերադարձաւ Աշոտի կողմը անցնելու համար։ Այս միջոցին կաթողիկոսն ալ վերադարձաւ Եկեղեաց գաւառէն, երկու Թագաւորներուն հրաւէրին վրայ։ Շնորհիւ այն հեղինակութեան, զոր կը վայելէր երկուքին քով, կաթողիկոսը կրցաւ զանոնք հաշտեցնել։

Յովհաննէս կաթողիկոս Դերջան եւ Եկեղեաց գաւառը գացած էր երբ Աշոտ Պոլիս կը մեկնէր։ Դերջանի մէջ մէկ եւ Եկեղեաց գաւառին մէջ ինը ամիս մնացած եւ շուրջ տասը ամիս վերջ վերադարձած էր Աշոտի քով, որ Պոլիսէն կուգար։ Աշոտ անշուշտ այնքան ատեն Պոլիս մնացած էր որքան կաթողիկոսը՝ Դերջան եւ Եկեղեաց գաւառը։ Եթէ Աշոտ, ինչպէս որ տեսանք, 914 սեպտեմբերէն առաջ Պոլիս կը գտնուէր, իր վերադարձը, տասը ամիս ետքը, յաջորդ տարուան (915) ամրան սկիզբը կ'իյնար։

Սիւնեաց Սմբատ իշխանը Վասպուրականէն Աշոտի քով եկաւ։ Օրբէլեանի Պատմութեան մէջ (գլ. 48) պահուած հիմնագիր մը կը հաստատէ թէ Սմբատ իր հողերուն մէջ կը գտնուէր Հայոց 364, այսինքն Քս.ի 915 ապրիլ — 916 ապրիլ թուականին։ Հոն գացած էր Աշոտի քովէն, ինչ որ Աշոտի վերադարձը կը դնէ 915ին։

Աշոտի ընկերացան կայսերական զօրքեր, որոնց շնորհիւ յաջողեցաւ իր իշխանութիւնը ամրապնդել։ Բիւզանդացիները այս մասին չեն խօսիր, իսկ արաբական աղբիւրները կը վկայեն թէ Հիճրէթի 303 (17 յուլիս 915 — 4 յուլիս 916) թիւին, բիւզանդական բանակը Մարաշի, Սամսոնի եւ Հիսն Մանսուրի կողմերը ասպատակութիւն մը կատարեց, աւերեց երկիրը եւ 50.000 գերի առաւ։ Մարաշի շրջանին մէջ ասպատակութիւնը կը վարէր հայազգի Մլեհ (Լիւկանտոսի Մելիասը) (11)։ Շատ հաւանական է որ այս արշաւանքներուն ատեն բիւզանդական բանակէն ջոկատ մը Աշոտ իշխանը իր երկիրը առաջնորդեց։ Այս վարկածը պիտի հաստատէր Աշոտի վերադարձին թուականը՝ (915ի ամառը)։

Սմբատ Սիւնիի երեք եղբայրները՝ Սահակ, Բաբգէն եւ Վասակ՝ Սմբատի հետ անոր երկիրը վերադարձան նոյն տարին՝ 915ին։ Այդ ատեն Եուսուֆ ազատ արձակեց Սմբատի եւ Սահակի կիները, որոնք իր քով գերի էին Երնջակի բերդին գրաւումէն ի վեր, որ տեղի ունեցած էր Սմբատի մահէն քիչ վերջ։ Գերիները երկու տարի բանտը մնացած էին, որով շուրջ 913ին գերի ինկած ըլլալու են։ Սմբատ սպաննուեցաւ անոնց գերութենէն քիչ առաջ, ինչ որ մեզ կը տանի 913ի սկիզբը կամ 912ի վերջը։ Այս պարագան ալ կը հաստատէ թէ այն թուականը, զոր տուինք Սմբատի մահուան համար, ճիշդ է։

Այս ամէնը նպաստաւոր չեն Ասողիկի ժամանակագրութեան, որուն համաձայն Սմբատի մահը պատահած է 915ին, կամ աւելի ճիշդը 914ին, որմէ ետք եօթը տարուան անտերնչութեան շրջան մը տիրած է։ Աշոտ գահ կը բարձրանայ 921ին եւ կ'իշխէ մինչեւ 929։ Այս ժամանակագրութիւնը մեծ զարմանք կը պատճառէ, որովհետեւ Սմբատի եւ Աշոտի իշխանութեան համար Ասողիկ Յովհաննէս կաթողիկոսէն

(11) Weil, II, p. 63).

Fonds A.R.A.M

տարբեր աղբիւր մը չէ ունեցած աչքի առջեւ։ Ո՞ւրկէ առած է ուրեմն եօթը տարուան անտերնչութեան շրջանին մասին իր տեղեկութիւնը։ Այս տեղեկութիւնը առնչութիւն չունի՞ արդեօք Յովհաննէս կաթողիկոսի Պատմութեան այն հատուածին հետ, ուր այս վերջինը կ'ողբայ այն թշուառութիւնները որ եօթը տարի տեւեցին եւ զինքը ստիպեցին որ պանդխտի։ Յովհաննէս կաթողիկոս այս եօթը տարուան շրջանը կը հաշուէ Եուսուֆի բանտէն իր փախուստէն մինչեւ Եկեղեաց գաւառը Աշոտի քով իր վերադարձը, 915–916ին։

Կը թուի թէ Ասողիկ Յովհաննէս Կաթողիկոսի այս հատուածին իմաստը լաւ չէ հասկցած։ Նախ սխալած է Եուսուֆի գալուն թուականը դնելով 907ին եւ հեռանալուն թուականը՝ 914ին։ Եուսուֆ շատ աւելի երկար ատեն մնացած է Հայաստանի մէջ, 901էն մինչեւ 919, եւ 922էն մինչեւ 926։ Ասողիկ կ'ըսէ․ «Էմիր Եուսուֆ, եօթը տարի Հայաստան մնալով, մեր ժողովուրդը կոտորեց սուրով, սովով եւ գերութեամբ»։ Սակայն ըստ Յովհաննէս կաթողիկոսի, ո՛չ թէ Եուսուֆի հեռացումն է որ վերջ դրած է էմիրին հարստահարութեանց, այլ Աշոտի վերադարձը կայսեր քովէն։ Ասողիկ ենթադրութիւն մը կ'ընէ, որ նոյնպէս սխալ է։ Յովհաննէս կաթողիկոս, Սմբատի վախճանը պատմելէ ետք, կը յիշէ այն թշուառութիւնները, որ եօթը տարի տեւեցին։ Կ'երեւայ թէ Ասողիկ, այս տողերը կարդալով, հետեւցուցեր թէ եօթը տարիներուն սկիզբը պէտք է հաշուել Սմբատի մահուան թուականէն սկսեալ, եւ այս կերպով Աշոտի գահակալութեան տարին 921ին դրեր է (914+7=921)։ Այս սխալը դիւրաւ կը բացատրուի, որովհետեւ ճիշդ այդ տարին է որ Եուսուֆի յաջորդը, էմիր Սպուգ, Աշոտի տուաւ շահնշահ (արքայից արքայ) շնորհալից տիտղոսը։ Հայոց թագաւորը այսպէս ճանչցուեցաւ խալիֆային կողմէ։ Թերեւս Ասողիկ այս թուականը Աշոտի իշխանութեան իրական սկիզբը նկատած է։ Ամէն պարագայի մէջ, իր ժամանակագրութիւնը կամայական է եւ անընդունելի։ Անոր փոխարէն պէտք է ընդունիլ ժամանակակից պատմագիր Յովհաննէս կաթողիկոսի ժամանակագրութիւնը։

Բ.

Երկաթ մականունը Աշոտի տրուած է իր «քաջապինդ արութեան» համար (Ասողիկ, Գ. գլ. 6)։ Աշոտ հօրը ժառանգը պահպանելու համար ստիպուեցաւ անդադար պատերազմիլ արտաքին թշնամիներուն դէմ, պայքարիլ իր զարմիկին՝ Եուսուֆի պաշտպանեալին վտանգաւոր թշնամութեան դէմ, եւ զսպել իր անհանդարտ վասալներուն փառասիրութիւնները։ Վասակ եւ Աշոտ Գնդունի եղբայրները, որ Սմբատ թագաւորէն ստացած էին Շամշուլտէի բերդը (Տաշիրի մէջ) մերժեցին Աշոտի հնազանդիլ։ Անոնց դէմ առաջին արշաւանք մը

Fonds A.R.A.M

ձախողեցաւ: Աշոտ ստիպուեցաւ Աղուանից երկրին մէջ զինակից մը փնտռել, Աղուանից իշխան Սահակ Սեւատայի աղջկան հետ ամուսնանալով: Իր հարսնիքին առեն, Եուսուֆ անոր ղրկեց արքայական թագ եւ թանկագին նուէրներ, հանդերձներ եւ երիվարներ, եւ նոյնիսկ անոր տրամադրութեան տակ դրաւ մահմետական ձիաւորներու ջոկատ մը: Թէ ինչո՛ւ Եուսուֆ յանկարծ իր քաղաքականութիւնը փոխեց Աշոտին նկատմամբ, պիտի տեսնենք քիչ մը անդին: Հակառակ Եուսուֆի ընթացքին, իր զինակիցը՝ հակարքայ Աշոտ, որ Դուին հաստատուած էր, շարունակեց իր թշնամութիւնը: Աշոտ Դուինի առջեւ հասաւ այն օգնական զօրքով, զոր իր աները տուած էր իրեն: Հակարքան զայն ստիպեց հեռանալ: Աշոտ իր բարեկամին՝ Վրաց Գուրգէն իշխանին քով գնաց եւ Դուին վերադարձաւ նոր ույժերով, իր հակառակորդին դէմ: Այս անգամ Յովհաննէս կաթողիկոս միջամտեց եւ յաջողեցաւ երկուքը հաշտեցնել, առանց կռուի:

Աշոտ նորէն վերադարձաւ իր աներոջ՝ Սահակ Սեւատայի քով, որուն օգնութեանը կը կարօտէր գգաստութեան հրաւիրելու համար ուրիշ վասալ մը՝ Ուտի գաւառին գոռոզ իշխանը՝ Մովսէս, որ ապստամբած էր Թագաւորին դէմ, թէեւ Աշոտ զինքը իշխան կարգած էր այս գաւառին «ճիւաղաբարոյ» ցեղախումբերուն: Մովսէս ջախջախուեցաւ եւ խստօրէն պատժուեցաւ: Աշոտ խարել տուաւ անոր աչքերը:

Աշոտ ,յաղթական, վերադարձաւ իր երկիրը՝ Շիրակ: Հոն ուրիշ անակնկալ մը կը սպասէր իրեն: Եղբայրը՝ Աբաս, որ ամուսնացած էր Վրաց Գուրգէն իշխանին աղջկան հետ, այդ իշխանին հետ իրեն դէմ դաւ մը կը պատրաստէր, որուն հոգին կը թուի եղած ըլլալ իր հակառակորդը՝ հակարքան Աշոտ: Գեղարքունեաց գաւառին իշխանը՝ Վասակ՝ Աշոտի քով փութաց առ ի նշան հաւատարմութեան, բայց ամբաստանուեցաւ թէ ինք ալ դաւադիրներուն հետ կը գործակցէր, որովհետեւ նամակ մը ստացած էր հակարքայ Աշոտէն եւ Աբասի աներ (12) Գուրգէնէն: Աշոտ զայն կալանաւորեց եւ Կայեան բերդին մէջ բանտարկեց:

Այս առեններն է որ Եուսուֆի յաջորդ կարգուեցաւ նոր կառավարիչ մը, որ Ցարգինի կը կոչուէր եւ խալիֆային կողմէ թագ մը բերած էր Գագիկ Արծրունիին գլուխը դնելու համար, մեծ դժգոհութիւն պատճառելով Եուսուֆի, որ Գագիկը ոխերիմ թշնամի մը կը նկատէր:

Ցարգինիի կառավարիչ անուանումը կը բացատրէ թէ որո՛ւն դրդումովը տեղի կ'ունենային այս բոլոր դէպքերը, որոնց շարքը դեռ

---

(12) Յովհաննէս կաթողիկոս, էջ 305: «Հակարքայ Աշոտ եւ Գուրգէն՝ իր աները» ուղղել «եւ Գուրգէն՝ իր եղբօր աները» (աներ եղբաւր իւրոյ):

Fonds A.R.A.M

չէ աւարտած։

Սադրանքներով եւ գրգռութիւններով լեցուն միջավայրի մը մէջ ոչինչ հաստատուն է, ո՛չ բարեկամութիւնը եւ ոչ ալ հաւատարմութիւնը։ Աշոտի աները՝ Սահակ Սեւատա իշխանը զոր Աշոտ իր գըլխաւոր նեցուկը կը նկատէր, Թագաւորին դաւաճանելու կարգը իրեն հասած համարեց։ Արիւնահեղ բախում մը անխուսափելի էր առանց աւագանիին միջամտութեան, որ յաջողեցաւ փեսային եւ աներոջ միջեւ խախտած վստահութիւնը վերահաստատել։

Աշոտ Թագաւոր շատ լաւ գիտէր թէ այս բոլոր ապստամբութեանց պատճառը իր զարմիկն էր, որ կը ցանկար գահ բարձրանալ։ Այս պատճառաւ յանկարծակի յարձակեցաւ անոր մայրաքաղաքին՝ Դուինի վրայ, զոր գրաւեց։ Անկէ յետոյ Վրաց Ատրներսեհ Թագաւորին քով գնաց եւ անոր հետ քալեց հակարքային կողմնակից Գուրգէնին վրայ։ Հակարքան Գուրգէնին օգնութեան փութաց, ինչպէս նաեւ Աշոտի եղբայրը՝ Աբաս։ Երեք դաւադիրները, չհամարձակելով ճակատ տալ Աշոտ Թագաւորին դէմ, անմատչելի կիրճերու մէջ ապաստանեցան. բայց Աշոտ եւ Ատրներսեհ հալածելով զանոնք ստիպեցին որ հաշտութիւն խնդրեն եւ խոստանան դարմանել իրենց պատճառած վնասները։ Աշոտի աներոջ նորէն ապստամբած ըլլալուն լուրը յաղթականներուն ուրախութիւնը խանգարեց։ ՍահակՍեւատա Ուտի մտած էր, աւերած եւ գրաւած՝ Զորափորի եւ Կայենանի բերդերը, եւ Կայենանի մէջ բանտարկուած Վասակը ազատ արձակած։ Ապստամբը այրել տուած էր հունձքը եւ դիրք բռնած էր Տաւուշի մօտ ձորի մը մէջ։ Աշոտ Թագաւոր Սահակի 8000ին դէմ միայն 300 զինուոր ունէր, ուստի առաջարկեց հաշտուիլ, պայմանաւ որ Սահակ գրաւած ամրոցները եւ տարագրած ժողովուրդը վերադարձնէր։ Սահակ, վստահ իր յաջողութեան, չթողուց որ Աշոտին դեսպանը վերադառնայ եւ անոր յայտարարեց թէ սուրով պիտի պատասխանէր Աշոտին։ Աներոջը լրբութենէն զայրացած, Աշոտ այն ատեն երեւելի քաջագործութիւն մը կատարեց, որուն վրայ մեծ հիացումով կը խօսի Յովհաննէս Կաթողիկոս։ Երկու հարիւր հոգիով ինկաւ իր հակառակորդին 8000ին վրայ եւ զանոնք փախուստի մատնեց։ Սահակ եւ իր որդին Գրիգոր գերի բռնուեցան, եւ Աշոտ, քիչ մը ատեն վարանելէ ետք, հրամայեց անոնց աչքերը կուրցնել։ Գարդմանի ամրոցը եւ պարտուած իշխանին բոլոր հողերը Աշոտի ձեռքը անցան։

Սահակի պարտութենէն քիչ առաջ, ըստ մեր պատմաբանին, Եուսուֆ իր վեհապետին դէմ ապստամբեցաւ, մէկ կամ երկու անգամ պարտութեան մատնեց խալիֆային բանակը, բայց ի վերջոյ ջախջախուեցաւ եւ չղթայակապ խալիֆային քով տարուեցաւ։

Արաբական աղբիւրները կը հաստատեն հայ հեղինակին այս տեղեկութիւնը։ Եուսուֆ, իբր կառավարիչ Ատրպատականի, երբեք մեծ

Fonds A.R.A.M

վստահութիւն չէր ներշնչած Պաղտատի։ Ոչ ոք կը տարակուսէր թէ առիթ կը փնտռէր անկախութիւն հռչակելու համար։

Հիճրէթի 299 տարին իսկ (29 օգոստ․ 911 – 18 օգոստ․ 912), երբ խալիֆային բանակները Գարմաթներուն ապստամբութիւնը զսպելու գործով զբաղած էին, Եուսուֆ պաշտօնապէս դադրեցուց խալիֆային վճարելի սովորական հարկերուն առաքումը։

Քանի մը տարի ետք, Հիճրէթի 340 տարին (5 յուլիս 916 – 24 յունիս 917), Ազրպէյճանի էմիրը, թէեւ Քազուինի, Զենկանի եւ Ահարի կուսակալութեան պաշտօնն ալ իրեն յանձնուած էր, մերժեց հարկ վճարել, պատրուակելով թէ իր եկամուտները հազիւ կը բաւէին իր կառավարութեան յանձնուած երկիրներուն ծախքերը հոգալու։

Հիճրէթի 305 տարին 924 յունիս 917 – 14 յունիս 918), խալիֆան զօրք ղրկեց էմիրը խելքի բերելու համար։ Առաջին յաջողութենէ մը ետք, Եուսուֆ զգաց թէ դատը կորսնցուցած էր։ Բանակցութեան մտաւ եւ առաջարկեց որ խաղաղութիւն շնորհուի իրեն, ամէն տարի 700·000 ոսկի վճարելու պայմանով։ Պաղտատ մերժեց այս առաջարկները։ Կռիւը վերսկսաւ եւ զօրավար Մունիս, 19 յունիս 919ին, Եուսուֆի վրայ յարձակեցաւ Արտեպիլի մօտ, յաղթեց անոր եւ զայն գերի վարեց։

Յաղթական Մունիսի վերադարձէն ետք, Սպուք (Ըսբուք) անուն մէկը, որ Եուսուֆի ազատագրուած գերիներէն էր, իր պետին կողմնակիցները ժողվեց, վանեց խալիֆային զօրքերը, որոնց հրամանատարն էր Ուպայտ (կամ Ապտ) Ալլահ Պին Մուհամմէտ ալ Ֆարիքի (13)։

Այս թանկագին տեղեկութեանց շնորհիւ, որ մասամբ ծանօթ են նաեւ Յովհաննէս կաթողիկոսին, կը դիւրանայ ըմբռնումը այն դէպքերուն զոր պատմեցինք հայ պատմագրին հետեւելով, եւ կ՚օգնեն մեզի որ անոնց ժամանակագրութիւնը պատրաստենք եւ անոնց պատճառները բացատրենք։

Եուսուֆ խալիֆային հետ գժտուեցաւ 911ին։ Նոյն տարին է որ յարձակեցաւ Սմբատի վրայ եւ գրաւեց Կապոյտ Բերդը եւ գերեց Թագաւորը։ Էմիրը ճիշդ ատենը գտած էր․ խալիֆան զբաղած էր ներքին դժուարութիւններով եւ, ինչպէս կը վկայէ Յովհաննէս կաթողիկոս, ի վիճակի չէր էմիրին ապստամբական փորձերը զսպելու։

Նոյն Եուսուֆը երկար ատեն հակառքայ Աշոտը պաշտպանելէ ետք, լքեց զայն եւ ճանչցաւ համանուն Աշոտ Թագաւորը, անոր ղրկելով արքայական թագ։ Պատճառ մը կայ այս դէպքը դնելու այն ժամանակ երբ Եուսուֆ գիտէր թէ խալիֆան իրեն դէմ զօրք կը ղրկէր, այսինքն 917ին։ Պատերազմը սկսաւ եւ երկու տարի տեւեց (917-919)։ Արդ, այդ ատեն է որ Աշոտ Թագաւոր ներքին դժուարու-

(13) Weil, II, p. 621-624.

Fonds A.R.A.M

թիւններուն դէմ պայքարիլ ստիպուած էր։ Առաւել կամ նուազ յայտ-
նի զինակցութիւն մը, որուն մաս կը կազմէին իր եղբայրը, զարմիկը,
աները, բարեկամը եւ վասալները, իրեն դէմ զէնք կը բարձրացը-
նէր։ Յովհաննէս կաթողիկոս այս յանկարծական դիմաշըր–
ջութիւնը բացատրելու համար կ՚ըսէ թէ նախանձի եւ փառասիրու-
թեան աղիտալի կիրքերուն հետեւանքն էր։ Բայց քաղաքական գոր-
ծերուն մէջ անձնական շարժառիթները, ինչ որ ալ ըլլայ անոնց դերը,
բաւական չեն բացատրելու համար ծագած պայքարներուն պատճառը։

Եուսուֆ ամէնուն ատելութիւնը գրգռած էր իրեն դէմ։ Երկրին
իշխաններէն ո՛չ մէկը միտքէն չէր անցուցած իր ոյժերը գործածել
Եուսուֆի հակառակորդներուն դէմ։ Նոյնիսկ հակարքան Աշոտ, որ
անոր կարծեցեալ բարեկամն էր, միշտ խորշած էր անոր օգնելէ։ Աշոտ
Թագաւոր սեղմեց այս մարդուն երկարած ձեռքը, այնպիսի պահու մը
ուր խալիֆային զօրքերը անոր դէմ կը քալէին, եւ անոր յաջորդը,
յանձին Ֆարիգիի, արդէն ժամանած էր պաշտօնին գլուխը անցնելու
համար (Ֆարիգի Յովհաննէս կաթողիկոսի Ֆարգինին է)։ Ճիշտ ա-
տենն էր ուրեմն ոճրագործ էմիրէն վրէժ լուծելու։ Սիւնեաց իշխան-
ները, զոր այնքան տառապեցուցած էր, յարձակեցան անոր վրայ։
Այս պարագաներուն մէջ, Աշոտի դաշնակցութիւնը իր հօրը սպանի-
չին հետ՝ երկրին վարիչներուն կողմէ առնուազն անպատեհ պիտի
նկատուէր եւ կրնար զինքը վարկաբեկել։ Իր եղբայրը, Աբաս, իր
բարեկամը Գուրգէն ուրիշներէն առաջ իրենց ցասումը յայտնեցին
եւ միացան միւս Աշոտին, որ ամէնուն համակրութիւնը շահած էր
չար Եուսուֆի հետ իր յարաբերութիւնները խզած ըլլալուն համար։
Միւս իշխաններն ալ նոյն պատճառով ապստամբեցան։ Դիտելի է
որ նոր էմիրը արքայական թագ բերաւ ո՛չ թէ Աշոտի, այլ Գագիկ
Արծրունիի համար։ Շատ կարելի է որ ի՛նք իշխանները քաջալերած
ըլլայ Աշոտի դէմ ելլելու։

919ին, Եուսուֆ, պարտուած, դատապարտուեցաւ իր պարտու-
թիւնը քաւել Պաղտատի խալիֆային բանտին մէջ։ Իր տեղակալը՝
Սպուք, անոր դրօշը բարձրացուց եւ, թերեւս Աշոտի օգնութեամբ,
վանեց Ալ-Ֆարիքին։ Հետեւաբար արաբ էմիրը իր նիզակակիցը վար-
ձատրեց շահանշահ յաւակնոտ տիտղոսով։ Հասարակաց կարծիքը
Եուսուֆի գահակալին հետ այսպիսի գործակցութիւն բնաւ պատ-
ուաբեր չէր նկատեր Աշոտի համար։ Սահակ Սեւադայի ապստամ-
բութիւնը թերեւս բողոք մըն էր այդ գործակցութեան դէմ։ Բայց
աւելի ցաւալին կայ։

921ին բիւզանդական բանակը Հայաստան մտաւ եւ պաշարեց
Դուինը։ Էմիր Սպուք, որ քաղաքը կը պաշտպանէր, դաշնակցած էր
Աշոտ Թագաւորին հետ։ Օգնել մահմետական իշխանին քրիստոնեայ
կայսեր դէմ Աշոտի ժողովրդականութիւնը աւելցնելու բնոյթը ունե-

Fonds A.R.A.M

ցող քաղաքականութիւն մը չէր: Յովհաննէս կաթողիկոս լռելեայն անցած է թէ՛ Դուինի պաշարման եւ թէ Աշոտի մասնակցութեան վրայէն, թագաւորին անհաճոյ բան մը չգրելու համար: Բայց կը պատմէ թէ Ուտիի իշխանը Ամրամ, որ իր ֆիզիքական ոյժին համար Ցլուկ յորջորջուած էր, մտածեց «երկրին տիրոջ հպատակութիւնը թողուլ եւ կամովին ընդունիլ Կապադովկիոյ իշխանաց իշխան Գուրգէնի օտար լուծը»ի. նոյնիսկ իրեն ենթակայ իշխանները կը հրաւիրէր միանալ նոյն նպատակով ապստամբութիւն մը պատրաստելու համար» (էջ 320–321): Ամրամ իր ընտանիքը Տաւուշ բերդը փոխադրեց, որպէսզի կարենայ աւելի ազատ գործել:

Կապադովկիոյ իշխանաց իշխանը ուրիշ մէկը չէ բայց եթէ համբաւաւոր Յովհաննէս Գուրգուասը (Κουρƒουαս), որ անձնապահ զօրքերու հրամանատարի (τομեսթιƒ τէ սƒոլի) հանգամանքով բիւզանդական բանակը առաջնորդած էր Դուինի դէմ: Բիւզանդացի զօրավարին յիշատակութիւնը ապացոյց մըն է թէ իրապէս գոյութիւն ունեցած է Դուինի պաշարում մը, եւ թէ այս պաշարումը պէտք չէ շփոթել 927–928ի պաշարման հետ, զոր կը յիշեն արաբական աղբիւրները: Կ'երեւայ թէ Ամրամ կ'ուզէր օգտուիլ բիւզանդական բանակին ներկայութենէն արաբ էմիրին վրէժը լուծելու համար: Յովհաննէս կաթողիկոս այս իշխանին մտադրութիւնը այլափոխած է անոր վերագրելով Կապադովկիոյ զօրավարին հրամանին տակ անցնելու անհեթեթ մտածումը:

Աշոտ, Ուտիի մէջ ապստամբին դէմ քալեց: Իր կացութիւնը տաղնապալից էր: Մինակ մնացած, ամէնքէն լքուած էր, բացի քանի մը անարժէք մարդոցմէ:

Ստիպուած էր երթալ օգնութիւն փնտռել հեռաւոր Ափխազիոյ մէջ: Իր ստացած զօրքերով, նորէն յարձակեցաւ Ամրամի վրայ: Այս վերջինը լեռներուն մէջ պահուըտեցաւ: Աշոտ զայն հետապնդելու ատեն ինկաւ մացառախիտ ճախճախուտի մը մէջ, ուրկէ չկրցաւ դուրս ելլել: Իր զինուորները յուսահատ, առանց ուտեստի եւ ըմպելի ջուրի, թշնամիին հետ բանակցութեան մտան Աշոտը յանձնելու համար: Թագաւորը դաւադրութեան տեղեկանալով, հաւաքեց անոնք որ իրեն հաւատարիմ մնացած էին եւ արտակարգ քաջութեամբ մը յաջողեցաւ գիշեր ատեն անցնիլ թշնամի գիծերէն եւ փախաւ մօտակայ Կաքաւաքար բերդը:

Այս ատենէն սկսեալ բախտը լքեց Աշոտը: Յովհաննէս կաթողիկոս յուսահատութեան մէջ կը փնտռէ ասոր պատճառը: «Ինծի կը թուի թէ, կ'ըսէ, իր ընդոծին ողջախոհութիւնը տեղի տուած էր չոր եւ անմաքուր զգացման մը եւ հեռացած էր աստուածպաշտութեան քաղցրութենէն. Փարիսեցւոց պէս ամբարտաւան կամք մը ունեցած էր: Այս պատճառաւ կորսնցուց ամէնուն համակրութիւնը եւ դէպի ան–

Fonds A.R.A.M

կում դիմեց առանց իր փրկութեան կատարը հասնելու» (էջ 323–324)։

Պատգամագիրը չէ ուզած որոշ կերպով ըսել ինչ որ կ՚ուզէր ըսել, եւ մանաւանդ փաստերով հաստատել զայն։ Աշոտ կը պարսաւուի որ արաբական ուղղութեան կը հետեւէր, ինչ որ գարշելի էր մեր հեղինակին համար։

Սակայն Աշոտի քաղաքականութիւնը այնքան ալ պարսաւելի պիտի չերեւայ, ինչպէս ցոյց պիտի տան հետագայ դէպքերը։

Հիճրէթի 310 տարին (1 մայիս 922–21 ապրիլ 923), Եուսուֆ վերագտաւ իր ազատութիւնը եւ իր նախկին պաշտօնը։ Այն միեւնոյն Մունիսը (Յովհաննէս կաթողիկոսի Մոնոսը), որ զայն գերի վարած էր, բարեխօսեց խալիֆային եւ բանտէն ազատ արձակել տուաւ զայն։ Եուսուֆ Ատրպատական մեկնեցաւ։ Ճամբուն վրայ ի զուր փորձեց բռնել Վասպուրականի Թագաւոր Գագիկը, որուն դէմ վրէժով լեցուած էր միշտ։ Ի վերջոյ, անոր առաջարկեց հաշտութիւն կնքել, պայմանաւ որ վճարէ այն գումարը զոր իբրեւ հարկ կը պահանջէր։ Ազահութիւնը իր չարութեան գլխաւոր խթանն էր։ Գագիկ, ինչպէս նաեւ Անձեւացեաց Ատոմ իշխանը, հաւանեցան խաղաղութիւնը գնել։

Երբ Ատրպատական հասաւ, Եուսուֆ իմացաւ թէ Սպուդ մեռած էր Արտեպիլի մէջ եւ մեծագումար հարստութիւն ձգած էր։ Եուսուֆ տիրացաւ այդ հարստութեան։ Ստիպուած ըլլալով Ռայ երթալ, Հայաստան ղրկեց Սպուք (Սբուկ) մականուանեալ Նասր (Նսր) անուն մէկը (էջ 330)։ Պէտք չէ շփոթել երկու Սպուդները, զոր Յովհաննէս կաթողիկոս յստակօրէն կը զանազանէ։ Մէկը՝ Սպուք, Եուսուֆին յաջորդեց 969ին եւ մեռաւ 922ին, անոր վերադարձէն առաջ։ Միւսը Նասր կը կոչուէր «որ Սբուկն ի բազմաց յորջորջէր»։ Առաջին Սպուքն է որ Աշոտը պատուեց արքայից արքայ տիտղոսով եւ ոչ թէ երկրորդը՝ Նասր Սպուդը, ինչպէս սխալմամբ կ՚ըսեն ոմանք։

Հազիւ թէ Հայաստան մտած, Նասր նենգօրէն ձերբակալել տուաւ Սիւնեցի երկու իշխաններ եւ զանոնք բանտ նետեց, ինչ որ դէշ նշան էր։ Յովհաննէս կաթողիկոս, որ իր քաջութեամբ չէր փայլեր, թողուց իր աթոռը եւ Այրիվանք մեկնեցաւ եւ անկէ ալ Սեւանայ կղզին։ Հոն վանականներուն հետ խորհրդակցեցաւ էմիրին յոռի մտադրութեանց վրայ եւ որոշեց իր աթոռը վերադառնալ լքումի չմատնելու համար Եկեղեցին եւ իր ստացուածքները։ Կաթողիկոսը վերադարձաւ Բիւրական, դղեակ մը զոր գնած էր վանքի վերածելու համար։ Էմիրէն գրաւոր ապահովութիւն խնդրեց, փոխարէն խոստանալով շատ թանկարժէք ընծաներ տալ։

Էմիրը, մոլեռանդ իմամներուն դրդումով, Եկեղեցիին դէմ ելաւ եւ իր իշխանութիւնը անպատուեց անլուր խժդժութիւններով։ Իր զօրքերը կողոպտեցին Այրիվանքը եւ յետոյ Բիւրականի դէմ դարձան։

Fonds A.R.A.M

Կաթողիկոսը Բագաւան քաշուեցաւ Աշոտի քով, որ Թագաւորին զարմիկն էր։ Բայց Բիւրականի բնակիչները, կղերական թէ աշխարհական, կորովի դիմադրութիւն մը ըրին քանի մը զօրականներու առաջնորդութեամբ, որ իրենց օգնութեան փութացած էին։ Բիւրականի պաշտպանութիւնը 200 հոգիի կորուստ պատճառեց։ Բիւրական գրաւուեցաւ 10 ահեկան 372ին, որ կը համապատասխանէ 15 դեկտեմբեր 923ին (14)։ Կաթողիկոսը այս դոյժը լսեց Գէորգ անուն սարկաւագէ մը, որ յաջողած էր փախչիլ (էջ 350)։

Եուսուֆ Նասրը Ատրպատական կանչեց։ Անոր յաջորդեց Պշիր (Բըշր) անուն անձ մը։ Այս էմիրը իր խժդժութիւններով իր նախորդէն վար չմնաց բնաւ։ Աշոտ Թագաւոր, զոր հանգիստ ձգած էր Նասր, յանկարծ յարձակման ենթարկուեցաւ Պշիրի կողմէ։ Այս յարձակումը տեղի ունեցաւ երբ Աշոտ Սեւան կը գտնուէր։ Իր զօրավարը Գէորգ յարձակումը ետ մղեց։ Պշիր Դուին վերադարձաւ, բայց շատ չանցած, նորէն Աշոտի վրայ քալեց։ Յաղթուած, քաշուեցաւ եւ յարձակեցաւ Գեղայի կամ Քեղայի բերդին վրայ, որ Դուինի եւ Գառնիի միջեւ կը գտնուէր (15)։ Գէորգ զօրավար անգամ մը եւս պարտութեան մատնեց զայն եւ վանեց։ Այդ ատենները Նասր Ատրպատականէն վերադարձաւ։ Եուսուֆի կողմէ կանչուած էր Ռայը գրաւելու համար, որ Սպուքի մահէն ետք նորէն Սամանեաններու ձեռքը անցած էր, որոնցմէ Եուսուֆ գրաւած էր զայն նախապէս։ Եուսուֆ մեծ դժուարութիւն չկրեց վանելու համար Ահմէտ պին Ալի Սալուքը, որ կը կառավարէր յանուն Սամանեաններուն, եւ Ռայը տուաւ իր ազատագրեալ գերիին՝ Մուֆլիհի։ Բայց ետքը հեռացուց զայն եւ Ռայը իրեն ենթարկեց հիճրէթի 313 տարին (28 մարտ 925 - 19 մարտ 926) (16)։ Յաջորդ տարին, Եուսուֆ պաշտօնանկ եղաւ եւ Գարմաթներուն դէմ կռուելու համար Պասրա ղրկուեցաւ։ Գարմաթներուն պետը՝ Սուլէյման յաղթեց անոր հիճրէթի 10 շաուալ 315ին (9 դեկտեմբեր 927), զայն գերի վարեց եւ քիչ ետքը սպաննեց (17)։

Յովհաննէս կաթողիկոս չի յիշատակեր Եուսուֆի մեկնումը, անշուշտ չգիտնալուն համար, բայց Նասրի վերադարձին ծանօթ է։ Նասր Հայաստան կը գտնուէր 923 դեկտեմբերին։ Ռայի մէջ Եուսուֆի օգնելու համար իր մեկնումը, ինչպէս նաեւ Հայաստան իր վերա-

(14) Տպագրին մէջ ՅԼԲ (332) ինչ որ բացայայտ սխալ մըն է, ՅԼԳ եւ ՅՀԳ տառերուն շփոթութենէն ծագած։

(15) Ներկայիս կը կոչուի Քեղուայ, Իմերգէֆ գիւղին մօտ․ (Գարեգին Արք․ Յովսէփեան, Խաղբակեանք կամ Պռօշեանք, Ա․ էջ 61-65)։

(16) Weil, II, p. 621-624.

(17) Weil, II, p. 607-609.

Fonds A.R.A.M

դարձը տեղի ունեցած ըլլալու են 924ին (18): Ասկէ կը հետեւի որ Յովհաննէս կաթողիկոս իր պատմութիւնը մինչեւ 925 հասցուցած է:

Աշոտի Թագաւորութեան պատմութիւնը աւարտելու համար, յիշեցնենք որ, ըստ արաբական աղբիւրներու, հիճրէթի 315 տարին (8 մայիս 927 - 25 փետրուար 928), Գուրգուաս զօրավարը, մեծ բանակի մը գլուխը անցած, քալեց Դուին քաղաքին վրայ: Նասր էլ Սուպքի (Սպուք) հոն կը գտնուէր եւ քաղաքը պաշտպանեց: Զօրավարը իրեն հետ ունէր մանգանաներ, քարարձակներ (19) եւ նաւթարձակ մեքենայ մը, որ մէկ հարուածով տասներկու հոգի սպաննեց: Մահմետական զինուոր մը նետով սպաննեց այն մարդը որ մեքենան կը վարէր: Զօրավարը կռիւը կը վարէր քաղաքին եւ իր բանակին վերեւը գահու մը վրայ նստած: Բիւզանդացիները յաջողեցան քաղաք մտնել, բայց բնակիչները յարձակեցան անոնց վրայ եւ վանեցին զանոնք: 10,000 հոգի սպաննեցին (20):

Այս առթիւ, ո՛չ Աշոտի խօսքը կայ, ո՛չ ալ, քաղաքին պաշտպանութեան համար, էմիրին օգնութիւն ղրկած ըլլալուն խօսքը: Այս պաշարումէն տարբեր է ուրեմն 921ի պաշարումը:

Աշոտի Թագաւորութիւնը, վերջ ի վերջոյ, այնքան ալ դժբախտ չեղաւ որ ժամանակակից պատմագիր Յովհաննէս կաթողիկոսին յուսահատութիւնը արդարանայ: Իբր պատմագիր, Յովհաննէս կաթողիկոս կասկած չկայ որ ճշմարտապատում է եւ լաւատեղեակ, բայց իբր ազգին հոգեւոր պետը, անոր դժբախտութիւններէն չափազանց ազդուած է եւ հետեւաբար շատ հակամէտ՝ չափազանցութեանց:

Հայաստան, իր իշխանապետութիւններով, մաս կը կազմէր խալիֆային այն վարչական մեծ միութեան, որ Ատրպատական կամ Ազարպայճան անունը կը կրէր: Հայ իշխանները չէին ուզեր հնազանդիլ Ատրպատականի էմիրին եւ կը ձգտէին անկէ ձերբազատուիլ եւ անմիջական կերպով իսկ կախում ունենալ Պաղտատի խալիֆայութենէն: Հայ իշխանապետութիւնները տարեկան գումար մը կը վճարէին

---

(18) Յովհաննէս կաթողիկոս (էջ 360) կ'ըսէ թէ երբ Նասր եկաւ, Քեղայի բնակիչները բերդը պարպեցին, որպէսզի արիւն չհոսի, եւ թէ Նասր «յետ երկեամ մի աւուրց, իմացեալ զթափրանալ ամրոցին անտի, յինքն գրաւէ»: Ասիկա չի նշանակեր թէ Էմիրը ամրոցին տիրեց անոր պարպումէն երկու տարի ետք, այլ *Պչիրի պաշարումէն* երկու տարի ետք:

(19) Կը կարծեմ թէ այս է Testudine բառին իմաստը: Այս բառը չկայ Լիթրէի եւ ուրիշ բառարաններու մէջ, բայց կայ testa բառը, որ մօտաւորապէս նոյն իմաստը ունի: (Ծ.Թ.):

(20) Իպն էլ Աթիր, *Ը. էջ* 129–139:

Fonds A.R.A.M

իբր վասալութեան հարկ։ Ատրպատականի էմիրները իշխանապետութեանց վճարել կրցածէն կամ վճարել ուզածէն աւելին կը պահանջէին շատ անգամ, ինչ որ յաճախ տեղի կուտար վէճերու։ Անկախութիւնը եւ միւս առանձնաշնորհները, զոր կը վայելէին հայ իշխանները, խնդրոյ առարկայ չէին, բաց ի այն պարագայէն երբ անոնք դաւաճանէին կամ դէպի Բիւզանդիոն շատ գգալի հակում մը ցոյց տային։

Աւելորդ է ըսել թէ արաբական քաղաքականութիւնը կը ջանար ամէն միջոց ի գործ դնել քաջալերելու համար երկրին վարիչներուն միջեւ խռովութիւնները եւ անհամաձայնութիւնները, իր տիրապետութիւնը ապահովելու համար։

Ներքին պատերազմները, որ խռովեցին Աշոտի թագաւորութիւնը, մասնաւոր նկարագիր մը ունէին, զոր վերը բացատրեցինք։ Պէտք է աւելցնել թէ անոնց պատասխանատուութիւնը կը ծանրանայ Աշոտի վրայ։ Մեր պատմագիրը գրեթէ կ՚անուանէ զայն։ Աշոտ կայսերական արքունիքը գտնուած ատեն, ծանօթացած էր ինքնակալ իշխանութեան եւ կայսրութեան մէջ իշխանութեան կեդրոնացման։ Կ՚երեւայ թէ այս «ամբարտաւան» իշխանը կ՚երազէր իր իշխանութիւնը զօրացնել ի վնաս իր նախարարներուն։ Իր լայն առումով, նախարարական վարչաձեւը, դարերէ ի վեր, Հայաստանի քաղաքական եւ ընկերային կեանքին հիմը կը կազմէր։ Այդքան հզօրապէս ամրացած դրութեան մը դէմ ամէն փորձ առաջուընէ դատապարտուած էր ձախողելու եւ կը ձգտէր արքայական իշխանութիւնը տկարացնելու քան թէ զայն զօրացնելու։ Քաղաքական իմաստութիւնը կը հրամայէր աշխատիլ միութեան եւ ո՛չ թէ նախարարներուն կործանման համար։

Fonds A.R.A.M

Յ․ ՔԻՒՐՏԵԱՆ

Հին Հայերէն Ձեռագիրները

Քիչ բան գիտենք այն մեծաթիւ ու մեծարժէք մեր ազգային մշակութային ժառանգութեան մասին, որուն Հին Հայերէն Ձեռագիր ընդհանուր եւ անորոշ կոչումը կուտանք։

Սակայն այլեւս ժամանակն է որ ունենանք գոնէ յստակ եթէ ոչ սպառիչ ծանօթութիւն մեր հին ձեռագիրներուն մասին։

Նախ նկատի ունենանք մեր ձեռագիրներուն թիւը։

Երեւան բնականաբար տիրացած է մեր մեծագոյն ձեռագրական պահեստին։ Արդէն Էջմիածնայ խնամքով պահուած դարաւոր ձեռագրատան հատորներուն վրայ աւելցուած է Ա․) Մեծ աղէտին Վանի եւ Վասպուրականի նահանգէն վերջ բերուած հազարի մօտ հին ձեռագիրները։ Բ․) Սեւանի վանքին ձեռագիրները։ Գ․) Լազարեան ճեմարանին (Մոսկուա) ձեռագիրները։ Դ․) Նոր Նախիջեւանի եւ ուրիշ համայնքներու, եկեղեցիներու եւ վանքերու ձեռագիրները։ Ե․) Խորհ․ Հայաստանի սահմաններուն մէջ անհատական հաւաքածոներէ եւ պատահական ձեռագիրներու գնումով, փոխանակութիւն կամ նուէր։ Զ․) Արտասահմանէն ներգաղթով կամ այլ կերպով ձեռք բերուած ձեռագիրներ։

Այս մեծագոյն հաւաքման Երեւանեան ձեռագրաց թիւը կը հասնի 9,276 ամբողջական ձեռագիրներու։ Ասոնց վրայ պէտք է աւելցնել Էջմիածնայ վանքին նոր հաւաքման 100 ձեռագիրները եւ խորհրդային երկիրներու սահմաններուն մէջ դեռ աստ ու անդ անհատական եւ համայնքային ձեռագիրները (Ռումանիա, Պուլկարիա, եւայլն) մօտաւորապէս 300 ձեռագիրներ եւ ահա խորհրդային սահմաններուն մէջ կ՚ունենանք 9,675 ձեռագիրներ։ Բնական է ասոնցմէ դուրս կը մնան հատուկտորներ եւ վաւերաթուղթեր որոնցմէ միայն Երեւանի մատենադարանին մէջ ունին 3,500 հատուկտոր եւ 200,000 վաւերաթուղթ։ Վաւերաթուղթերու հաւաքածոներ կային թէ Ռումանիոյ եւ թէ Պուլկարիոյ հայ եկեղեցիներուն մէջ։

Թուրքիոյ մէջ՝ Պոլիս՝ իբր անհատական եւ համայնքային սեփականութիւն գոյութիւն ունի աւելի քան 250 ձեռագիրներ (բաց ի հատակտորներն եւ վաւերաթուղթերը)։ Կ՚ըսուի թէ փրկուած են Անկիւրիոյ ձեռագիրները, ինչպէս եւ ուրիշ տեղի կարեւոր ձեռագիրներ՝ թէեւ օտար ձեռքերու մէջ։ Համագումար Թուրքիոյ ձեռա-

ՁԵՌԱԳՐԻ ԽՈՐԱՆԱԶԱՐԴ ԷՋ
(Հաւաքածոյ Յ. Քիւրտեանի)

Fonds A.R.A.M

գիրներուն՝ կարելի է հաշուել մօտաւորապէս 600։

Իրանի մէջ Ամենափրկչեան վանքին ձեռագրաց հաւաքածոն ունի 671 ձեռագիրներ (եւ նոր հաւաքածոյ մը հրովարտակներու՝ Շահերէն Հայոց տրուած եւ մեծարժէք վաւերաթուղթերու հաւաքածոյ մը)։ Իրանի զանազան վայրերուն մէջ անհատական թէ ազգային սեփականութիւն հաւանաբար ըլլայ 200 ձեռագիր եւս որով համագումար 871։

Սուրիոյ եւ Լիբանանի մէջ՝ Հալէպ 200, Անթիլիաս 60, Զմմառ մնացած 500, հոս ու հոն անհատական եւ համայնքային 200 եւս եւ այս շրջանին համագումարը կ'ըլլայ 960, որուն վրայ աւելցնելով Եգիպտոս գտնուածներն ալ կ'ունենանք մօտաւորապէս 1000։

Երուսաղէմ ունի 3750 ձեռագիր Ս. Յակոբեանց վանքը։ (Արժէքաւոր եւ բազմաթիւ վաւերաթուղթերու հետ)։

Իտալիոյ մէջ՝ Ս. Ղազար՝ 2030։ Հռոմ եւ այլուր 200։ Ուրեմն՝ 2230։

Վիեննայի Մխիթարեանք՝ 1100։ Ուրիշ հաստատութիւններ՝ Աւստրիոյ մէջ 30։ Որով՝ 1125։

Յունաստան՝ 15։ Գերմանիա՝ 200 (Պերլինի Արքայական Մատենադարանին մէջ՝ 99 հատ, չհաշուելով մեզի անծանօթ մնացածները։ Ֆրանսայի մէջ՝ 450։ Անգլիոյ մէջ՝ 350, եւ 50՝ Իրլանտայի մէջ։

Միացեալ Նահանգներու մէջ՝ անձնական հաւաքածոս՝ 250։ Ուրիշ անձնական եւ համալսարանական ու մատենադարանական հաւաքածոյներ՝ 300. որով համագումարը՝ 550։

Իսկ հոս ու հոն մնացածներուն համար ալ նշանակելով 100, կ'ունենանք աշխարհի բոլոր հին հայերէն ձեռագիրներուն համագումարը.— 20,991 ձեռագիր։ Թիւ մը որ ոեւէ ժողովուրդի համար պատկառելի կրնանք համարել։

Այս 21,000 հայերէն ձեռագիրներուն մէջ սակայն բաւական թիւ մը կը գրաւեն ԺԸ. եւ ԺԹ. դարու ձեռագիրները։ Օրինակ՝ Երուսաղէմի 3750 ձեռագիրներուն գրեթէ 1750ը կը պատկանին ԺԸ. եւ ԺԹ. դարերուն։ Այլուր համեմատութիւնը այնքան մեծ տոկոսի մը չի յանգիր եւ սակայն կրնանք ըսել որ 21,000 ձեռագիրներուն 6000ը ԺԸ. եւ ԺԹ. դարերու ձեռագիրներ են։

Արտասահմանի ձեռագիրներուն գոնէ 1000 հատը կարելի է հատուկտոր նկատել։ Ուրեմն մինչեւ 1699 գրուած հայերէն ամբողջական ձեռագիրներուն թիւը կ'իջնէ 14,000ի։

***

Այժմ խօսինք այս 14,000 ձեռագիրներուն նիւթական վիճակին մասին։ Ձեռագիրներուն գրեթէ մէկ քառորդը գրուած է մագաղաթի վրայ, այսինքն 3500 մագաղաթեայ ձեռագիրներ ունինք։ Մագաղաթեայ ձեռագիրները մեծագոյն մասամբ Աւետարան եւ Շարական են

Fonds A.R.A.M

կամ ուրիշ կրօնական հատորներ ինչպէս Սաղմոս, Աղօթագիրք եւ երբեմն՝ Մաշթոց։ Մագաղաթ ձեռագիրներուն մեծագոյն տոկոսը ԺԷ. դարէն են։ Իսկ հիները գլխաւորաբար գրուած են Կիլիկիա։ Արեւելեան Հայաստանի մէջ նախընտրուած կ'երեւայ թուղթը։

Թղթեայ ձեռագիրներուն մէկ երրորդը, 3500, գրուած են եւրոպական թուղթի վրայ մասնաւորաբար ԺԶ. դարէն։ Ասոնք կարելի է ճանչնալ իրենց ջրանիշներէն եւ թուղթին ջրանշան հորիզոնական գծերէն։ Մնացեալ թուղթ ձեռագիրները գրուած են տեղական թուղթի վրայ եւ ջրանիշ չունին։ Ջրանիշ առաջին անգամ ներմուծուեցաւ Էջմիածին շինուած թուղթի վրայ 1770ական թիւերուն։

Տեղական կոչուած թուղթը անտարակոյս արտադրուած էր նոյն իսկ գրչութեան վայրերուն մօտ։ Հնագոյն հայերէն ձեռագիրը տեղական թուղթի վրայ 971էն է եւ կը գտնուի այժմ Էջմիածնէն տարուած Երեւանի պետական հաւաքածոյին մէջ։ Իմ հաւաքածոյիս մէջ ունիմ Մեսրոպեան երկաթագիր աւետարանի մը թերթերը, տեղական թուղթի վրայ։ Թուղթը Եւրոպայի մէջ առաջին անգամ շինուեցաւ ԺԳ. դարու կէսերուն (Իտալիոյ մէջ)։ Հաւաքածոյիս մէկ Քերականութիւն–Բառարանը գրուած 1387ին՝ իտալական թուղթի վրայ է։

Հին թուղթով ձեռագիրները շատ անգամ աւելի լաւ վիճակի մէջ մեզի հասած են քան թէ մագաղաթ ձեռագիրները։ Անտարակոյս ատիկա կախուած է տարուած խնամքէն։ Երբեմն մագաղաթին կը վնասէր գործածուած ժանգախառն մելանը, որ կ'ուտէր մագաղաթը թերթը բաց տեղերով ժանեակի մը նմանցնելով։ Նոյնը պատահած է մանրանկարեալ մասերուն, անտարակոյս, գործածուած գոյներուն մէկ ուտող յատկութեան համար։

Մեր ձեռագիրներուն մէջ յաճախ կը յիշուին «թուղթ կոկողներ» որոնք նոր արտադրուած թուղթը կը կոկէին, կը պատրաստէին, գրչութեան համար։

Բազմաթիւ կարեւոր եւ շահեկան թուղթ ձեռագիրներ փճացած են մասամբ կամ ամբողջովին, խոնաւ տեղ պահուած ըլլալով։ Շատ ձեռագիրներ վնասուած են թքոտ մատներով թերթ շրջելու վատ սովորութեան պատճառաւ։ Եթէ թղթեայ ձեռագիրները խնամով պահուին խիստ երկար կը դիմանան։ Հաւաքմանս մէկ ԺԲ. դարեան Աւետարանը, տեղական թղթեայ, Կոզմայ գեղեցկագիր գրչապետէն գրուած շատ աւելի լաւ վիճակի մը մէջ հասած է մեզի, քան թէ, 1292ին Սիմոն գրչապետէն գրուած մէկ մեծ Աւետարանս, որուն թերթերուն ստորին արտաքին մասերը բոլորովին փտած եւ փճացած են թքոտ մատներով թերթ շրջելու հետեւանքով։ Գրչութիւնը չէ վնասուած սակայն այսպէս առողջ եւ ներկայանալի մեծարժէք ձեռագիր մը հաշուուած է։

Fonds A.R.A.M

ՁԵՌԱԳՐԻ ԽՈՐԱՆԱԶԱՐԴ ԷՋ
(Հատուածոյ Յ. Քիւրտեանի)

Fonds A.R.A.M

*
**

Ձեռագրական կազմերը հազուադէպօրէն հնագոյն ձեռագիրներուն վրայ իրենց գրչութեան ժամանակակից են:

Հայերէն ձեռագիրներէն մասնաւորաբար Աւետարանները գրեթէ հարիւր տարին անգամ մը պէտք է վերանորոգուին:

Մեզի հասած կազմերուն մեծագոյն մասը ԺԶ. եւ ԺԷ. դարերու կազմեր են: Հազուադէպ է որ հայ ձեռագիրներուն կազմերուն վրայ յիշատակարան տաղուած ըլլայ: Իմ անզուգական Վարք Աղեքսանդրի ձեռագիրս (գրեալ Մարգարայ գրչէն 1525ին եւ մանրանկարեալ Գրիգորիս բանաստեղծ եւ մանրանկարիչ Աղթամարցիէ) ունի կողք մը որուն կաշիին վրայ տաղուած է կազմին թուականը Թվին ՌՁԷ (1636) այսինքն գրչութենէն 111 տարի վերջ վերակազմուած է (նոյնիսկ պակսող թերթ մը աւելցնելու կարիք զգացուած է):

Վերակազմութեան ատեն հին կազմերը այլեւս գործածական չէին: Ցաւալի է որ վերակազմութեան ատեն յաճախ կազմարարին մկրատը անզգուշութեամբ կը կտրէր լուսանցազարդերու հետ նաեւ յաճախ բնագրէն:

Կան բազմաթիւ ձեռագիրներ որոնք պէտք է վերակազմուին: Սակայն առանց կտրատումի եւ առանց քիմիական նիւթերու:

Իմ հաւաքմանս հին ու կազմահան ձեռագիրները կը վերակազմուին ձեռքով, կաշեկազմ առանց կտրատումի, եւ հին կազմէն կողքերը (կաշին) խնամով կը փակցուի նոր կազմին արտաքին երեսներուն վրայ եւ ներքին լաթերը կը գործածուին նոր կազմին կողքերուն ներքին պատումին համար: Բնական է երբ հին կողքէն որեւէ մնացորդ մնայ: Եթէ ցանկութիւն չկայ ձեռագիրը վերակազմելու՝ այն ատեն խնամքով պատրաստուած մասնաւոր կաշեպատ կամ լաթապատ կազմատուփերու մէջ պէտք է զետեղել կազմահան կամ քայքայուած ձեռագիրները:

Ցաւալի է որ, առ հասարակ (Խորհ. Հայաստանէն դուրս) մեր ձեռագիրները՝ անհատներու թէ հաւաքմանց մէջ՝ լաւ կազմուած մաքուր վիճակ մը չեն ներկայացներ: Անշուշտ նիւթական միջոցները մեծագոյն խոչընդոտ են ատոր:

Բարեբախտաբար կան արդիական շատ մը միջոցներ ձեռագիրներ մաքրելու, խնամելու: Ատոնք անվնաս են եւ բարձրօրէն յանձնարարուած մեծ մատենադարաններու վարչութիւններէն: Օրինակ՝ կայ կաթնանման հեղուկ մը որ կը գործածուի փճացած կաշի կազմերուն վրայ, անոնց կուտայ գրեթէ նորի տոկունութիւն եւ իրար կը փակցնէ ճեղքուածքները:

Fonds A.R.A.M

ՁԵՌԱԳՐԻ ԽՈՐԱՆԱՁԱՐԴ ԷՋ
(Հաւաքածոյ Յ. Քիւրտեանի)

Fonds A.R.A.M

Ձեռագրի արդիական դարաններու անհրաժեշտ կարիքը ունին Երուսաղէմի եւ Ս. Ղազարու մեծարժէք հաւաքածոները։ Մաղթենք որ օր մը այդ երկու հաստատութիւնները օժտուին արդիական ձեռագրատուններով, պաշտպանուած արտաքին եւ ներքին բոլոր վտանգներուն դէմ։

Մեր ձեռագիրներուն պարունակութիւնը ողբալի անծանօթութեան խաւարին մէջ մնայ։

Ձեռագիրներուն գրեթէ մէկ քառորդը անյիշատակարան ըլլալով (գրչէն չյիշուած, նոր տէրէրէ փճացուած կամ այսուայն պատճառաւ ինկած, կորսուած կամ փճացած) ստիպուած ենք գրչութեան, նիւթի պարունակութեան միջոցներով ժամանակաշրջան մը հարցնել։ Սակայն ձեռագիրներուն երեք չորրորդը ունի յիշատակարան եւ յիշատակութիւն որ կրնայ մեր պատմութեան Ժ. դարէն սկսեալ սրբագրիչը ըլլալ եւ մեզի տալ լիակատար պատմութիւն մը տնտեսական, քաղաքական, կրօնական-ազգային եւ գեղարուեստական։

Փորձեր եղած են յիշատակարանները ներկայացնել ցուցակներու միջոցաւ, սակայն հազիւ 1000 ձեռագիրներ ցուցակագրուած եւ տպագրուած են ցարդ։ Անշուշտ ցուցակներու պատրաստութիւնը բազմածախս գործ է, մանաւանդ անհրաժեշտ են ձեռնհաս բազմահմուտ ցուցակագիրներ, որոնք սակայն աւելի քան հազուագիւտ են։

Այժմ կան յիշատակարաններ հաւաքելու եւ հրատարակելու ձեռնարկներ։ Ասոնց մէջ կոթողային է Գարեգին Կաթող. Յովսէփեանի հինգ հատորնոց Յիշատակարան Ձեռագրացը, որուն Ա. հատորը, հրատարակուած է եւ Բ.ը մամուլի տակ է. իսկ մնացեալները հաւանաբար հրատարակուին։ Յետ-մահու այս հրատարակութիւնը բարեբախտաբար կը կատարուի մեծ խնամքով եւ անտարակոյս մեծ պակաս մը կը լրացնէ։

Յաւալի է որ Երեւանի հաւաքածոն ոչ իսկ կարճ տիտղոսներու ցուցակով մը ներկայացուած է ու մատչելի։

Ձեռագիրներուն մէկ մեծ մասը 25 առ հարիւր կամ գուցէ 30 առ հարիւր՝ Աւետարաններէ կը բաղկանայ։ Նոյնքան մըն ալ Շարականներ։ Իսկ հարիւրին տասը՝ Մաշթոց, Սաղմոս, Աղօթագիրք, եւայլն։ Ուրեմն 14 հազար ձեռագիրներէն 9500 կը հաշուենք Աւետարան, Աղօթագիրք, Շարական, Սաղմոս, Մաշթոց, Ժամագիրք։ Մնացեալ 4500 ձեռագրին 1000ը Յայսմաւուրք, 500 Մեկնութիւն, 750 Քարոզգիրք, 500 զանազան զուտ կրօնական պարունակութեամբ գործեր որով հազիւ 1750 ձեռագիր կը մնայ դասաւորուելու։ Այս մնացեալին գրեթէ հազարն ալ կարելի է Գանձարան, Նարեկ, Ախթարք, Տոմարագիտական նկատել։

Իսկ մնացեալ 750ին մէջ կ'իյնան մեր Տաղարանները, գիտական, պատմական, լեզուական, ոչ կրօնական ձեռագիրները։ Անտարակոյս

Fonds A.R.A.M

ասիկա մեծ տոկոս մը չէ երբ նկատի առնենք որ ասոնց մէջ են նաեւ Թարգմանական գրականութիւնը, բժշկարանները:

Գիտական գործերուն մէջ օրինակ Շիրակացիի Թուաբանագիտական մեծարժէք գործը երկու հին ու կարեւոր օրինակով ծանօթ է, մին՝ Երեւանի Թիւ 1770, որ սակայն չունի բաժանման տախտակները, իսկ միւսը իմ հաւաքմանս 1580ական Թիւերէն ուր կայ չորս գործողութիւնները ամբողջովին եւ երկու անգամ:

Եզնիկ Կողբացիի Եղծ Աղանդոցը ծանօթ է միակ օրինակով մը: Կորիւն՝ միակ եւ հնագոյն օրինակը՝ 1670ական Թուականներէն է: Միակ օրինակով ծանօթ են ուրիշ կարեւոր եւ մեծարժէք գործեր ինչպէս Կոստանդին Երզնկացւոյ տաղերը, Փիլոն Եփրայեցիի գործերը (Ժ. դարու ձեռագիր) եւ ուրիշ համբաւեալ գործեր:

Սակայն պէտք է խորհիլ որ կատարեալ ցուցակագրութիւններ կրնան մէջտեղ հանել շատ կարեւոր երկասիրութիւններ, որոնք անծանօթ կը մնան այսօր:

Ասոր համար իսկ կարեւոր է խնամեալ եւ միատեսակ ցուցակագրութիւն:

*
**

Գալով մեր ձեռագիրներուն գեղարուեստական արժէքին, հազիւ 5000 ձեռագիր մանրանկարեալ է եւ ատոր մէջէն հազիւ 2500ը գեղարուեստական շահեկանութիւն ունի: Այս ճոխ եւ բազմատեսակ գանձը դասաւորել, կարգի բերել, գրեթէ ֆիզիքական անկարելիութիւն մը կը ներկայացնէ այժմ մեզի: Սակայն այս հսկայական հարստութիւնը մեր ցեղային հոգեկան զարգացման ամենասքանչելի հայելին է եւ նիւթականացումը:

Ձեռագիրներու պարունակութեան մէջ աշխարհական մասը շատ փոքր է, գրեթէ հազիւ տեսանելի: Բայց կրօնական մասին մէջ այնքան աշխարհական մաս կայ ընդելուզուած որ հարեւանցի տողերով կարելի չէ բացատրել: Պէտք չէ մոռնալ որ մեր կրօնական կեանքը մեր ազգային եկեղեցիով արտայայտուած աշխարհական կեանքին խառնուրդն է եւ անկէ շատ բան կը ներկայացնէ:

Մեր 2500 ձեռագիրներուն գեղարուեստական արժէքը, ինչպէս նաեւ ներկայանալի համադրութիւն կազմելու համար դեռ մինչեւ հիմակ ձեռնարկ մը չէ եղած եւ եղածներն ալ, ինչպէս Գարեգին Կաթ. Յովսէփեանի տարիներով հաւաքուած ու աշխատուած գործը, անտիպ կը մնան, որովհետեւ վերախմբագրուելու պէտք ունին եւ ներկայանալի կերպով հրատարակուելու:

Ունինք կազմերուն կաշին որ մեր կաշեգործութեան պատմութեան, ինչպէս նաեւ կարողութեան մասին անհրաժեշտ նիւթ է: Կազ—

Fonds A.R.A.M

մարարութիւնը թէեւ շատ զարգացած է մեր մօտաւոր անցեալին, սակայն ցարդ որեւէ մենագրութիւն չունինք հայ կազմարարութեան վրայ, թէեւ ձեռագրաց յիշատակարանները ունին բազմաթիւ կազմողներ յիշուած ։Ցովսէփեան ունի մանր ուսումնասիրութիւն մը ։ Ինքս ալ ստորագրած եմ Կեսարիոյ Արծաթ կազմերուն մասին գրութիւն մը ինչպէս նաեւ Հոս ու Հոն մէկ երկու գրութիւններ որոնք աւելի արծաթագործութեան քան թէ կազմարարութեան կը պատկանին ։

Այսպէս շարքը կարելի է շարունակել մասնաւոր ուսումնասիրութիւններ ընելով մեր կազմերուն մէջ գործածուած թելերուն, խեժերուն, տախտակներուն, կորատումի գործիքներուն, մկրատներուն, եւայլնի մասին ։ Կազմերուն մէջ աՀագին թիւով նմոյշներ ունինք Հին Հայ Հիւսուածեղէններու որոնց բանուածքը, նիւթերը, գոյները, ներկարարութիւնը, գծաձեւերը, կը յայտնուին անոնց միջոցաւ ։

Մեր ձեռագիրներուն մէջ կան բազմաթիւ Հայ ձեռարուեստներ զարգացնելու եւ աւելի արդիւնաբեր ընելու տարրեր, եթէ ուզենք գանոնք փոխանցել մեր ոսկերիչներուն, Հիւսողներուն, գործագործներուն, եւայլն ։

Վերջապէս մեր բազմաՀազար ձեռագիրներու գանձարանը խոշոր աղբիւր մըն է մեր տնտեսական պատմութեան, մանր արուեստներու եւ արՀեստներու զարգացման պատմութեան Համար ։

Յ. Ք.

Fonds A.R.A.M

Յ. ՆԵՐՍՈՅԵԱՆ

ԻՄԱՍՏԱՍԻՐԱԿԱՆ ՀԱՐՑԵՐ

ԿԵԱՆՔԻ ԱՐԺԷՔԸ ՀԻՒԼԷԱԿԱՆ ՈՒԺԻ ԼՈՅՍԻՆ ՏԱԿ

Հիւլէական ուժը աշխարհի քաղաքական երեսը չէ միայն որ կը փոխէ։ Ան՝ նոր հանգամանք մը կուտայ այն բոլոր հարցերուն որոնց կեդրոնը կը կենայ Մարդը։ Նոր ակնոց մըն է որ կը պարտաւորուինք անցնել մեր աչքերուն երբ կը քննենք մենք զմեզ եւ մեր մարդկային ճակատագիրը։

Երբ այլեւս մինչեւ իսկ հիւլէն կրնանք փշրել, աշխարհը մեզի կ՚երեւայ աւելի քան երբեք կծկուած տարածութիւններու վրայ։ Նիւթեղէն այն հսկայ զանգուածը որուն վրայ կանք՝ կը դառնայ փխրուն խաղալիկ մը մեզի ենթակայ, մինչ քանի մը հարիւր տարի առաջ մեր նախահայրերը կ՚ակնածէին անկէ ու աւելի առաջ՝ կը պաշտէին զայն։ Այսպէս, հիւլէական ուժի գիւտը, կը պսակէ, իր լրումին կը հասցնէ այն գոռոզ ինքնավստահութիւնը որ մարդիկ սկսան ունենալ գիտութեան մարզին մէջ կատարուած նուաճումներով։ Նկատելի է սակայն որ գիտական կարելիութեանց այս բարձունքին հասած՝ խռովիչ գլխու պտոյտ մը կ՚ունենանք այլեւս։ Ինքնավստահութիւնը տեղի կուտայ ահաւոր տարակուսանքի։ Բոլորովին կարելի է արդարեւ որ զոհ երթանք հիւլէական ուժի մանիակի կամ ամբողջական չարիքին, անոր բարիքները վայելելու առիթ չունեցած տակաւին։

Առարկուի թերեւս որ աշխարհի փճացման կարելիութիւնը, իբրեւ մեր իմաստասիրական մտածումներուն վրայ ազդող երեւոյթ, նոր չէ։ Աշխարհը մեզի համար հետաքրքրական տեղ մըն է իբրեւ մեր բնակավայրը, եւ «աշխարհի» (այսինքն մարդոց) ինքնակամ ինքնափճացումը միշտ ալ կարելի եղած է պատմութեան ոեւէ շրջանին։ Եթէ Ադամ եւ Եւա, կամ աւելի ետք այր մարդոց եւ կիներու աւելի բազմաթիւ խումբ մը, օր մը որոշէին «աշխարհը» փճացնել, երկար պիտի չտեւէր մարդ էակի գոյութիւնը, երկրագունդի երեսին վրայ,

Fonds A.R.A.M

այդ օրէն սկսեալ: Բայց ասիկա բոլորովին տեսական ենթադրութիւն մըն է. ասկէ զատ՝ կան Անաքսիմանտրէն մինչեւ Տարվին ու մեր օրերը երկարող տեսութիւնները ու կարելի չէր ցարդ երեւակայութեան որեւէ խաղով պնդել որ մարդիկ կրնան արդարեւ իրենց հետ կեանքն ալ ոչնչացնել: Այս կարելիութիւնը երեւակայական չէ այլեւս: Այս տարի Ապրիլ 18ին վախճանած ցարդ մեծագոյն գիտնականը՝ Ալպէռ Այնշթայն, 1950ին յայտարարեց որ ջրածնային ռումբով կարելի է մեր մոլորակին վրայ կեանքի հետք չթողուլ:

Հաւանական է անշուշտ որ հիւլէական ուժը բնաւ չգործածուի աշխարհի կործանման համար. բայց կրնայ գործածուիլ: Հետեւաբար երբ հաստատումներ կ'ըլլան մարդկային ճակատագրի մասին, մարդու ինչութեան, եւ աշխարհի մասին առ հասարակ, պէտք չէ մոռնալ այն աշխատանքը որ կը տարուի զինեալ հսկողութեան ու գաղտնի պատերու ներքեւ, հոս ու հոն: Վիրաբուժական գործողութեան մը ենթարկուելիք հիւանդի մը վերեւ կախուած ելեկտրական լամբարը կրնայ չմարիլ. բայց խղճամիտ վիրաբոյժ մը, հաշուի կ'ընէ որ կրնայ լոյսէն զրկուիլ յանկարծ, ու գործի կը սկսի անհրաժեշտ կանխազգուշութիւններով:

Հիւլէական ռումբի սպառնալիքը իմաստասիրական մտածողութեան համար նորութիւն մը չէ, նաեւ այն պատճառով որ կարգ մը կրօններ հինէն ի վեր բնաւ չեն վարանած յայտարարելու որ աշխարհը մշտատեւ չէ ու իրենց վարդապետութիւնները մշակած են միշտ՝ այս կարելիութեան տեղ տալով: Քելվինի մշակած տեսութիւնն ալ, որ ծանօթ է իբրեւ թերմոտինամիքի երկրորդ օրէնքը, կ'ենթադրէ որ օր մը, հեռաւոր ապագային, կեանք պիտի չմնայ: Բայց այս հաւաստիացումներն ալ կեանքի վախճանը կը տեսնեն իբրեւ արդիւնքը արտաքին միջամտութեան մը: Հիւլէական կործանարար ուժին գործածութիւնը — եթէ գործածուի — կախեալ պիտի ըլլայ մարդկային կամքէ:

Դիտողութիւն մը եւս՝ իբրեւ ներածական: Կը թուի որ աշխարհը «արցունքի հովիտ» մը չէ պարզապէս, ինչպէս ոմանք կը տարուին խորհելու իրենց կեանքի մեծագոյն պահերուն: Պարզ առակով մը ասոր «ապացոյց»ը տրուած է արդէն (Եզովբոսի «Մահն ու Փայտահատը»): Այն «ոչ»ը որ ամէն կողմէ կը լսուի հիւլէական ուժի հաւանական կործանարար գործածման դէմ՝ նոյն այս առակին շատ աւելի լայն տարածութեան մը վրայ կրկնութիւնն է:

Պէտք է նկատել վերջապէս որ եթէ այսօր, տակաւին չինուելիք ռումբերու ըլթակները չարժէին ու ծայր տար աշխարհի տարբաղադրութիւնը ու ամէնուս մահը հետեւէր այս դէպքէն, պիտի հասնէինք արդիւնքի մը որուն պիտի հասնինք յամենայն դէպս մենք,

Fonds A.R.A.M

դուք ու ես եւ այն բոլոր կենդանի բաները որ հիմա կ'ապրին մինչ այս գրիչը կը շարժի։ Հիւլէական ռումբը մահկանացու անհատներու հիմնական ճակատագիրը չի փոխեր։ Ռումբով կամ առանց ռումբի վերջապէս պիտի մեռնինք։ Ան կը փոխէ աշխարհի ճակատագիրը։ Ու աշխարհի մասին մեր մտահոգութիւնը prima facie ապացոյց է որ յոյն դասական, միջնադարեան սկոլաստիկ եւ Տեգարդէն ըսենք մինչեւ Հեկել եսի ու ոչ-եսի միջեւ դրուած պարապը իրականէն շատ աւելի լայն եղած է։

Աշխարհի վրայ կեանքը, գլխաւորաբար մարդկային կեանքը երկարաձգելու ջանքերը «լեցուն» ժամանակը երկարաձգելու մարմաջն է։ Ինչո՞ւ այս մարմաջը։ Բայց նախ՝ ի՞նչ է ժամանակը։

ԺԱՄԱՆԱԿ

Մեր բառամթերքի հիմնական եւ չփոթեցուցիչ բառերէն մէկն է «ժամանակ»ը։ Հիմնական՝ քանի որ ամէն ինչ ժամանակի մէջ տեղի կ'ունենայ. կը գործածենք զայն՝ մինչ կը ջանանք լուսաբանուիլ իր իսկ մասին։ Շփոթեցուցիչ՝ քանի որ ան իրեն յատուկ գոյութիւն մը ունենալով մէկտեղ, ոմանց դէթ չունենալ կը թուի։

Կը գործածենք այս բառը մեր առօրեայ նախադասութիւններուն մէջ որպէս թէ գիտնայինք անոր «իմաստ»ը, ինչպէս գիտենք, օրինակ, «աթոռ» բառին իմաստը։ Բայց երեւակայեցէք մէկը որ հայերէնէ զատ որեւէ լեզուի մասին գաղափար չունի. եթէ այս անձը հարցնէր ձեզի — «ի՞նչ ըսել է ժամանակ», բաւական դժուար պիտի ըլլար ձեզի լուսաբանել առանց ձեր սահմանումին մէջ գործածելու սահմանուելիք բառը կամ այս բառին մէկ հոմանիշը։

Ուրէ մէկը մեզի, փիլիսոփայութեամբ չզբաղողներուս, չէ բացատրած այս բառը։ Անոր իմաստը նստած է մեր մտքերուն մէջ «ժամանակի ընթացքին» մեր կողմէ լսուելով իր զանազան contexte-ներուն մէջ։ «Գիտեմ որ ժամանակը ի՛նչ է, կ'ըսէր Ս. Օգոստինոս, պայմանաւ որ մէկը ինծի չհարցնէ թէ ինչ է»։

«Ժամանակ»ի այս յղացքին մասին մեր տեսակէտը չյառաջադրած, պէտք է ցոյց տանք թէ ինչպէս «ժամանակ»ի մեծագոյն մեկնիչներէն մէկը, Քանթ, սխալած էր։ Այս իմաստասէրին տեսակէտը կարելի է միակ նախադասութեան մը մէջ ամփոփել՝ պայմանաւ որ ի՛ր իսկ գործածած բառերը գործածենք։ Ըստ իրեն՝ die Zeit ist allgemein und notwendig, sie ist die a priori gegebene Form unserer inneren Anschauung:

Քանթի իմաստասիրութեան դժուարութիւնը առակի կարգ ան-

Fonds A.R.A.M

ցած է․ բայց ամէն դժուար դրութիւն անհրաժեշտօրէն բոլորովին ճիշդ չէ անշուշտ։ Վերի նախադասութիւնը կարելի է կարգ մը եւրոպական լեզուներով տալ (քանի որ այս լեզուները խօսող իմաստասիրութեան ուսանողները համաձայնած են որ Քանթ թարգմանուի որոշ բառերով), բայց զայն հայերէնի թարգմանել անկարելի է յայտնի կամ անյայտ պատճառներով, սովորական պատկեր մը գործածելով, վերիվերոյ գաղափար մը կրնանք տալ այն «ժամանակ»ին մասին՝ որ «իմաստասէրներու գամփռը» ունի իր մտքին մէջ։

Թէեւ «տրուած» բայց ենթակայական է ժամանակը ըստ գերմանացի իմաստասէրին։ Այս ժամանակը կը նմանի ակնոցի մը որ բնաւ, գէթ մեր արթնութեան պահերուն, մէկդի չենք դներ եւ անշուշտ որքան ատեն որ զայն չենք վերցուցած աշխարհը կը տեսնենք անոր ընդմէջէն։ Թերեւս կարճատես մարդիկ այս օրինակը աւելի լաւ կը հասկնան։ Այս անձերը աշխարհը իր յստակօրէն ուրուագծուած առարկաներով «կը տեսնեն» իրենց ակնոցո՛վ միայն։ Այնպէս ալ մենք աշխարհը կը տեսնենք, կ՚ըմբռնենք ու կը հասկնանք՝ իմաստով մը մեր մէջ եղող ժամանակի ընդմէջէն միայն։

Անշուշտ այս տեսութիւնը մասամբ (բայց մասամբ միայն) ճիշտ է։ Տեսանք արդէն որ ժամանակը մեր զգայարաններուն տակ չիյնար ինչպէս աթոռ մը, բայց ասկէ չի հետեւիր որ ան մեր մէջ է միայն, որքան ալ ճիշտ ըլլայ որ առանց այս ենթակայականութեան անկարելի պիտի ըլլար, արդարեւ, իմաստաւոր «ժամանակ» բառը ունենալ մեր բառամթերքին մէջ։ Բաներ կան որ մեր «մէջ» են (զոր օրինակ ցաւի զգացում մը), բաներ կան որ մեզմէ դուրս են (աթոռ մը կամ ուրիշի մը մէկ զգացումը)․ բայց տեղերու այս զանազանութեամբ ժամանակի խնդիրը չի լուծուիր։

Վերցնենք պարզ խօսակցութիւն մը, որ կը պարունակէ ժամանակ բառը եւ խնամքով վերլուծենք զայն․ երեւան պիտի գայ, իբրեւ մեր այս վերջին հաստատման ապացոյցը, որ Քանթի տեսութիւնը ճիշտ է մասամբ միայն․ երեւան պիտի գայ նաեւ որ կը սխալին այն իմաստասէրները որ կը հաւատան երկու ժամանակներու գոյութեան։ Durée réelle ը Պերկսոնի երեւակայութեան մէջ միայն գոյութիւն ունի․ մեզմէ ներս եւ մեզմէ դուրս մէկ ժամանակ միայն կայ ինչպէս ամէն մարդ գիտէ, եւ այս պատճառաւ է որ ժամանակ բառը հոմանիշ չունի․ «տեւողութիւն» բառը կը նշանակէ պարզապէս ժամը այսինչէն մինչեւ ժամը այնինչ, այսինքն «մաս մը ժամանակ»։ Այս կէտին պիտի վերադառնանք։ Այժմ վերլուծենք հետեւեալ խօսակցութիւնը․—

Ա․- Հետս սրճարան եկուր․

Բ․— Ժամանակ չունիմ։

Ի՞նչ ըսել է «ժամանակ չունիմ»։ Որոշապէս այստեղ «չունիմ»

Fonds A.R.A.M

օժանդակը չունի այն իմաստը որ ան ունի, օրինակ, «ակնոց չունիմ» նախադասութեան մէջ։ Աշխարհի վրայ ակնոց չունեցողներ շատ են, բայց ի՞նչպէս կարելի է, այս նոյն իմաստով, ժամանակ չունենալ։ Ժամանակի առնչութեամբ ունենալ կամ չունենալ բայերը «պիկուիկեան» (Pickwickian) իմաստ ունին։ Կը նշանակեն. «այսինչ տեւողութեան ընթացքին գործիս կուգայ կամ չի գար այսինչ կացութեան մէջ ըլլալ»։ Մեր օրինակին մէջ «ժամանակ չունիմ» կը նշանակէ «հետդ սրճարան գալու ժամանակ չունիմ» այսինքն «յաջորդող տաս, քսան... եւլն, վայրկեաններու ընթացքին քեզի հետ սրճարանի մը մէկ սեղանին շուրջ նստիլ չեմ կրնար։ Այլ խօսքով՝ ժամանակը չէ որ per se իմ իշխանութեան ենթակայ է, այլ ժամանակի մէջ ինքզինքիս գործածութիւնն է որ ենթակայ է իմ իշխանութեան։ Այլ խօսքով ես ժամանակի մէջ եմ եւ նիւթէն, բոյսերէն ու անասուններէն տարբեր ըլլալով գիտեմ որ ժամանակի մէջ եմ. բայց ժամանակի մասին, կամ ժամանակը, գիտնալս ժամանակը իմ մէջ չի դներ, ինչպէս Քանթ կը տարուի խորհելու։

Եթէ քայլ մը եւս յառաջանանք տրուած օրինակի վերլուծման մէջ՝ հարցը աւելի կը բարդանայ։ «Հետդ սրճարան գալու ժամանակ չունիմ» խօսքին աւելի պարփակիչ իմաստն է հետեւեալը.-

«Հիմա ժամը ք է, ժամը ք-էն մինչեւ փ զուգահեռականութիւն մը կայ (1) որուն գիծերէն մէկը ես եմ եւ միւսն է անհաշուելի դէպքերու շարք մը, այս դէպքերէն շատ շատեր ինծմէ անուղղակիօրէն անկախ են (աշխարհի դառնալը (2), Ափրիկէի անտառներէն մէկուն մէջ առիւծի մը մռնչելը, եւլն.). բայց կան ոմանք զորս կրնամ փոխել. այս վերջինները կրնամ փոխել ինքզինքս դնելով այս դէպքերուն մէջ կամ առնթեր կամ գիտակցաբար այս դէպքերէն դուրս։ Իմ համոզումս է որ մինչեւ ժամը փ այս դէպքերէն մէկը քեզի հետ սրճարանի մը մէջ նստիլ պէտք չէ ըլլայ»։

Երեւան կուգայ որ իմ անձս իբրեւ դէպք, դէպքերու համայնքի մը մաս մը կը կազմէ եւ ժամանակը այս համայնքին յատուկ «տեղ» մըն է։ Այս «տեղ»ը սակայն իր պարունակած դէպքերէն չաւելնար։ Ինչպէս որ առարկայի մը գրաւած միջոցը կը համապատասխանէ այս առարկայի մակերեսին, այնպէս ալ դէպքի մը ժա-

---

(1) «Կայ»ի տեղ «պիտի ըլլայ» ըսել աւելի ճիշտ պիտի չըլլար այս պարագային ինչպէս մեր եզրակացութիւնը ցոյց պիտի տայ։ «Ժամանակ չունիմ» ըսողը այս խօսքը չըսած տակաւին կամ ըսելէ անմիջապէս ետք կրնայ մեռնիլ, բայց նոյնիսկ այս դէպքը իր խօսքին ըսուած ատեն ունեցած իմաստը չի փոխեր։

(2) Թէեւ Ծինզ կ'ըսէ որ ամէն անգամ որ մանուկ մը ձեռքէն խաղալիկ մը ձգէ, կ'ազդէ մեր մոլորակի (հետեւաբար եւ տիեզերքի) շարժումին։

Fonds A.R.A.M

մանակը կը համապատասխանէ այդ դէպքի տեւողութեան: Ու քանի որ չկայ առարկայ մը որ ժամանակ չգրաւէ եւ դէպք մը որ միջոց չգրաւէ, միջոց-ժամանակը «տեղն» է առարկայ-դէպքերու: Միւս կողմէ, ինչպէս որ գաւաթ մը պէտք է կենայ ի վերջոյ երկրի մակերեսին վրայ հանգչող առարկայի մը վրայ, այնպէս ալ առարկայ դէպքերը կը կենան (կեանք ունին) իրենց «տեղ»երուն մէջ: Միջոց-ժամանակը առարկայ դէպքերու արտայայտութեան անհրաժեշտ պայմանն է: Միջոց–ժամանակի մէջ կ'ըմբռնենք առարկայ դէպքը:

Կարգ մը իմաստասէրներ կը զանազանեն արտաքին կամ մեքենական ժամանակը ներքին կամ իրաւ ժամանակէն կամ տեւողութենէն: Իբրեւ օրինակ կը տրուի համերգի մը ունկնդրութեան պարագան: Արտաքին կամ մեքենական ժամանակով համերգը, ըսենք յիսուն եւ ութը վայրկեան կը տեւէ· բայց երաժշտութիւն եւ մանաւորաբար այս համերգը սիրողին համար, իր «ներքին ժամանակով» կամ «իրաւ տեւողութեամբ» համերգը կը նուազուի կարծես աննկատելի ատենուայ մ'ընթացքին: Արտաքին ժամանակը կայ ու չկայ, քանի որ անցեալը «չէ այլեւս», ապագան «չէ տակաւին» եւ ներկան տարածութիւն չունեցող կէտ մըն է: Մինչդեռ ներքին ժամանակը, կ'ըսուի, կը տեւէ· անոր ներկան իր մէջ կը հաւաքէ անցեալը եւ կը պատրաստէ կամ կը պայմանաւորէ ապագան:

Որոշապէս, այսպէս մտածող իմաստասէրներու մտքին մէջ խորունկ շփոթութիւն մը կայ· անոնք կը շփոթեն առարկայ-դէպք մը զայն պարունակող երեւակայական ժամանակի մը հետ: Իրականութիւնն այն է որ համերգը սիրողն ու չսիրողը, չձանձրացողն ու ձանձրացողը զայն մտիկ կ'ընեն 58 վայրկեան, ոչ աւելի ոչ պակաս: Հոգեկան այն նկարագիրը որ երեւան կուգայ ձանձրոյթ ըսուած վիճակով, ներքին ժամանակ բացատրութեան մէջ ծրարուած երեւակայական բանի մը հետ կապակցութիւն չունի ամենեւին: Նոյնը ճիշտ է անշուշտ հոգեկան այն միւս վիճակի պարագային որ երեւան կուգայ ըսենք, վայելում ըսուած վիճակով:

Ճիշտ է անշուշտ որ մարդիկ կը մեծնան, կը հասուննան, կը զարգանան մէկ կողմէ ներքնապէս, միւս կողմէ արտաքնապէս· բայց այս ուռճացումը տեղի կ'ունենայ միակ ժամանակի մը մէջ որ արտաքին կամ մեքենական ըսուածն է· այս ժամանակին մէջ կամ ընդմէջէն իմաստներ ու տեսիլներ հետզհետէ կը բարդուին մարդկային հոգին կազմող ամբողջութեան, ինչպէս՝ ջուրի տուեալ զանգուած մը կը բարդուի ջուրի ուրիշ զանգուածի մը: Այսպէս, ամէն մարդկային անհատ իրեն յատուկ, անձնական ներքին ժամանակ մը չունի, ինչպէս Պերկսոնի հետեւորդները կը սիրեն մտածել, այլ ամէն անհատ ինքզինքն է, ինքզինք տուող ու առնող, հասարակաց ժամանակի մը

Fonds A.R.A.M

մէջ։ Անտարակոյս՝ ժամացուցային նոյն տեւողութիւնը ունեցող կարգ մը պահեր կարգ մը մարդոց կարճ կը թուին ուրիշ մարդոց՝ երկար, կամ նոյն անձին համար տաք վառարանի մը վրայ կամ գեղեցիկ կնոջ մը ներկայութեան անցուած այլապէս հաւասար վայրկեանները նոյն տեւողութիւնը չունին. այսուամենայնիւ այս երեւոյթները պէտք է բացատրել առարկայական ճշգրտութեամբ եւ նոր ժամանակ մը ստեղծելով առ ի չգոյէ։

Ինչ կը վերաբերի ժամանակի վայրկեաններու, երկվայրկեաններու եւլն. բաժնուելուն, սա պարզ հնարամտութիւն մըն է մեր գործերը յառաջ տանելու նպաստող։ Ժամանակին պահերը, կ'ըսուի, իրարմէ դուրս են։ Անշո՛ւշտ։ Կրնաս քեզի տրուած առարկան նախ չորս կտոր ընել եւ ետքը պնդել որ առարկան չորս կտորէ բաղկացած է։ Մեզի տրուած ժամանակը նախ գարուն-ամառ—աշուն-ձմեռի, օրգիշերի, ժամերու եւլն. կը բաժնենք եւ ետքը կը պնդենք որ անցեալը ոչ եւս է, ապագան չէ տակաւին. իսկ ներկան՝ ներկայ չըսած անցեալ կ'ըլլայ... Հետեւաբար մեր «իրաւ» կեանքը այս ժամանակին մէջ չէ։ Բայց ժամանակը մենք կը բաժնենք. ան բաժանելի է բայց մեզի բաժնուած վիճակի մէջ չի տրուիր. գիշերը ցորեկուան չէ «փակցուած» եւ իրաւունք չունինք ըսելու որ գիշերը ցորեկէն «դուրս» է։ Նոյնը կարելի է ըսել միջոցային միւս տարածութիւններու առնչութեամբ եւ այս ձեւով միայն կը լուծուի Զենոնի հռչակաւոր փարատոքսը, ինչպէս ամէն հետաքրքրուող գիտէ Մինկովսկիէն ասդին։

Ժամանակը, ուրեմն, առարկայ-դէպքերու արտայայտութեան անհրաժեշտ մէկ պայմանն է, կամ՝ ժամանակը գոյութեան խորհուրդին (musterion, sacrement) մէկ տարածութիւնն է։ Այս խորհուրդին միւս տարածութիւնն է միջոցը։

ՄԻՋՈՑ

Հայերէն այս բառը կը նշանակէ թէ՛ moyen թէ՛ espace, տեսանք արդէն, եւ աւելի մանրամասն պիտի տեսնենք որ արդարեւ espaceը moyen մըն է, այսինքն միջոցը միջոց մըն է, աւելի ճիշտ՝ միջոցը (espace) միջոց (moyen) է։ Այս պատճառաւ թերեւս Հայերս ցարդ գոհացած ենք մէկ բառով։

Անհրաժեշտ է ուղղակի միջոցի (espace) մասին խօսելէ առաջ կարգ մը կէտեր ճշտել ինքնագիտակցութեան մասին։ Յայտնի է որ նիւթէն բոյս, բոյսէն անասուն, անասունէն մարդ «ոստում»ներ կան որ ցարդ կարելի չէ եղած բացատրել պատճառ-արդիւնքի գիտա-տրամաբանական եղանակով։ Ոստումը որ մեզ կը բաժնէ անասուններէն մեր

Fonds A.R.A.M

ինքնագիտակցութիւնն է: «Ես այսինչն եմ»· «այս լաւ կամ բարի, այն վատ կամ չար է» խորհիլ կարենալու մարդկային եւ մարդայատուկ երեւոյթը:

Ինքնագիտակցութիւնը կը նմանի սանդուխի մը որուն վրայ միշտ դէպի «վար» կ'իջնենք եւ որուն ամենավարի աստիճանին բնաւ չենք հասնիր: Դուն քեզի կ'ըսես, օրինակ, «ես Հայկն եմ»· այս խօսքին ենթադրութիւնն է «ես գիտեմ որ ես Հայկն եմ»: Կարելի է տակաւին խորհիլ կամ ինքնիրեն ըսել «ես գիտեմ որ ես գիտեմ՝ որ Հայկն եմ»: Ու կարելի է ինքնագիտակցութեան քերականական (մտային այս ապրող, այսինքն միշտ յառաջացող, արտայայտութիւնը շարունակել անվերջ «դէպի ետ», «դէպի վար» կամ աւելի ճիշտ մեր մտքի ճանկերէն շարունակ խուսափող կեդրոն մը: «... որ ես գիտեմ որ ես այսինչն եմ»:

«Կեդրոն» կ'ըսենք· պէտք է նկատել արդարեւ որ «ես գիտեմ որ ես այսինչն եմ» նախադասութեան մէջ «ես գիտեմ որ» մասը ենթադրութիւնն է «ես այսինչն եմ» հաստատումին յղի ամբողջութեան· քերականական կամ այս յօդուածի նախորդ մասին մէջ բացատրուած ժամանակային ստորոդականութեամբ է պարզապէս որ «ես գիտեմ որ» մասը կը դնենք «ես այսինչն եմ» նախադասութեան սկիզբը: Այլ խօսքով եթէ նստինք ու մեր կեանքի ամբողջ տեւողութեան ընթացքին խորհինք կամ ըսենք «ես գիտեմ որ ես գիտեմ...... որ ես այսինչն եմ», ոեւէ ատեն անիմաստութեան մէջ չենք իյնար թէեւ, բայց մեզի մտիկ ընողին (!) նոր բան մը ըսած չենք ըլլար: Անթիւ անգամ կրկնուած «ես գիտեմ որ»ներէ ետք մեր ըսածը տակաւին պարզապէս «ես այսինչն եմ»ի կաղուածին մէջ կը մնայ· «ես գիտեմ որ...»ներու շարքին անվերջ ըլլալը երեւան կը բերէ պարզապէս մեր սկզբնական հաստատումի կաղուածին անսահման ըլլալը:

Այժմ պէտք է սահմանենք երկու բառեր որ պիտի սկսինք գործածել քիչ ետք. ու որպէսզի ընթերցողը յիշէ՝ թէ մասնաւոր իմաստներով այս բառերը հոս կը գործածուին զանոնք պիտի գրենք գլխագիր: Առաջինը Ինք բառն է որ պիտի գործածենք որպէս հասարակ անուն: Ինքը այն կեդրոնն է որուն գոյութեան մասին գիտենք եւ որուն անչափելի խորութիւններէն կրնանք շարունակ դուրս հանել «գիտեմ որ»ներու անվերջ շարքը: Ինքի մասին ոչինչ կրնանք գիտնալ ուղղակիօրէն. բայց այս չի նշանակեր որ անուղղակի միջոցներ չկան իր մասին գիտնալու: Ինքնագիտակցութիւնը տառացի ճշդրտութեամբ Ինքի գիտակցութիւնն է: Երկրորդ բառը որ պիտի գործածենք անսովոր իմաստով մը Մարմին բառն է: Մարմին բառը կը նշանակէ, հոս, մեր ինքնագիտակցութեան բովանդակութիւնը: Այն բոլոր բաները որ գիտենք, եւ այնպէս ինչպէս գիտենք, մեր Մարմինն են:

Fonds A.R.A.M

Ինքնադիտակցութեան առաջին արդիւնքներէն (effets) *մէկն է մեր եւ կարգ մը բոյսերու (արեւածաղիկ) եւ անասուններու դիմագործութեանց* (réactions) *եղանակներուն միջեւ տարբերութիւնը։ Անասունները իրենց միջավայրի ազդեցութիւններուն կը դիմագործեն միշտ ուղղակի կերպով։ Պատճառ-արդիւնքի շարայարութիւն մը կայ արտաքին ազդեցութեան եւ իրենց գործարանաւորութեան զգացական եւ այլ դիմագործութեանց միջեւ, նկատի առած իրենց որեւէ պահու տրուած բնախօսական վիճակը։ Մարդիկ արտաքին միջավայրի ազդեցութեանց կը դիմագործեն անուղղակի կերպով իրենց մասնաւորապէս մարդկային յարաբերութեանց մէջ։ Արտաքին գրգիռը* (stimulus) *դիմագործութիւն մը յառաջ չբերած կը զարնուի, անցնելով անձի մը Մարմնին ընդմէջէն, այս անձի Ինքին ու կը կոտրուի այս հունին վրայ ու դուրս կուգայ իբրեւ դիմագործութիւն, ըստ այս պրոցէսի բոլոր բաղկացուցիչ տարրերուն։ Այս երեւոյթը կը բացատրենք ըսելով որ մարդ կը գործէ ազատօրէն, որ մարդ* ազատ *է։*

Բռնութեան ոեւէ աստիճան մարդկային այս հիմնական ազատութիւնը չի կրնար կապտել որքան ալ միլիոնաւոր բազմութիւններ ենթարկէ Régimentation *ի։ Մարդկային այս հիմնական ազատութիւնը չի կրնար կապտուիլ,* par définition: *Պատմութիւնը, կ'ըսենք, դէպի ազատութիւն ճգնաժամային վերելք մըն է․ ու քանի որ ազատութիւնը, ինչպէս ըսինք, մարդկային հունի մը, Ինքին վրայ Մարմնին ընդմէջէն ներխուժող գրգիռներու կոտրուիլն է, «վերելք» դէպի ազատութիւն կը նշանակէ «վերադարձ» դէպի հասարակաց հուն մը, դէպի «դրախտ», դէպի «սէր միութիւն»։ Դիկտատուրայի բազմաթիւ շրջաններ կան պատմութեան մէջ, ասոնցմէ ոմանք կը կը պարտադրուին, ու ոմանք կ'ընդունուին պարզամիտ հեթանոսութեամբ մը, ինչպէս ցեղապաշտութիւն, ծայրայեղ ազգայնականութիւն եւլն․։ Շրջաններ են ասոնք որ հազար հազարաւոր մարդիկ կ'ենթարկուին բազմաթիւ անձերու կամ գաղափարներու կամ սկզբունքներու մէջէն մէկին, փոխանակ ապրելու համապարփակ միակ ճշմարտութեան մը մէջ* (1)։ *Ողբալի այս շրջանները սակայն, ուր մարդիկ պարտադրանքով կամ կամովին դրեթէ վրայ կուտան իրենց մարդկութիւնն իսկ չեն ժխտեր այն հիմնական ազատութիւնը որուն մասին կը խօսինք։ Մարդկային արժանապատուութիւնը նախատող դիկտատուրայի շրջանները ուր սեւ վախը կը տիրէ ամենուրեք, ջնջումն են քաղաքական ազատութեան։*

Ու թէեւ քաղաքական ազատութեան ու մարդկային հիմնական ազատութեան միջեւ շատ սերտ է կապը, այսուամենայնիւ վերջինին

(1) Կեանքի սկզբունք մը այնքան ճշմարիտ է որքան տեղ ունի աւելի ու աւելի մարդոց համար, առանց սակայն արտօնելու չարիքը։

Fonds A.R.A.M

անկապտելի մնալը կ'ապացուցուի ու կը բացատրուի մարդկային պայմանաւորման (conditionnement) կարելիութեամբ։ Այս պայմանաւորումը կ'իրականանայ միջոց–ժամանակի մէջ տրուած ֆիզիքական եւ ընկերային միջավայրով։ Այս միջավայրէն կ'առնենք մեր Մարմնի կառուցուածքը կազմող ատաղձը։ Մեր մարմինը, Ինքին հակադրաբար կը հանդիսանայ այն խաւը որուն ընդմէջէն արտաքին գրգիռը կ'անցնի բաղխելու համար մեր մարդկային հունին, Ինքին։ Ըսենք ջուրի այն ծաւալն է Մարմինը որու բաղադրութեան մէջ կը թեքի դուրսէն եկող գրգիռի ճառագայթը եւ տրուած անկիւն մը կազմելով մեր գոյութեան անհուն յատակին վրայ դուրս կուգայ իբրեւ դիմագործութիւն (մտածում. խօսք, զգացում, շարժում, եւլն.)։

Մեր Մարմինը կը նմանի կաւին որ միջավայր ըսուած բրուտի ձեռքին մէջ կ'առնէ ուզուած կամ տրուած գոյնն ու թանձրութիւնը։ «Ուզուած» կ'ըսենք քանի որ գիտական ներկայ տուեալներով մանաւանդ, միջավայր–բրուտը ստեղծել ամէն ժամանակէ աւելի դիւրին է։ Նման միջավայրի մը գրգիռ-ճառագայթները կ'արձակուին բազմամիլիոն մարդոց վրայ ու անոնց մարդկային հիմանց վրայ կը թեքին ուզուած, ծրագրուած անկիւնով։

Հակառակ կողմէն դիտուած՝ մեր Ինքը կը դրսեւորէ իր ստացած գրգիռները մեր Մարմնին ճամբով։ Նոյն ճամբով իսկ ստացուած մըտային, երեւակայութենական եւ զգացական համադրութիւններ կը զարգացնեն զինք։ Այս զարգացումին (développement) իբրեւ արդիւնք, այլեւս անօգուտ կամ անտանելի դարձած կաղապարներէ փրկելու կոչուած ամէն մարդկային պոռթկում կ'առնէ ուրեմն նոր հանգամանք, պատմական նոր անուն, մարդկային հիմնական ազատութեան պարզապէս ուրիշ մէկ արտայայտութիւնն ըլլալով մէկտեղ։ Ինքը մարդկային «հորիզոնական» յառաջացման եւ «ուղղաձիգ» ընդմնացման (permanence) հանդիպման դաշտն է։

Իր պարզագոյն հանգամանքին մէջ Ինքի առաջին ստորոգելին է գոյութիւն ունենալ։ Բայց եթէ ուշադրութեամբ նայինք, պիտի տեսնենք որ ամէն ունենալ պարզապէս գոյութիւն ունենալու երկարաձգումն է։ Այսպէս «մարմին ունիմ» կը նշանակէ «կամ մարմնով», բայց «տուն մ'ունիմ» նախադասութեան մէջ «ունիմ» օժանդակը ճիշտ նոյն իմաստն ունի։ Ունենալ կ'ենթադրէ իշխանութեան յարաբերութիւն մը։ Այսինչ բանը ունիմ կը նշանակէ այդ բանին վրայ, յատուկ օրէնքներու սահմանին մէջ, ինձմէ աւելի մեծ իշխանութիւն ունեցող չկայ։ «Ունենալ» կը նշանակէ պարզապէս «մասամբ» ըլլալ»։ Այս յարաբերութեան վերջին եւ իրաւ Ունեցողը Ինքն է։ Ինքը մարմին ունի։ Ու մեր վերի վիճաբանութենէն յայտնի կ'ըլլայ որ Մարմինը թէեւ հակադրելի Ինքին, այսուամենայնիւ Ինքին մէկ «մաս»ն է։

Fonds A.R.A.M

Միւս կողմէ, ինչպէս տեսանք, Ինքը Մարմնի ճամբով կը զարգանայ եւ միջոց-ժամանակը. կամ՝ Մարմինը միջոց-ժամանակի թանձր խորհուրդն է: Կարելի է այժմ ըսել որ միջոց-ժամանակը գոյութեան (existence) բովանդակութիւնն է:

Ս Է Ր

Ըսինք որ ինքնագիտակցութեան նշաններէն մէկն է «այս լաւ է, այն վատ է» ըսելու կարողութիւնը: Այս կարողութիւնը իր արմատը ունի այն ազատութեան մէջ որուն մասին խօսեցանք: Ճիշտ այս պատճառաւ է որ «լաւ» կամ «բարի» բառերը տակաւին գոհացուցիչ, ամէն մարդու ընդունելի ձեւով մը չեն սահմանուած: Պէտք է նկատել սակայն որ երբ կարգը գայ բարի կամ չար գործերու, անհամաձայնութեան լուսանցքը բաղդատաբար կը նեղնայ. գրեթէ ամէն առողջ մարդ համաձայն է, օրինակ, որ խոստմնադրուժ ըլլալը, սուտ խօսիլը, մարդ սպաննելը չար գործեր են. անհամաձայնութիւնը ծայր կուտայ երբ փորձենք ճշտել թէ ինչո՞ւ համար նման գործեր չար են. եւ ասոր կը հետեւի սա միւս հարցումը թէ մի՞շտ չար են թէ երբեմն միայն: Բայց ասոնք ակադեմական հարցումներ են. կարեւորը չարին մէջտեղէն վերնալն է: Չարը վերլուծելով եւ վարդապետական կարգ մը բանաձեւերու կառչած՝ զայն արդարացնելու մէջ իմաստ մը չկայ: Չարը պէտք է յաղթահարել: Արդէն փիլիսոփաները ուրիշ բան չեն ըներ: Բան մը բացատրել՝ անոր տիրանալ ըսել է. փիլիսոփաները չարը կը բացատրեն անոր տիրանալու, զայն յաղթահարելու մարմաջէն տարուած. բայց դժբախտաբար այս յաղթանակը կը տանին իրենք զիրենք միայն գոհացնելով, դրասենեակի մը խաղաղութեան մէջ, ու մարդիկ կը շարունակեն տառապիլ:

Մարդկային տառապանքի դէմ իբրեւ գործնական դեղ, ոսկի ափսէներու վրայ մեզի կը հրամցուի, Պղատոնէն ասդին, Արդարութիւնը: Ո՜հ, եթէ միայն ամէն մարդ արդա՛ր ըլլար: Այս կարծիքը այնքան ճիշտ է որքան սխալ, կամ այնքան սխալ է որքան ճիշտ: Մարդիկ արդարութեան երեսէն կը տառապին այնքան, որքան անոր պակասէն: Բայց ի՞նչ է արդարութիւնը: Այս հարցումին պատասխանած կ'ըլլանք եթէ գտնենք սիրոյ եւ արդարութեան փոխ-յարաբերութիւնը:

Ամէն մարդ ըստ իր զգայնութեան եւ ընդհանուր զարգացման մակարդակին «գիտէ» թէ ինչ է սէրը: «Գիտէ» բառը չակերտի մէջ կ'առնենք քանի որ սէրը չենք գիտեր այլ գիտենք սիրոյ մասին իր արտայայտութեան խողովակով: Մարդկութեան բարոյական պատմութիւնը դժուար ճամբորդութիւն մը եղած է դէպի սէր: Ու քանի որ անհունին ծայրը կարելի չէ հասնիլ, այն յաճախ սխալ տպաւորու-

Fonds A.R.A.M

թեան տակ ենք շարունակ որ հակառակ մեր գիտական նուաճումներուն բարոյապէս կը մնանք հոն ուր մարդիկ միշտ եղած են։

Դէպի սէր ճամբորդութիւն կը նշանակէ վերելքի փորձ մը դէպի մարդկային վիճակ մը ուր մարդիկ նիւթական եւ հոգեկան տառապանքի ենթակայ չըլլան այլեւս։ Ու ինչպէս որ լերան մը գագաթին մօտենալու համար պէտք է ժամանակի մէջ ճամբորդենք միջոցի մէջ գծուած սահմանաւոր ճամբաներով, այնպէս ալ սիրոյ հասնելու համար կը քալենք սահմանաւոր «ճամբաներով» որոնց ամբողջին կուտանք արդարութիւն անունը։ Շատ մը ճամբաներով կարելի է լերան գագաթին մօտենալ։ Արդարութիւնը բազմաթիւ բովանդակութիւններ ունեցած է եւ ունի։ Ան կը սպառի տրուած շրջանի մը, տրուած համայնքի մը համար ի զօրու եղող ընկերային օրէնքներուն եւ ի պահանջել հարկին ատոնց գործադրութեան մէջ։

Արդարութիւն բառը գործածուած է շարունակ նոյն ձեւական (formel) իմաստով բայց անոր բովանդակութիւնը որոշապէս զատուած ու՛նրբացած է ժամանակի ընթացքին նոյնիսկ եթէ կարգ մը ժամանակակից անհատներ կը յիշեցնեն Կալիկուլան կամ Ճինկիզ խանը։ Այս զատումը տեղի կ՚ունենայ հանգրուաններով, այսինքն օրէնքներու ժամանակ առ ժամանակ փոփոխութեամբ։

Օրէնքներ կը հաստատուին, այս օրէնքները կ՚ըլլան անկիրարկելի, նոր օրէնքներ հիներուն տեղը կ՚առնեն երբեմն յեղափոխութեամբ,(քանզի ամէն օրէնք կարգ մը մարդոց գործին աւելի կուգայ եւ ատոնք չեն ուզեր զայն փոխել), բայց երբեմն ալ առանց յեղափոխութեան։

Այստեղ կը ծագին երկու հարցումներ որոնց պատասխանը մէկ է։ Ա.— Ի՞նչ հիման վրայ կարելի է բացատրել օրէնքներու հետզհետէ այս նրբացումը։ Բ.— Ի՞նչ հիման վրայ կարելի է բացատրել օրէնքներու հետզհետէ մեկնութիւնը։ Որոշապէս օրէնքը փոխել եւ օրէնքը մեկնել կը նշանակեն օրէնքը դատել, զայն լաւ կամ վատ գտնել։ Այսպէս, օրէնքը կը դատէ մարդկային գործերը,— բայց ինք իր կարգին մարդոց կողմէ կը դատուի։ Այս երեւոյթը կ՚ենթադրէ իրականութիւն մը որ օրէնքէն կամ արդարութենէն աւելի վեր է։ Արդարութիւնը դատող այս իրականութիւնը սէրն է. իսկ սէրը դատող ոչինչ կայ։ Հետեւաբար մարդու մը բարոյական արժէքը սահմանելու համար պէտք չէ հարցնել — ո՞րքան արդար է. այլ պէտք է հարցնել.— ո՞րքան սէր կը դնէ իր արդարութեան մէջ։

Գործածենք հետեւեալ պատկերը.—

Աման մը, յատակը դիրտ։ Աղբիւր մը որմէ զուլալ ջուր կը հոսի այս ամանին մէջ։ Ամանը բոլորովին լեցուն է, եւ հետեւաբար ջուրի քանակը որ կայ անոր մէջ համակեաց (constant) է եւ աղբիւրը չտես–

նողին համար ընդմնայուն (permanent) ըլլալու պատրանքը կու տայ։ Այս համակեցութիւնը արդարութիւնն է։ Ջուրը հետզհետէ կը զտուի, ինչպէս արդարութեան բովանդակութիւնը կը նրբանայ ու օրէնքը աւելի մարդասիրական կը դառնայ ժամանակի ընթացքին։ Անշուշտ յետսերթի (régression) շրջաններ եղած են եւ այլապէս անկարելի պիտի ըլլար մարդկային ազատութեան վրայ պնդել։ Բայց ընդհանուր առմամբ ամանին մէջ տեղի ունեցող այս երեւոյթը անկարելի պիտի ըլլար առանց չարունակ հոսող աղբիւրին (սիրոյ), որմէ մաս մը կը բռնուի ամանին մէջ, բայց որ կը յորդի անոր բովանդակութեան (այսինքն արդարութեան) սահմաններէն անդին, անհունօրէն։

Այս պատկերը անբաւարար է ինչպէս անբաւարար են բոլոր պատկերները երբ կենսական (կեանքի յատուկ) ճշմարտութիւն մըն է բացատրուելիքը։ Պէտք է տակաւին երեւակայել որ ամանին ջուրը չարունակ զտուելով հանդերձ չի բիւրեղանար քանի որ մարդկային եսասիրութեան դիրտը քնարերգական պրոսեսներով կամ գիտական յառաջդիմութեամբ անկարելի է վերջնականապէս մաքրել։ Կարելի է առ առաւելն արդարութեան բովանդակութիւնը հասցնել զտութեան աստիճանի մը որ եթէ ոչ գոհացուցիչ՝ գէթ տանելի ըլլայ։

Պատմութեան բոլոր շրջաններուն — հարկ կա՞յ ըսելու — անոնք միայն կրցած են (ու պիտի կրնան) հասնիլ մարդկայնօրէն հասանելի անխառն երջանկութեան որոնք եղած են ոչ միայն արդար, այլեւ սիրող։ Սիրող՝ նոյնիսկ առանց սիրուելու։ Կը նմանին յարաբերաբար այն շատ քիչ պղպջակներուն որոնք արդարութեան ամանի մակերեսին, այսինքն վերջին սահմանին հասնելէ ետք կը պայթին սիրոյ անսահման միջոցին մէջ։ Կը պայթին, այսինքն օրէնքի (որեւէ օրէնքի) կապանքներէն կը փրկուին զանոնք փշրելով չէ (կամ չէ միայն) այլ անոնց լիութենէ՛ն իսկ դուրս սպրդելովը։ Արդար ըլլալը ամենատարրական պարտականութիւն մըն է։ Արդար մարդը չի վարձատրուիր քանի որ արժանիք մը չկայ արդար ըլլալու մէջ։ Արդար չեղողները ըստ օրինի կը պատժուին կամ պէտք է պատժուին. այլ խօսքով արդարութիւնը կը պահանջուի։ Սէրը չի պահանջուիր։ Կը տրուի։ Սիրոյ գործ մը կը նմանի արուեստի գործի մը։ Ոեւէ մէկէն չենք կրնար պահանջել որ արուեստաւոր (artiste) մ՚ըլլայ. բայց իրաւ արուեստաւորը չի կրնար ապրիլ առանց տալու։

Յամենայն դէպս սիրոյ այն «քանակը» որ կայ աշխարհի կամ վերիվերոյ կազմակերպեալ տրուած հաւաքականութեան մը «մէջ» կը յայտնուի արդարութեամբ, անոր օրէնքներուն որակով եւ ասոնց գործադրութեան մակընթացութեամբ (incidence) ։ Արդարութիւնը՝ Մարմիններու միջեւ յարաբերութիւնը եւ ասոնց հասարակաց կեանքը կարելի դարձնող, չափուած ու ձեւուած, «մաս մը» սէր է։ Սէրը

Fonds A.R.A.M

կը պատկանի Ինքի կալուածին: Կարճ բացատրութեամբ արդարութիւնը սիրոյ խորհուրդն է:

ԿԵԱՆՔ ԵՒ ՄԱՀ

Եթէ կեանքը նմանցնենք ծառի մը (ինչ որ յաճախ գործածուած պատկեր մըն է, ուրիշներու կարգին, ոգեվերլուծման (psychanalyse) կալուածին մէջ) անոր արմատը կ'ըլլայ սէր եւ ուռճացման կարելիութեան պայմանը՝ միջոց-ժամանակ: Կեանքին դէմ կը ցցուի մահը:

«Պատճառով մը պիտի երթանք...» կ'ըսեն մեր մամիկները: Այս հաստատումին մէջ «պատճառով մը» բացատրութիւնն է որ իմաստասիրական խորք ունի: Կը նշանակէ, մինչեւ որ արտաքին միջամտութիւն մը չըլլայ կեանքը չի դադրիր: Եթէ այս արտաքին պատճառը «բնութիւնն» ըլլայ, տրուած մահուան համար կ'ըսենք «բնական» էր: Այս ածականը մեր բառամթերքի բազմիմաստ (երբեմն նոյնիսկ պարզապէս մեր տգիտութիւնը ծածկելու ծառայող ու անիմաստ) բառերէն մէկն է: Նախնական ժողովուրդներ, որոնք իմաստութիւնը ունէին չյուզելու խնդիրներ որոնց խելքերնին պիտի չի հասնի, այս բառը չունէին: Անոնց համար հոն ուր մեռնող մը կայ, կայ մեռցնող մը: Պատճառներ կան մտածելու որ ճշտութեան բաժին մը կայ այս խորհելակերպին մէջ: Եթէ վերցնենք, զոր օրինակ, անձնասպանութիւնը իբրեւ ընկերութեան ծոցին մէջ տեղի ունեցող դէպք, կը տեսնենք որ ամէն անձնասպանութիւն, ընկերութեան մէկ մարդասպանութիւնն է: Ընկերութեան՝ որ չի բաւականանար անուղղակի մարդասպանութիւններով: Կան անհաշիւ բանակները զինուորներու որոնց ընկերութեան կողմէ սպանութիւնը ոմանց համար եղած է «շահ», ուրիշներու համար «վնաս»:

Երբեմն մահը կ'ընդունինք կամ կը դիմագրաւենք «կամաւոր»-ապէս: «Բարձր ու ազնիւ գաղափարականներու» համար: Կը մեռնին մարդիկ այն հաւատքով որ «պիտի ապրին» ողջ մնացողներու մէջ: Անոնց սրտերուն ու մտքերուն մէջ: Անոնց կերտելիք մարմարեայ, գրական, ճարտասանական եւլն. կոթողներուն մէջ: Վերածուելու համար «մշտավառ կրակ»ի որ սակայն կ'ուրուագծուի յաճախ միայն վայրկեանի մը համար պատահական այցելուներու անտարբեր բիբերուն վրայ, կամ նոյնիսկ նիւթ կ'ըլլայ չարլաթանական բացագանչութիւններու:

Որքան ատեն որ կան մեռնողներէ ետք ապրողներ, կամ որքան ատեն որ աշխարհը մեռնող-ապրող շարունակ (continuum) մըն է, կարելի է, à la rigueur, մահը նկատել կեանքին համար. քանի որ հակառակ մեռնողներուն՝ աշխարհը կը շարունակէ ապրիլ: Հիւլէական ռումբի աշխարհը տառացիօրէն քանդելու սպառնալիքը

Fonds A.R.A.M

կեանքի ու մահուան այս փոխ-յարաբերութիւնը կը հերքէ։ «Պատերազմ՝ խաղաղութեան համար» խօսքը մինչեւ հիմա հեռաւոր իմաստ մ'ունէր։ Այլեւս իմաստ չունի։

Անմիջապէս որ նկատենք թէ կարելի պիտի ըլլայ մեռնիլ ու ողջ մնացողներ պիտի չըլլան մեր «բարձր ու ազնիւ գաղափարականներ»ը շարունակող. ու « արդարութիւնը պիտի չգայ », քանի որ այս սկզբունքը միջոցներու մէջ թափառող մոլորակներու չի յարմարիր. ու մեր բողոքի ճիչերը յաւէտ պիտի մարին մեզի հետ — եթէ նկատի առնենք այս բոլորը, մեր այն ներքին կեդրոնին մէջ ուր համոզումներ կը գոյացնենք, կեանքն ու մահը կը բաժնուին ու խոյս կուտան իրարմէ, որպէս երկու ժխտական մագնիսներ, երթալ ապաստանելու համար իւրաքանչիւրը իր ժեռոտ, առանձին խորշին մէջ։ Ու տակաւին առանց յոյսի, մահը աւելի զօրաւոր դուրս կուգայ ու իր անդոյն դուռը բացած կը սպասէ կեանքին, զայն իր մէջ ոչնչացնելու համար ժամանակներու արուեստական վախճանին։ Յանկարծ իրենց հոյակապ ծիծաղելիութեամբ մեր մտածումին կը բաղխին այն գաղափարաբանութիւնները որոնց ներքեւ մարդկային հսկայ զանգուածներ կը գալարին «ապագայ» մը կերտելու երազով։ Ոչինչ աւելի pathétique կ'ըլլայ քան ապրողներու ջանքը անոնց համար որ պիտի ապրին, այսինքն մարդոց համար որ չեն ապրիր։ Ապրողներու ջանքը... չապրողներուն համար. չապրողներու՝ որոնց ապագային ապրելու կոչուած ըլլալն ալ ստոյգ չէ. չապրողներու՝ որոնց հաւանական կեանքի շըրջանին հիմա ապրողները, իրե՛նք, յամենայն դէպս մեռած պիտի ըլլան։ Պարզապէս մեռած. այնքան մեռած որքան նեխած դիակ մը։ Խորապէս ծիծաղելի են այն իմաստասիրութիւնները որոնք մարդկային իւրաքանչիւր սերունդ կ'ուզեն լծել «յառաջդիմութեան» կառքին։ Յառաջդիմութեան մը՝ որ կրնայ յանգիլ ամենակուլ ոչինչին։

Պատահաբար չէ անշուշտ որ եւրոպական ժամանակակից իմաստասիրութեան հետաքրքրութեան առանցքը Ոչինչը, Անիմաստը, Արտառոցն է։ Հիւլէական ռումբի բոցավառ լոյսին տակ կը փլին այն բոլոր իմաստասիրութիւնները որոնք մեքենական ժամանակն ու տարածուն միջոցն ունենալով մէկտեղ իբրեւ յենարան, կը նկրտին Պատմութեան իմաստ մը տալ։ Պատմութիւնը ոչնչատենչ, անիմաստ, արտառոց կը դառնայ եթէ ըլլայ պարզապէս մեր ժամացոյցներուն վրայ երկարող դէպքերու եւ ծրագիրներու շարոց մը, եթէ իր նուաճումներու առարկան ըլլայ... ապագան։ Ծրագրեալ նման նուաճումներ կը նմանին կամուրջներու որոնց անդիի կողմը կը տատանի օդին մէջ, կամ կը նստի երեւակայական հողերու վրայ։

Այսուամենայնիւ աւելորդ է յառաջդիմութեան դէմ — իբրեւ սրբուած երեւոյթ — որեւէ թէզ պաշտպանել։ Մէկ կողմէ այն հա-

Fonds A.R.A.M

ւատքը թէ մարդիկ պիտի յառաջդիմեն եւ միւս կողմէ գիտական-բարոյական-գեղարուեստական յառաջդիմութեան պտուղները մարդոց բարօրութեան ի սպաս դնելու պատրաստակամութիւնը անհրաժեշտ են կեանքը կարելի դարձնելու, այսինքն ձանձրոյթի կնճիռէն փրկուելու համար: Խնդիրը յառաջդիմութիւն կոչուած երեւոյթը հասկնալն է որպէսզի չեղող եւ գիտական ճշգրիտ բացատրութեամբ անստոյգ սերունդի մը համար չարչարուելու ձեւ չառնէ ապագայի մը ի նպաստ մեր տարած տքնաջան աշխատանքը:

ՅԱՌԱՋԴԻՄՈՒԹԻՒՆ

Յառաջդիմական խանդավառութիւններու ներքեւ կեցող զսպանակին ինչ ըլլալը հասկնալու համար վերլուծենք ապագայի մասին պատահական նախադասութիւն մը: Զոր օրինակ՝ «ապագային մարդիկ աւելի երջանիկ պիտի ըլլան»: Անշուշտ այս նախադասութեան ամբողջական իմաստը վերին աստիճանի բարդ է եւ չենք կրնար հոս զբաղիլ անոր բոլոր երեսներով եւ նախադրեալներով: Պիտի ծանրանանք պարզապէս ապառնի բային վրայ — «պիտի ըլլան»:

Քանի որ ապագան գոյութիւն չունի տակաւին եւ գոյութիւն չունեցող բաներու մասին խօսիլ կա՛մ անիմաստ է կա՛մ անկարելի, վերի օրինակը իր արտասանուած պահուն իմաստ կրնայ ունենալ միայն անցեալի լոյսին տակ եւ ներկային յարաբերաբար: Այսպէս «(ապագային մարդիկ աւելի երջանիկ) պիտի ըլլան» կը նշանակէ ա.— գիտեմ կամ կ'ուզեմ, եւ բ.— պատճառներ ունիմ մտածելու որ կարելի է, (որ մարդիկ ապագային աւելի երջանիկ ըլլան)»:

Հետաքրքրական է այս կապակցութեամբ նկատել որ կարգ մը լեզուներու քերականութիւնը ապագայի յատուկ ասութիւններու իմաստը որոշապէս կը քաղէ ներկայէն: Ռուսահայերը կ'ըսեն «պէտք է (պիտի) երթամ»: Անգլիացիք ապառնին կը կազմեն «կամենալ» օժանդակով — he will go — [պիտի երթայ, այսինքն «կ'ուզէ (հիմա) երթալ (եւ պատճառ մը չկայ, գէթ ըստ իրեն, որ չերթայ)]: Տրուած ըլլալով Անգլիացւոց փորձառապաշտ խառնուածքը, իրենց քերականութեան այս մանրամասնութիւնը յատկանշական է թերեւս:

Այսպէս ուրեմն երբ մէկը ապագայի մարդոց յատուկ հաստատումներ կ'ընէ, իր մտային բանաձեւումները թէեւ կը վերաբերին ուրիշին կամ ուրիշներու (որոնք չկան տակաւին) բայց իր հետաքրքրութեան առարկան ինքն իսկ է իբրեւ մարդ: Իրեն համար իրապէս կարեւորը իր հիմա ընելիքը կամ ընել ուզածն է:

Ու մինչ այս կերպով ամէն մարդ իր ներկայ ակնկալութիւնը կը

Fonds A.R.A.M

բանաձեւէ, այսինքն իր ներկայ հոգե-մտային վիճակը կը նկարագրէ, ներքին, իմաստալի ստեղծողականութեամբ մը ինքզինք կը տարածէ ոչ միայն ներկայ պահէն, այլ իր մահէն ալ անդին։ Աւելի ճիշտ, կը խոստանայ մինչեւ կեդրոն մը որմէ ինքն ալ, ուրիշներու կարգին, կը ստանայ իր անհատական գոյութիւնը, իր Մարմինը։ Մարդոց յարաբերաբար եւ ապագայի մասին ամէն խանդավառութիւն այս կեդրոնի առարկայականութեան ներծծեալ (implicite) խոստովանութիւնն է։ Այլ խօսքով մարդոց յատուկ ամէն ապառնի հաստատում մտածող մարդուն ուշադրութիւնը կ'ուղղէ դէպի հիմնական, արմատային, մեր ենթակայականութեան մէջ իսկ ինքզինք յայտնաբերող, առարկայական իրականութիւն մը։ Նախնական ժողովուրդներու թոթեմներէն մինչեւ արդիական իմաստասիրութեան natura naturaus ը, օրինակ, անդրադարձումներ են այս իրականութեան։

Անոնք որ տեսած են Շարթրի տաճարը կը յիշեն որ անոր արեւմտեան ճակատի կեդրոնական դուռը նուիրուած է ապագային։ Այս տաճարի կերտման պատասխանատու մեծատաղանդ մարդիկը հասկըցած ըլլալ կը թուին որ ապագայի համար մեր աշխատանքը (եւ ամէն աշխատանք ապագայի համար է) թէեւ կ'ուղղուի, իր երեւութապէս, դէպի չեղող սերունդներ, բայց իրապէս պատասխան մըն է որ կու տանք «կեդրոնական», ներկայ պահանջի մը։ Այս կեդրոնին շուրջ եղած են, երէկ, անցնող սերունդները, այսօր կանք մենք եւ վաղը, հաւանաբար(1), պիտի ըլլան ուրիշներ։ Այսպէս միայն կարելի է արդարացնել ապագայի սերունդներուն ի հաշիւ որեւէ աշխատանք որ կ'ենթադրէ որ ինչ որ օգտակար կը նկատենք այսօր, օգտակար է։ Այս պայմանաւ (այսինքն կենդանի, ապրող ճշմարտութեան մէջ ըլլալուն պայմանաւ) միայն կարելի է արդարացնել դաստիարակութիւնը որ մեր համոզումները կը պարտադրէ մեծցող սերունդներու։ Ապագան պարփակող ընթացքներ եւ խանդավառութիւններ անհասկընալի պիտի ըլլային, եւ երբեմն պարզապէս պախարակելի, եթէ բաղադրեալ լինելութիւնը իր բոլոր տարրերով խորհուրդը չըլլար զինք ընդգծող իրականութեան մը որուն մասին իր (բաղադրեալ լինելութեան) ընդմէջէն միայն կը տեղեկանանք։

Ամէն խորհուրդ (գլխաւորաբար միջոց-ժամանակ եւ արդարութիւն), իբրեւ իմաստաւոր, առարկայական, ճշմարիտ իրականութեան մը արտայայտութեան եղանակը անսահման արժէք ունի։ Զայն

---

(1) Այս մակբայը որ պարտաւորուած ենք գործածել հիւլէական ռումբի սպառնալիքին տակ, խորապէս վրդովիչ պէտք է ըլլայ անոնց համար որ ներկայի խանդավառութիւնները կ'արդարացնեն դեռ չեղող ապագայի մը մասին ակնկալութիւններով *միայն*։

Fonds A.R.A.M

մեր զգայարանքներուն ու մտքին մատչելի ընող տարրերը իրենք իրենց՝ սին, փուճ ու խորապէս անիմաստ են։

Ողբերգական են այն կեանքերը որոնք կուգան ու կ'անցնին այս տարրերուն անձնատուր, անհաղորդ աշխարհ-խորհուրդով յայտնաբերուած իմաստաւոր իրականութեան։ Ուրիշ կապակցութիւններով Գիրքըկարտ կը յիշէ այս սին կեանքի տիպարներէն երեքը.- մակեսային (իրաւ գեղեցկութեան խորհուրդը չեղող) արուեստի կեանքը (Ներոն). մակերեսային (իրաւ ճշմարտութեան խորհուրդը չեղող) գիտութեան կեանքը (Ֆաուստ). մակերեսային (իրաւ սիրոյ խորհուրդը չեղող) յարաբերութեանց կեանքը (Դոն Ժուան)։ Այս վերջինին իբրեւ լրացուցիչ կարելի է յիշել մակերեսային (իրաւ բարութեան խորհուրդը չեղող) ծառայասիրութեան կեանքը (Դոկտոր Քնօք)։

Անհանգիստ եւ յաւէտ դժգոհ, խորապէս ապերջանիկ, ներկայ հոգեբանական ըմբռնումով հիւանդ տիպարներ են այս բոլորը. զոհեր ընթացիկ պատրանքի մը. կը խորհին որ մորակի հարուած մը եւս տալով իրենց ախորժակներուն պիտի վերջապէս յագեցնեն զանոնք։ Այս հիւանդներուն ամենառամիկը ագահն է, դրամին ստրուկ, մակերեսային (իրաւ խաղաղութեան խորհուրդը չեղող) ապահովութեան կեանքը (Կրեսոս)։

*
**

Հիւլէական ռումբի գիւտը ազդարարութիւն մըն է, թէ հորիզոնական տարածութիւններու վրայ յառաջացումը (զոր օրինակ գիտութիւն՝ գիտութեան սիրոյն, արուեստ՝ արուեստի սիրոյն) կրնայ ի վերջոյ ինքզինք ժխտել։ Անոր գիւտով մարդկութիւնը դարձած է ինքն իր թշնամին։

Հիւլէական ռումբի սպառնալիքին տրուելիք պատասխանը տարբեր չէ պատասխանէն որ պէտք է տրուի սպառնալիքներու մեծամասնութեան. «չեմ վախնար եւ հոգս չէ»։ Այս պատասխանը կրնանք տալ եթէ համոզուած ըլլանք որ ապրուած ամէն պահ, ինքնին, անհուն արժէք ունի։ Ու վերջապէս ճիշտ հոս է paradoxeը. եթէ մարդիկ հաղորդուին այս արժէքին արդէն հիւլէն ճեղքելու մարդկային արդի կարողութիւնը սպառնալիք մ'ըլլալէ կը դադրի եւ կ'ըլլայ յաւելեալ բարօրութեան խոստում։

Յ. Ն.

★

Fonds A.R.A.M

ՔՈՒՉԱԿ ԳԵՐՄԱՆԵՐԷՆՈՎ

«Անդաստան» անակնկալ հաճոյքով ստացաւ գերմանացի գրագիտուհի Dr. Gertrud Bischoff*էն հետեւեալ էջերը՝ թարգմանուած Նահապետ Քուչակի տաղերէն։ Այս էջերը կ՚ապացուցանեն հետաքրքրութիւնը եւրոպական մտքին, — ու մասնաւորաբար թարգմանիչին սէրը, — մեր գրականութեան հանդէպ։*

★

LIEBESLIEDER VON NAHABED KOUTSCHAK

I

Oh, Glückseliger, der seine Vielgeliebte entführte !
Hinter ihren Schritten wurde die Brücke fortgetragen
Hinter ihren Schritten fiel der Schnee.
Aber er in einem Garten voll Sommerglut
Umhalste seine Schöne inniglich.

II

Deine Augen sind ein bewegte Meer vor den
Toren Aegyptens
Deine Haare die schwarzen Fluten, vom Winde gelöst

Fonds A.R.A.M

Wie eine Palme schwingt Dein Körper
Und Dein Gesicht ist ein runder Apfel unter
dem Blatt
Strahlender als die Rose von Kafour,
Ueber den ganzen Himmel eine zärtliche Röte
verbreitend.

III.

Verlassener Mond, dort oben gleitend,
Wohin entfliehst Du vor dieser endlosen Nacht?
Dich anstossend an jedem Dachfirst
Siehst Du die schönen Schlummernden,
Ihr Hemd hat sich entfaltet
Dein bleiches Feuer fliesst über ihre Brüste,
Dann, zurückstrahlend zum Himmelsbogen,
verdunkelt es das
Sprühen der Sterne.

IV

Oh, Unbekannte, die mich geliebt hat
Von welchem geheimnisvollen Weg kamst Du?
Die Flammen Deiner Umarmungen
Du hast sie über mein Herz gegossen
Und dieser Ring, den Du formtest,
Hängt an dem Ohr meines Herzens.

V

Meine Augen, lasst Flammen Euch umlodern
und verbrennt !
Meine Zunge, reisst sie heraus, dass sie schweige
Dass ein Messer mir das Herz zerschneide !
Warum lieben? Ich leide ohne Demut.

Fonds A.R.A.M

VI

Tausendmal Schöne! Apfel des Paradieses!
Zarter Körper, aus Zuckerrohr gezogen,
Freude, noch schöner als die Schönheit,
Die Spitzen Deiner schmalen Augen haben mich
durchbohrt.
Unglück über mich!
Die ganze behexte Erde hat keine Zufluchtsort
Fuer meine Wunde.

VII

O Täler und Höhen, ich habe meine Verlobte verloren
Bäume und Felsen, ist sie unter eurer Rinde ?
Brücken der Nacht,
Entschwebte sie über Euch?
Ich war eingeschlafen
Und leicht, -
Ist sie davon.

Uebersetzung von Dr. GERTRUD BISCHOFF

Fonds A.R.A.M

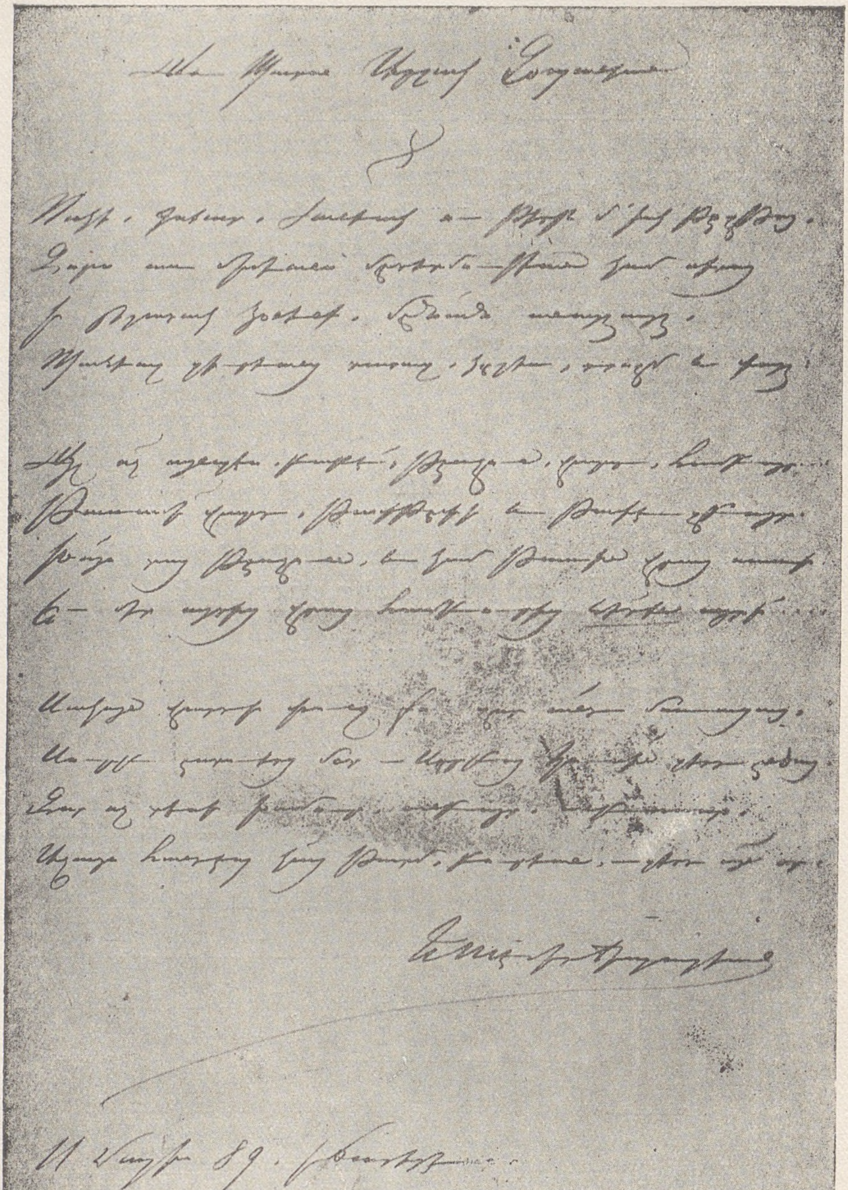

ԷՋ ՄԸ Ե. ՏԷՄԻՐՃԻՊԱՇԵԱՆԷՆ

Fonds A.R.A.M

Անդաստան ՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ

★

Կ՚ուզենք որ մտածումը չիյնայ տիղմին մէջ՝ որովհետեւ անոր պաշտամունքը ունինք։ Որովհետեւ անով միայն ժողովուրդ մը ինքզինք կը գերազանցէ, կ՚ելլէ առօրեային սահմաններէն վեր եւ պատմութեան առջեւ կը դառնայ պարտադրիչ։ Յարգանքը ունինք ամէն մտածման որ կ՚ուզէ բացատրել կեանքի ամէն մէկ արտայայտութիւնն ու երեւոյթը։ Յարգանքը անոր հանդէպ՝ նոյնիսկ եթէ մենք չբաժնենք զայն։ «Անդաստան» տեղ կուտայ ամէն անշահախնդիր մտածման, ատով նպաստ մը բերած ըլլալու գոհունակութեամբ՝ հայ մտաւոր վերելքին։

Ըրինք այս կարճ խորհրդածութիւնները մեր առջեւ ունենալով տխուր օրինակ մը՝ որուն մէկ եզրը կը կազմէ բանաստեղծութեան տեսութիւն մը իսկ միւսը՝ անպատշաճ արտայայտութիւններով լեցուն յօդուած մը՝ ոչ թէ յիշուած տեսութեան՝ որ մնացած է անպատասխան եւ անվիճելի՝ այլ զայն գրողին անձին եւ անհատականութեան դէմ՝ չենք գիտեր ինչու։

«Անդաստան»ի (թիւ 3) մէջ Գ. Ծիլմէճեան բանաստեղծութիւններ ունի։ Անոնցմէ մին վերնագրուած է «Կեանքը իբրեւ բացակայ»։ Այս վերնագիրը միայն պիտի բաւէր պահ մը խորհրդածութեան մղելու ընթերցողը։ Ինչպէ՞ս կրնար գերազանցապէս եւ միակ գոյութիւն ունեցող բանը որ կեանքն է՝ անդրադառնալով իրեն՝ զինք գտնել բացակայ։

Ծիլմէճեան, իմաստասիրական մտաւոր պաշարի մը տակ՝ իրերը տեսնելու եւ զանոնք ապրելու իւրայատուկ ձեւ մը ունի որ զինք դուրս կը հանէ հասարակ եւ հասարակաց ճամբաներէն։ Անոր բանաստեղծութիւնները մատչելի չեն ուրեմն ամէն մարդու։ Արդ, «Նայիրի»ի խմբագիրը կը յայտարարէ թէ վերոյիշեալ բանաստեղծութիւնը հասկնալու համար՝ զայն արձակի վերածել ուզած է ու կրկին կարելի չէ եղած հասկնալ։ Նման յայտարարութեան մը դիմաց՝ Ծիլմէճեան կ՚անտեսէ իր բանաստեղծութիւնը, կ՚առնէ՝ բանաստեղծութիւն մը հասկնալու համար արձակի վերածելու յայտնուած տեսակէտը, զայն տարօրինակ կը գտնէ, կը քննադատէ զայն ու քանի մը սեղմ տողերով միայն, կ՚ուզէ մէջտեղ բերել բանաստեղծութեան իր տեսութիւնը։

«Անդաստան» յանուն հայ մշակոյթին, ուրախ պիտի ըլլար եթէ գտնուէին գրողներ որ ուզէին անդրադառնալ բանաստեղծութեան էութեան մասին (եւ ինչու չէ նաեւ արուեստի)։ Սկսէր վիճաբանութիւն մը իմացական գետնի վրայ։ Հրապարակ գային ընկերաբանական, գեղեցկագիտական, հոգեբանական բոլոր թէզերը՝ ճակատ ճակատի։ Պայքարէն՝ աւելորդ է ըսել, միակ շահողը պիտի ըլլար բնականաբար հայ միտքը։ Նման երեւոյթներ անպակաս են եւրոպական, ի մասնաւորի մասնագիտական հանդէսներու մէջ։ Գիտենք սակայն դժուարութիւնը։

Fonds A.R.A.M

Փոխանակ այս դրական արդիւնքին՝ որուն մեզ պիտի առաջնորդէր, մեր հասկցած ձեւով մտաւորական տրամաբանութիւն մը, գտնուեցանք տխուր եւ աններելի իրականութեան մը առջեւ: Նոյն «Նայիրի»ի մէջ յօդուած մը երեւցաւ ստորագրուած Պ. Սնապեանի կողմէ: Յօդուածագիրը կը պատասխանէ Ճիզմէճեանին առանց պատասխանելու: Կ՚անտեսէ անոր յայտնած տեսակէտը բանաստեղծութեան մասին, որուն վրայ ազատ էր վիճելու: Կ՚անտեսէ գաղափարը, մտածումը, գրուածքին պարունակութիւնը որոնք իրեն յօդուածին առիթ տուած էին՝ զայն լեցնելով դժբախտաբար անպատշաճ արտայայտութիւններով: Արդեօք Սնապեանի կը պակսէ՞ր մտաւոր անհրաժեշտ պաշարը տեսութիւններ վիճելու համար: Ամէն նիւթի համար, կը գիտակցինք որ մտաւոր լրջութիւն մը եւ հասունութիւն մը անհրաժեշտ են: «Անդաստան» մտաւորական կեանքի նըման նահանջի որեւէ ատեն պիտի չհանդուրժէր: Ան կը հրատարակուի իբրեւ պաշտպան Արուեստի եւ Մտքի որպէսզի անոնք չիյնային լրագրութեան մակարդակին:

Այդ յօդուածին դէմ Ճիզմէճեանի տուած պատասխանը պիտի չկարողանանք հրատարակել, շատ երկար ըլլալուն համար: Ան, քննելէ վերջ Սնապեանի յօդուածին ամէն մէկ նախադասութիւնը, զայն կ՚անուանէ «անպատասխանատու գրութիւն»:

Առիթը կ՚օգտագործենք, միշտ գիտակից մեր կոչման՝ հարցը մերինը ընել: Բանաստեղծութեան հարցը: «Անդաստան»ի յաջորդ թիւին մէջ հաճոյքով պիտի ուզենք տեղ տալ այս մասին կատարուած լուրջ եւ հմուտ աշխատանքներու կամ տեսութիւններու:

«Ա.»

Fonds A.R.A.M

ՇԱՀԱՆ ՇԱՀՆՈՒՐ

Արմէն Լիւպէն, Ֆրանսացի գրագէտ մը, աւելի ճիշդ՝ ֆրանսերէն գրող գրագէտ մը, տարիներէ ի վեր շարունակութիւնն է Շահան Շահնուրի։ Մեր դիտաւորութիւնը չէ հոս փնտռել եւ պարզել այն պատճառները որոնք հեռացուցած են Շահնուրը հայ գրականութենէն, այլ նշել՝ թէ ան իր անողոք հիւանդութեան տարիներուն իսկ մնացած է, կրցա՛ծ է մնալ գրագէտ։ Քիչեր, վստահ եմ, նոյն պայմաններուն մէջ պիտի կարենային նոյնիսկ հաւատք պահել հանդէպ գրականութեան եւ արուեստին։ Շահնուրի հաւատքը մնացած է անսասան։

Եթէ ֆրանսական արդի գրականութիւնը շահած է Արմէն Լիւպէն մը, պէտք չէ սակայն մոռնալ որ հայ գրականութիւնը կորսնցուցած է Շահան Շահնուր մը։ «Նահանջը առանց երգի»ն եւ «Ցարալէզներու դաւաճանութիւնը» գրական երկեր են, որոնց բացառիկ արժէքը ոչ ոք կրնայ ուրանալ։ Անոնք «Պատկերազարդ Պատմութիւն Հայոց»էն քաղուած «պատկերներ» են, միշտ արդիական, եւ այսօր կարելի չէ չզարմանալ՝ թէ ինչպէ՛ս գաղթականական առաջին տարիներուն («Նահանջը» լոյս տեսած է 1929ին), երիտասարդ մը, որ հազիւ նետուած Փարիզի «լպրծուն սալայատակներուն վրայ» յաջողած է իր առաջին երկովն իսկ տալ հարազատ պատկերը տարագիր երիտասարդներու կեանքին, դիտելու բացառիկ կարողութեամբ, վիպային ճարտար կառուցուածքով, սրամիտ տողերով, ինքնատիպ ոճով եւ մանաւանդ պահելով իր խորքին մէջ գրականութեան ոգին՝ այսինքն բանաստեղծութիւնը։

Գրականութիւնը հաւատարիմ մնացած է Շահնուրին։ Ան չէ դաւաճանած ինչպէս կրնար ընել բարեկամ մը, ընկեր մը, կին մը կամ յոյս մը։ Ան կուտայ ինչ որ կը սպասես իրմէ՝ ոչինչ։ Այսինքն ամէն բան։

Իր ֆրանսերէն երկասիրութիւններուն մէջ Լիւպէն ունի բանաստեղծութեան երկու հատորներ. — Լը Փասաժ քլան-տէսթէն (1946), Սէնթ Փասիանս (1951) ինչպէս նաեւ արձակ էջերու հատոր մը՝ Թրանսֆէր Նօքթիւրն (1955), որուն մասին առիթն ունեցած ենք խօսելու օրաթերթի մը պարտադրած կարճ սիւնակներու մէջ, այն օրերուն՝ երբ երկը կըստանար Ռիվարոլի մրցանակը, յատկացուած ֆրանսագիր օտար հեղինակներու։

Առաջին ակնարկով, Թրանսֆէր Նօքթիւրնը կը թուի ըլլալ իրապաշտ պատկերը բուժարաններու կեանքին։ Արդարեւ, գրքին առաջին բաժնին մէջ հեղինակը կուտայ, կարճ եւ խտացեալ պատկերներով, հիւանդանոցի մը առօրեայ կեանքը, բայց առով իսկ որոշած կ՚ըլլայ իրապաշտութեան սահմանները։ Խորհրդածութիւնները որ կը յաջորդեն, ծնունդ առած ֆիզիքական տառապանքէն եւ մահուան անմիջական ներկայութենէն, աւելի շատ տեղ կուտան փանթասթիքին երբ կը մխրճուին մթնոլորտին մէջ ծովային սանայի մը՝ ուր այլեւս «ոչ յոյս կայ եւ ոչ յուսահատութիւն, ոչ սէր եւ ոչ ալ ատելութիւն»։ Գրքին վերջին էջերը կը յուզեն մարդկային գոյութեան էական հարցերը, համադրական ձեւով, չըսելու համար բանաստեղծական մերձեցումով։

Ներկայացնել Լիւպէնի գիրքը, թարգմանն ըլլալ անոր վկայութեան, դժուար աշխատանք է։ Կայ բան մը (որուն անունը թերեւս խիղճ է) որ կը նեղէ մեզ։ Ի՞նչպէս խօսիլ տառապանքին մասին, երբ մարդ անձնապէս չէ ճանչցած սուր ցաւը եւ երկարատեւ տառապանքը։

Տասնըհինգ տարուան կեանք մըն է որ կը նկարագրէ Շահնուր, հիւանդանոցներէն մինչեւ ծովային սանաները, ուր իբրեւ ընկեր ունեցած է մարդիկ՝ որոնց հետ իր միակ կապը եղած է հիւանդութիւնը։ Արդարեւ, ուրիշ ի՞նչ

կապ, ի՞նչ ափինիթէ կարնայ գոյութիւն ունենալ դրագէտ Շահնուրին եւ պարզ անձերու միջեւ, առանց մոռնալու զառամած ծերունիները եւ դատարկապորտները: Իր տեղը չէ անշուշտ. եւ յատկանշական է այս առթիւ իր մէկ խօսակցութիւնը հիւանդի մը հետ (Թրանսֆեր Նօֆթիւրն, էջ 46-47).-

«Իվրիցի Նէնէսն է որ ինձ հարցուցած էր, օրին մէկը.

— Ինծի անանկ ըսին որ դուն օտարական ես, ճի՞շտ է:

— Հայ եմ:

— Ինչո՞ւ չէիր ըսած:

— Ինչո՞ւ չէիր հարցուցած:

Ժպտած էր «հրամմեր ես» ըսելու ձեւով մը, վերջն ալ աւելցնելու համար շեշտակիօրէն.

— Ֆրանսացի թէ օտարական, միշտ նոյն մարդն ես ինծի համար:

— Ի՞նչ տեսակ մարդ եմ քեզի համար:

— Մեծապատիւ *պատօն* մը՝ տանտափակ դրամապանակով:

Ձեր գլուխը ողջ: Գալով ինծի, որոշ պատճառներ ունէի մտածելու որ, սրահին մնացեալ բնակիչները այլ կերպ չէին մտածեր իմ մասին: Անոնց աչքին եւս *պատօն* մըն էի: Անձս կը զատորոշուէր ակնրախ կերպով, զիս շրջապատող բանուորներէն, բեռնակիրներէն, մասնագիտութենէ զուրկ աշխատաւորներէն առանց դեռ նկատի առնելու անկար ծերունիները եւ մռայլատիպ դատարկապորտները:»

Բայց այս պատճառ մը չէ որ Շահնուր մեկուսանայ իր շրջապատէն: Ընդհակառակն՝ սերտօրէն կապուած կը զգայ ինքզինք բոլոր անոնց հետ որոնք իրեն պէս կը տապլկուին ցաւերու մէջ: Ան կ'ըսէ. «Ցաւատանջ հիւանդներու կողքին ապրելու հարկադրուած ըլլալով, միշտ կը տարուէի, բնական հակումով մը, իմ վրաս առնել ուրիշին ցաւը, այսինքն ինքզինքս տառապողին տեղ դնելու: Հետեւանքը այն կ'ըլլար որ իմ անհատական ցաւիս կ'աւելցնէի ուրիշին ցաւը» (էջ 117): Այսպէս է որ կը ծնի հիւանդներու միջեւ տեսակ մը խռովիչ եւ մռայլ եղբայրակցութիւն:

Առօրեայ պատկերներու կողքին, Լիւպէն ունի, ինչպէս ըսինք, խորհրդածութեան էջեր: Ասոնց կարգին շահեկան է յիշել իր մէկ վերլուծական գրութիւնը, յատկացուած Անտրէ Ժիտի մէկ դատաստանին: Ժիտ հեգնած է Վինյիի ծանօթ քերթուածին՝ «Գայլին մահը»ին հետեւեալ տողը.

«Եւ յետոյ, ինձ նման, տառապէ եւ մեռիր առանց խօսելու»:

Այս յայտարարութեան դէմ, Ժիտ կ'ըսէ. «Եթէ մարդիկ կը խորհին որ ես շատ կը տքամ հիւանդ օրերուս, կը պատասխանեմ որ ակռաներս սեղմելու պատճառ մը չունիմ: Ակռայ սեղմել՝ արժանապատուութի՞ւնս փրկելու համար: Ես արժանապատուութիւն չունիմ եւ ունեցածս կը դնեմ ուրիշ հարցերու մէջ: ... Սովորութիւնս է, երբ ցաւ կը քաշեմ, խոշոր ռոմանթիք հառաչանքներ արձակել, ըսել կ'ուզեմ՝ ցաւէս աւելի մեծ հառաչանքներ, որպէսզի ցաւը անոնց քով պզտիկ երեւայ»:

Եւ Շահնուր հարց կուտայ.— Այնպէս չերեւի՞ր որ Ժիտ իրաւունք ունի Վինյիի դէմ: Իրականին մէջ, Ժիտ կը սխալի, խորապէս կը սխալի, որովհետեւ Վինյիի տողը («տառապէ եւ մեռիր ինծի պէս, առանց խօսելու») առերեւոյթս միայն խրատի կը նմանի: Այս կարծեցեալ խրատը՝ իրականին մէջ ընդհանուր երեւոյթի մը հաստատումն է, եւ ճիշտ ու ճիշտ կը նմանի այն դասական խորհուրդին զոր մարդիկ կու տան տառապողի մը. — «Յոյդ մի՛ կտրեր, սիրելիս...»: Կարծես թէ կարելի ըլլար առանց յուսալու ապրիլ:

Լիւպէն երկարօրէն քննելէ վերջ հարցը, սապէս կ'եզրակացնէ.— «Պէ՞տք է համակերպիլ ցաւին, թէ չէ դիմադրել անոր: Ոչ մէկը եւ ոչ ալ միւսը: Նետուած ֆիզիքական ցաւերու (անմարդկային ցաւերու) դժոխքին մէջ, մարդ էակին մէկ բան կը մնար ընել: Թողուլ որ իր սեփական գայլը նուաճէ իր անձը, անոր, այսինքն գայլին տալ իբրեւ կեր իր ամբողջ ներաշխարհը, ուրիշ խօս-

Fonds A.R.A.M

քով անասնանալ»։ Բայց որովհետեւ կամաւոր անասնացումը շատ անգամ անկարելի է, հեղինակը կ'աւելցնէ զարմացումով.— «Կան մարդիկ որոնք իրենց ամբողջ կեանքը կը բոլորեն առանց ճանչնալու ֆիզիքական ցաւը, որ կը շիջին հրեշտակային քունի մը մէջ, որ կ'անգիտանան նոյնիսկ իրենց մահը»։

Ո՛չ մարդկային ողբերգութեան այս մօտիկութիւնը եւ ոչ ալ իր անձնական կեանքին պայմանները, չեն կրցած բարեբախտաբար մեռցնել Շահնուրի մէջ այն բացառիկ իւմուրը, որ կը յայտնուէր արդէն իր հայերէն վէպերուն ամէն մէկ էջին մէջ։ Ան պահած է իր սանս տը լ'իւմուրը, եւ Թրանսֆէր Նօքթիւրնի էջերուն մէջ կրցած է սահեցնել սրամիտ մանրավէպեր, որովհետեւ ամէնէն եղերական պարագաներուն մէջ իսկ իր տեսողութենէն չեն կրնար վրիպիլ ծիծաղելու եւ կատակելու առիթներ։ Այսպէս է որ բանաստեղծը կը յաջողի մեզ ժպտեցնել տխուր վայրկեանի մը։ Զգայնութեան տեսակ մը կայ, որ կեանքի ողբերգական խեղկատակութեան առջեւ կ'արտայայտուի իւմուրով։

Այսօր, իր անողոք տառապանքին մէջ, Շահնուր պահած է միշտ նոյն երկիմաստ իւմուրը, եւ կը յաջողի քեզի համար ստեղծել զուարթ տրամադրութիւն մը՝ երբ ամէն բան քեզ կը հեռացնէ պարզ ժպիտէն իսկ։ Ան կրցած է մնալ Նահանջին պայծառատես հեղինակը, պճեղ մը անուշ սիրտին սրամիտ եւ զգայուն վիպագիրը, Հոսանքին եզրին հարազատ արտայայտիչը, Զաքօքէի գրագէտը եւ Յարալէզներուն բանաստեղծը։ Ան այսօր կ'արտադրէ ֆրանսերէն։ Փնտռուած գրագէտ մըն է Նուվէլ Ռըվիւ Ֆրանսէզէն, Քաիէ տէ Սէզօնէն (Նախկին Ռըվիւ 84), Կալլիմարէն եւ ֆրանսական արդի գրական լաւագոյն շրջանակներէն։

Բայց միշտ Շահան Շահնուրն է։

ԱՐՓԻԿ ՄԻՍԱՔԵԱՆ

★

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՈՍԿԵԴԱՐԸ

Էջմիածին ամսագրի խմբագիր Բրոֆ. Աշոտ Գ. Աբրահամեան 1955 Փետրուար 5ին Անթիլիասի դպրեվանքին Կիւլպէնկեան սրահին մէջ ըրած է դասախօսութիւն մը, պարզելու համար Հայաստանի մէջ Վերածնունդի հարցին մասին Երեւանի գիտնականներուն տեսութիւնները։ Այս դասախօսութեան սղագրութիւնը հրատարակուած է Էջմիածին ամսագրին 1955 Մարտի թիւին մէջ։ Վերջին մասէն կ'արտագրենք հետեւեալ հատուածները, ուր քննուած է «Հայկական Ոսկեդար»ի խնդիրը։

*
**

Վերածննդի հարցի հետ սերտօրէն կապուած է Ե. դարի, կամ, ինչպէս ընդունուած է ձեզ մօտ ասել՝ «Հայկական ոսկեդար»ի խնդիրը, որի մասին ես ուզում եմ երկու խօսք ասել։ Ձեր հրատարակած հայագիտական գրականութիւնը ողողուած է ոսկեդարեան պիտակներով՝ «ոսկեդարեան պատմիչներ», «ոսկեդարեան մատենագրութիւն», «Հայկական ոսկեդար», եւն.։ Պէտք է ասել, որ դարին տրուած նման բնորոշումը տարիներ առաջ տեղ է գտել մեր որոշ հայագէտների աշխատութիւններում։ Սակայն այս բնորոշումը մեզ մօտ ենթարկուեց իրաւացի քննադատութեան։ Ես գիտեմ, ձեզանից ոմանք դժգոհ են այդ քննադատութիւնից, եւ չեն ուզում համաձայնուել։ Սակայն, իմ կարծիքով, այդ գիտնականները, եթէ սառը անկողմնակալութեամբ մօտենալու լինեն փաստերին, չեն

Fonds A.R.A.M

դժգոհի։ Այդ կապակցութեամբ ես ցանկանում եմ մատնացոյց անել մի քանի փաստեր, որոնց կողքից, կարծում եմ, անտարբեր չի կարելի անցնել։

ա) Ի՞նչպէս կարելի է Ե․ դարն համարել հայ ժողովրդի ոսկեդար, երբ նա մեր պատմութեան ամենածանր, ամենամղձաւանջային դարերից մէկն է հանդիսացել։ Ցայտնի է, որ Ե․ դարում, մենք կորցրեցինք մեր քաղաքական անկախութիւնը եւ օտար լծի տակ ընկանք։ Մեր ժողովուրդը Ե․ դարում կեանքի ու մահու կռիւ էր մղում իր ֆիզիքական գոյութեան համար, — մի՞թէ կարելի է նման դարը խտէալականացնել եւ ոսկեդար անուանել։

բ) Աւանդական տեսակէտի հետեւողները Ե․ դարը ընդունելով ոսկեդար, յաջորդ դարերի վրայ նայում են որպէս անկման դարեր, կամ, ինչպէս իրենք են անուանում, «ցեխի դարերու» մի որակում, որ հիմնովին սխալ է, քանի որ Ե․ դարին յաջորդող դարերում է, որ փայլել է սկսում մեր մատենագրութիւնը․ ի՞նչպէս կարելի է «ցեխի դար» անուանել Զ․ դարը, երբ այդ դարում ստեղծւում է մեր փիլիսոփայական լուրջ դրականութիւնը, կամ «ցեխի դար» անուանել Է․ դարը՝ Անանիա Շիրակացու գիտական հետազօտութիւնների բեղուն դարը, եւն․։

գ) Ոսկեդարի որակումը ենթադրում է մի ժողովրդի մշակութային, սոցիալական եւ քաղաքական կեանքի զարգացման գագաթնակէտը։ — Ի՞նչպէս կարելի է համաձայնուել, որ Ե․ դարը մեր մշակոյթի գագաթնակէտն է հանդիսացել, իսկ այնուհետեւ մեր ժողովուրդը ստեղծագործական ինչ որ անկում է ապրել։

Այնպէս որ՝ հարցին մենք ի՛նչ տեսանկիւնից էլ մօտենալու եւ քննելու լինենք, Ե․ դարի նման որակումը սխալ է։ Այդ սահմանումով մենք իտէալականացնում, երկինք ենք բարձրացնում դարի հայկական գրաբար լեզուն, որպէս մի ամենամաքուր, բիւրեղ գրական լեզուն։ Բայց այդ եւս սխալ է, քանի որ մեզ համար գրաբարից պակաս արժէք չունի եւ աշխարհիկ լեզուն, որին մեր պաշտօնական մատենագիրները անարգարացի ձեւով «գռեհիկ», «շինական» որակումն են տուել։

դ) Եւ վերջապէս, կան հայագէտներ, որոնք Ե․ դարը ոսկեդար անուանելով, ցանկանում են առանձնապէս նշել այդ Ե․ դարը, իսկ իջեցնում, ցեխին ենք հաւասարեցնում մեր ժողովրդի միւս դարերում ստեղծած ինքնատիպ արժէքները։ Ահա թէ ինչո՛ւ Հայրենիքի մէջ մեր հայագէտները, մեր համոզմամբ, իրաւացի են, երբ չեն համաձայնւում աւանդական տեսակէտի հետ եւ քննադատութեան են ենթարկում Ե․ դարի այս «ոսկեայ» առասպելը։

ԱՇՈՏ Գ․ ԱԲՐԱՀԱՄԵԱՆ

ԱՒԵՏԱՐԱՆԻՆ ԱՐԱՄԵՐԷՆ ԲԱՌԵՐԸ

Աւետարաններուն եւ մասնաւորաբար Մարկոսի աւետարանին մէջ պահուած են արամերէն բառեր եւ կարճ նախադասութիւններ, որոնք կը վերագրուին Յիսուսի։ Այսպէս, Մարկոսի մէջ, Ե․ 41, կը կարդանք․ «Տալիթա, կումի», «որ թարգմանի Աղջիկ դու, քեզ ասեմ, արի՛», — Է․ 35, «Եփփաթա», «որ է Բացի՛ր» — ԺԵ․ 34․ «Էլի, Էլի, լամա սաբաքթանի», «որ թարգմանի Աստուած իմ, Աստուած իմ, ընդէ՞ր թողեր զիս։»

Ի՞նչպէս բացատրել այս արամերէն բառերուն գոյութիւնը աւետարաններուն յունարէն բնագրին եւ անկէ կատարուած թարգմանութիւններուն մէջ։

Ընդհանրապէս ընդունուած է թէ Յիսուսի օրով եբրայեցերէնը այլեւս մեռեալ լեզու մըն էր Պաղեստինի մէջ եւ միայն կրօնական եւ գիտական լեզուին մէջ կը գործածուէր ուսեալ մարդոց կողմէ։ Դժուար է ճշդիւ ըսել թէ եր-

Fonds A.R.A.M

րայեցերէնը ե՛րբ դադրած էր սովորական լեզուն ըլլալէ. բայց կ'ենթադրուի թէ այս իրողութիւնը տեղի ունեցած է Բաբելոնի գերութենէն վերադարձին եւ Հռոմէական նուաճումին միջեւ:

Նորվեկիացի սեմագէտ մը՝ Հարրիս Պիրքելանտ, Յիսուսի լեզուն խորագրով անգլերէն փոքր աշխատութեան մը մէջ (Օսլօ 1954) պարզած է տեսութիւն մը որ տարբեր է մինչեւ հիմա ընդունուածէն: Ըստ իրեն, հրեայ ժողովուրդը Յիսուսի օրով, այսինքն Ք. Ի առաջին դարուն, եբրայեցերէն կը խօսէր: Իբրեւ փաստ իր այս հաստատումին, Պիրքելանտ, ի մէջ այլոց, կը յիշէ Գործք Առաքելոցը, ԻԱ. 40 («Եւ ի հրամայելն նորա, Պաւղոս կացեալ ի վերայ աստիճանացն՝ շարժեաց զձեռն ժողովրդեանն. իբրեւ բազում լռութիւն լինէր, սկսաւ բարբառել հեբրայեցւոց բարբառովն. եւ ասէ», ԻԲ. 2 («իբրեւ լուան թէ (Պաւղոս) հեբրայեցւոց լեզուաւն բարբառեցաւ նոցա»): Իբրեւ ուրիշ փաստ մը, Նորվեկիացի լեզուաբանը կը յիշէ Յովսեպոսը, որ Հրէից պատերազմին մէջ (Ե. 2 եւ Զ. 2, 1), կ'ըսէ թէ Երուսաղէմի հրեայ ժողովուրդը եբրայեցերէն կը խօսէր: Այս վկայութիւնը շատ կարեւոր է, որովհետեւ Յովսեպոս կը զանազանէ եբրայեցերէնը արամերէնէն, զոր «ասորերէն» կը կոչէ: Բաբելոնի Թալմուտը (Ռոշ Հաշշանա, 26 բ) կը գրէ թէ րաբբիները եբրայեցերէն բառի մը իմաստը չէին գիտեր մինչեւ որ օր մը սպասուհի մը արտասանեց այդ բառը: Հետեւաբար, որքան ալ արամերէն եւ յունարէն լեզուները տարածուած ըլլային Պաղեստինի մէջ, եբրայեցերէնը իր գոյութիւնը պահած էր մէկ կողմէ իբրեւ կրօնական եւ գիտական եւ միւս կողմէ իբրեւ ժողովրդական լեզու:

Եթէ այս տեսութիւնը ճիշդ է, աւետարանին մէջ Յիսուսի խօսքերէն ոմանց արամերէն լեզուով պահուած ըլլալը կը բացատրուի հետեւեալ կերպով:

Այս արամերէն բառերը եւ կարճ նախադասութիւնները յունարէնի չէին թարգմանուած, որովհետեւ աւետարաններուն սկզբնական լեզուին մէջ, որ յունարէն չէր, արամերէն էին (ինչպէս ամէն մարդ կ'ընդունի արդէն) բայց սկզբնագիրը ամբողջութեամբ արամերէնէ տարբեր լեզուով մը խմբագրուած էր: Այսպէս, կ'ըսէ Հ. Պերքելանտ, եթէ գերմաներէն վէպ մը անգլերէնի թարգմանուի եւ վէպին մէջ գերմաներէնէն տարբեր լեզուով քանի մը բառ արտասանած ըլլայ վէպին հերոսներէն մէկը, թարգմանիչը գերմաներէնէ տարբեր, ենթադրենք ֆրանսերէն լեզուով արտասանուած բառերը նոյնութեամբ պիտի պահէ անգլերէն թարգմանութեան մէջ, միայն անոնց իմաստը տալով ծանօթագրութեան մը մէջ, եթէ ենթադրէ թէ այդ բառերը անհասկնալի են անգլիացի ընթերցողին: Բայց թարգմանիչը գերմաներէն սովորական ոչ մէկ բառ պիտի թողուր անգլերէն թարգմանութեան մէջ:

Արամերէն բառերու եւ կարճ նախադասութիւններու գոյութիւնը աւետարանին մէջ ենթադրել կու տայ ուրեմն թէ աւետարաններուն սկզբնական լեզուն արամերէն չէր: Բայց եթէ արամերէն չէր, ժողովուրդին լեզուն ըլլալով եբրայեցերէնը, աւետարաններուն սկզբնագիրն ալ պէտք է գրուած ըլլայ եբրայեցերէն:

Եթէ ընդունելի նկատուի այս տեսութիւնը, պէտք է ենթադրել նաեւ թէ Յիսուս միայն իրեն վերագրուած արամերէն այդ բառերը եւ նախադասութիւնները չէ որ արտասանած է, այլ արամերէն քարոզած է, բայց իր քարոզութիւնը գրուած է եբրայեցերէնով եւ քանի մը բառեր, որոնք մասնաւորապէս տպաւորուած են ունկնդիրներուն յիշողութեան մէջ, արամերէնով պահուած են: Կը մնայ բացատրել թէ ինչո՞ւ Յիսուս արամերէն քարոզած է, երբ ժողովուրդը եբրայեցերէն կը խօսէր եւ կը հասկնար:

Հարրի Պիրքելանտի վարկածը, շահեկան ըլլալով հանդերձ, չի թուիր վերջնականապէս լուծած ըլլալ խնդիրը:

Հ. Պ.

Fonds A.R.A.M

ՆԻՇԵՐ

ԱՐԺԱՆԻՔ ԵՒ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ

Անցեալ տարի, Արշակ Չօպանեանի մահէն ետք Պր. Ն. Պէշիկթաշլեան յօդուածաշարք մը հրատարակեց Հայրենիք օրաթերթի մէջ, պատմելով անհետացող գրագէտին կեանքէն զանազան յիշատակներ եւ անեկդոտներ: Այս յօդուածաշարքը ոչինչ պիտի ունենար ուշադրութեան արժանի, ըլլալով պարզ կրկնութիւն մը Չօպանեանի մասին ամենուրեք քանիցս յայտնուած առաւել կամ նուազ ճիշտ կարծիքներու եւ դատաստաններու, — մանաւանդ նուազ ճիշտ քան առաւել: Մակերեսային եւ ընթացիկ կարծիքներ ու դատաստաններ, որոնք վերջին տարիներուն հաստատուած եւ ընդհանրացած էին քիչ մը ամէն տեղ Չօպանեանի մասին, եւ որոնցմէ սակայն հիմնովին կը տարբերէին այն կարծիքները եւ գնահատումները որով այս գրագէտը դատած էին աւելի հին շրջաններու մէջ աւելի վաւերականութիւն ներկայացնող հեղինակներ, ինչպէս Օտեան, Բաշալեան, Զ. Եսայեան, Վ. Թէքէեան, Ս. Պարթեւեան: Բայց այս յօդուածաշարքին մէջ Նշան Պէշիկթաշլեան կը յայտնէ գաղափար մը զոր կ՚արժէ վեր հանել, իբրեւ մտայնութեան մը ինքնաբուխ եւ անգիտակից խոստովանութիւնը:

Խօսքը տանք յօդուածագրին որ օր մը կը յայտարարէ Ա. Չօպանեանին.

«... Ձեր ամբողջ կեանքին ամենամեծ սխալը ձեր դաշնակցական չըլլալն է...: Վստահ եմ: Պ. Չօպանեան, երեւակայեցէք անգամ մը. դաշնակցական ըլլայիք ու յոբելեար... Երեւակայեցէք. երեւակայեցէ՛ք խանդավառութիւնը, խնդութիւնը, խենթութիւնը...»:

Այսպէս ուրեմն, յօդուածագրին համար՝ հայ գրագէտին տեղն ու դիրքը, անոր ընծայուած պատիւն ու անոր վայելած փառքը կը փոխուին եւ պէտք է փոխուին համաձայն անոր պատկանած կուսակցութեան: Ըստ Պարոն յօդուածագրին, կարելի է միեւնոյն գրագէտը գետնէ գետին զարնել, ինչպէս երբեմն զարնուած է Չօպանեան իրեն հակառակորդ մամուլին մէջ, եւ կամ խնդութեան եւ խենթութեան հասնող բարձունքներու արժանացնել, — համաձայն իր գոյնին:

ՄԵԾԱՊԱՏԻՒ ՄՈՒՐԱՑԿԱՆԸ

Միեւնոյն յօդուածաշարքին մէջ Ն. Պէշիկթաշլեան կը յիշէ դրուագ մը եւ անոր կը կցէ մեկնութիւն մը զոր անխառն զուարթութեամբ միայն կրնան կարդալ բոլոր անոնք, որոնք քիչ շատ ճանչցած են յօդուածագիր Ն. Պէշիկթաշլեանը եւ Ա. Չօպանեանը: Խօսքը տանք դարձեալ պատմողին.

«Պոլիս, Առաջին Աշխարհամարտին Զինադադարէն յետոյ, դերասան Յ. Աբելեան, Բըթի Շանի սրճարանին մէջ, օր մը, ըսաւ Երուանդ Օտեանին.

— Պոլսում ես չպատահեցի Պարոնեանի տիպերին: Համարեա բոլոր գրողների ու խմբագիրների հետ ծանօթացել եմ: Բայց չեմ պատահել Պարոնեանի՝ ա՛յ, օրինակ «Մեծապատիւ Մուրացկաններ»ի մէջ գտնուող տիպերին: Պարոնեանի ներկայացրած բանաստեղծի տիպը իսկապէս կա՞յ ձեզանում:

Օտեան պատասխանեց.

— Փարիզ գացէք, Արշակ Չօպանեանը ճանչցէք ու կը տեսնէք որ բանաստեղծի այդ տիպը կա՞յ թէ չկայ...»

Եւ Պ. Ն. Պէշիկթաշլեան կ՚աւելցնէ մեծ լրջութեամբ.

«Զարմանահար մնացի՝ լսելով Օտեանին խօսքը:

Հիմակ, կրնամ ըսել թէ Օտեան չա-

Fonds A.R.A.M

բաչար կը չափազանցէր. նոյնիսկ աւելին…

Իսկ գալով Պարոնեանի ներկայացուցած բանաստեղծին, փա՛ռք Աստուծոյ, չենք ունեցած մեծ կամ պզտիկ այդպիսի բանաստեղծ:»

Փա՛ռք Աստուծոյ…

Այս տողերը կարդալէ ետք կարելի չէ ուրանալ Պ. Ն. Պէշիկթաշլեանի… երգիծական անվիճելի տաղանդը:

Ն. Պէշիկթաշլեան ոեւէ մէկէ աւելի լաւ կը ճանչնայ թէ՛ մեծապատիւ մուրացկանները եւ թէ Արխողոմ աղաները:

Առանց հեռուն երթալու, միեւնոյն յօդուածաշարքին մէջ չէ՞ որ Պ. Պէշիկթաշլեան մեզի կը ներկայացնէ «ծանօթ առեւտրական եւ հազուագիւտ գրասէր» երկու եղբայրներ, որոնք իրենց ջերմ հոգածութեան առարկայ դարձուցեր են հանդուցեալ գրագէտը: Այս պատուական ազգայիններուն վեհանձնութիւնը եւ առատաձեռնութիւնը միմիայն Ա. Զօպանեանին վերապահուած ըլլալու չէ… Դարձեալ այն յօդուածաշարքին մէջ չէ՞ որ Պէշիկթաշլեան կը յիշէ մեղադրանքը զոր ուղղեր է Զօպանեանին. «Երբ գրական դէմքի մը յոբելեանը կը տօնուի, հանդէսին օրը, յոբելեարը պէտք է շրջապատուած ըլլայ իր գրչի եղբայրներով: Իսկ դուք միշտ շրջապատուած էք ջոջերով, աղաներով, ազնուականներով…»:

Պ. Պէշիկթաշլեան միշտ պիտի խնդացնէ մեզի:

«ՊԱՏԳԱՄԱՒՈՐԸ»Ը ՀԱՄԱԳՈՒՄԱՐԻՆ ԱՌՋԵՒ

Սովետ. Հայաստանի իշխանութիւնները իբրեւ Ֆրանսահայ մտաւորականութեան հարազատ ներկայացուցիչ՝ գտած են Լեւոն Մեսրոպը: Թէ ի՛նչ հիմերու վրայ հաստատուած է այս նախընտրութիւնը, դժուար է մեզի համար գուշակել: Իրողութիւնը այն է որ այս անսպասելի «պատգամաւոր»ը դէպի Երեւան իր վերջին ճամբորդութեան ընթացքին ներկայացեր է Սովետ. Գրողներու Գ.րդ համագումարին, եւ հոն կարդացեր է Ֆրանսահայ եւ ամերիկահայ գաղութներու գրական կեանքին նուիրուած «զեկոյց» մը: Շատ բան չենք գիտեր այդ զեկոյցին մասին — ինչ որ կորուստ մը ըլլալու չէ, — քանի որ որ այստեղ զայն հրատարակող ամսագիրը կը տեղեկացնէ թէ «կ'արտատպէ որոշ մասեր»: Բայց այդ «որոշ մասեր»ն ալ լեցուն են սխալներով, «մոռացումներ»ով, սուտերով կամ խեղաթիւրումներով: Այնտեղ ի պաշտպանութիւն իր թէզերուն իբրեւ «բազմակողմանի հմտութեամբ մտաւորական» կը ներկայացնէ մէկը որ հազիւ նախակրթարանի շատ համեստ դասատու մը կրնար ըլլալ, եւ որ անհետացաւ քանի մը տարի առաջ, առանց ձգելու ոչ յիշատակ ոչ յիշողութիւն: Նոյնքան եւ աւելի համեստ «մտաւորական» մը, նոյնպէս անհետացած, դարձած է «լաւ նկարիչ եւ յօդուածագիր»: Պէտք կա՞յ ըսելու որ ոչ մէկ փափաք կամ նպատակ ունինք այս երկու տարաբախտ հայրենակիցները դուրս հանելու մոռացութենէն ուր ինկած են, այն ալ նոր ձեւով զիրենք նսեմացնելու համար: Բայց կ'արժէ ցոյց տալ թէ ինչպէ՞ս «զեկուցաբեր»ը վեր ի վայր կը շրջէ ամէն արժէք եւ ամէն կշիռ համաձայն իր քմահաճոյքին, ամբողջ Համագումարի մը առջեւ որ զինքը կը լսէ երկիւղածութեամբ: Քիչ մը անդին Մաքս Ժաքոպ կը դառնայ «յառաջդիմական» բանաստեղծ: Կ'ողբայ Շ. Շահնուրի ճակատագրին վրայ երբ տեղէն չշարժեցաւ, երբ ան հիւանդ էր ու հալածուած: Կը խարազանէ «ժամանակակից պատմութեան կոպիտ խեղաթիւրումները» Հայրենիք ամսագրին մէջ, որուն բազմամեայ եւ հաւատարիմ աշխատակիցն էր: Զօրքոտանիի աքացի մը կուտայ տաղանդաւոր վիպագրի մը որուն մէկ վերնագիրը, «Կը հրաժարիմ Հայութե-

Fonds A.R.A.M

նէ»ն, այնպէս կը ձեւացնէ կարծել թէ հրաւէր մըն է հայրենիքէն հրաժարելու...:

Իսկ երբ կարդը կուգայ օտար լեզուով գրող հայ հեղինակներու, զանոնք կը գամէ անարգութեան սիւնին, անդին կը ջատագովէ Ֆրանսերէն գրող Հայ մը, որ «յառաջդիմական» բանաստեղծ է, եւ որուն «հայկական ձիրքերը շնորհաւորած են», ուրիշներու կարգին, Մարսէլ Քաշէն եւ Մորիս Թորէզ...:

Կարելի չէ աւելի հեռուն տանիլ մտաւորական խարդախութիւնը կամ, եթէ կը նախընտրէք ստորին շողոքորթութիւնը:

Ս. Հայաստանի իշխանութիւնները կրնան գաղութահայ մտաւորականութեան ներկայացուցիչ համարել ո՛վ որ ուզեն, բայց գոնէ ընտրեն այնպիսիներ որոնք չխաբեն զիրենք: Ք.

★

Ֆրանսական Մամուլ

CRITIQUE, Revue générale des publications françaises et étrangères.—

Այս ամսաթերթը, զոր 1946ին հիմնած էր Ժորժ Պաթայլ եւ որ 1950 սեպտեմբերէն ի վեր կը հրատարակուի Էտիսիոն տը Մինիւիի կողմէ, վերջերս հրատարակեց իր հարիւրերորդ թիւը:

Քրիթիք ընդհանուր մշակոյթին նուիրուած ուրիշ պարբերաթերթերէ տարբեր բովանդակութիւն մը ունի: Ամէն յօդուածի նպատակն է Ֆրանսայի եւ այլ երկիրներու մէջ լոյս տեսած նորագոյն ուսումնասիրութեանց (գրականութիւն, փիլիսոփայութիւն, գիտութիւն, տնտեսագիտութիւն, պատմութիւն, եւն.) պատկերը ներկայացնել: Բոլոր աշխատակիցներն ալ մասնագէտներ են, համալսարանի բրօֆէսէօրներ, փիլիսոփաներ, ընկերաբաններ, գիտուններ, գրականութեան եւ արուեստի քննադատներ, որոնք ո՛չ միայն կը գրախօսեն գիրքերը եւ զանոնք կը վերլուծեն, այլ նաեւ կը դատեն զանոնք, ցոյց տալով միանգամայն թէ մինչեւ ո՞ր աստիճան կ'ազդեն գաղափարներու ժամանակակից շարժումին վրայ:

Քրիթիք լաւ առաջնորդ մըն է անոնց համար որ մշակութային խնդիրներով կը շահագրգռուին, առանց կարենալու հրատարակուած լուրջ ուսումնասիրութիւններու հետեւիլ:

★

ՈՒՂՂԵԼԻ.— Էջ 98, վարէն տող 9 մեծագոյն կարդալ տխրագոյն: Էջ 103 վերէն տող 6-7, եւ նոր ուղղել եւ ոչ նոր: Էջ 107, առաջին չորս տողերը շտկել այսպէս.— Միւս կողմէ, ինչպէս տեսանք, Ինքը Մարմնի ճամբով կը զարգանայ կամ՝ Մարմինը միջոց-ժամանակի թանձր բովանդակութիւնն է: Կարելի է այժմ ըսել որ միջոց-ժամանակը գոյութեան խորհուրդն է: Էջ 113 վերէն տող 4 խոստանայ ուղղել խորանայ:

Fonds A.R.A.M

Գ. ՄԵԼՈՅԵԱՆ

ՌՈՄԷՆ ՌՈԼԱՆԻ ԳՈՐԾԸ

★

Ռոմէն Ռոլանի գործը իր ամբողջութեամբ ըմբռնելը այնքան ալ դիւրին չէ։ Ոչ թէ անոր համար որ Ռոմէն Ռոլան դժուար բացատրելի կամ շատ վերացական հարցերու մասին է արտայայտուած, այլ՝ որովհետեւ ան գըրող մըն էր, մտածող մը, որուն իսկական էութիւնը անձեռնելի էր։ Ան՝ մշտական յեղաշրջումի մէջ էր իր գաղափարներով եւ իր գեղարուեստական ըմբռնումի ու իրագործման տեսակէտով։

Էֆօլ Նօրմալէն տօքթօրա էս լէթթրով վկայուած, յաջորդաբար Ռընանի եւ Թոլսթոյի աշակերտած, տասնիններորդ դարու բոլոր մեծ գրողներու միտքերով սնած, նաեւ յայտնի դաշնակահար, Մոցարթի, Պէթհովէնի եւ Վագնէրի գործերը նուագելով միասին, անոնց մասին հմտալի դասախօսութիւններ եւ ուսումնասիրութիւններ հրատարակած․ իր իսկ ըսելով Շէքսփիրէն սնած ու Կէօթէէն եւ Շիլլէրէն ոգեւորուած՝ իր հասարակական գործունէութիւնը կը սկսի որպէս երաժշտութեան ուսուցչապետ։

*
**

29 տարեկան էր Ռոմէն Ռոլան 1895ին երբ իր գրական գործունէութիւնը սկսաւ քնարական արուեստի ծագման մասին թեզով մը։

Եթէ սկզբնական շրջանին իր ուշադրութիւնը կեդրոնացած էր բացառաբար երաժշտական արուեստին վրայ, հրատարակելով Միւզիսիէն տ՚Օժուրտիւի Միւզիսիէն տ՚Օթրըֆուա, Հանտէլ եւլն․ հետզհետէ զարգացնելով եւ ընդլայնելով ասպարէզը Լը Թէաթրը տիւ Փէօփլըով՝ նոր թատրոնի մասին սկզբունքներ յայտարարելէ յետոյ տուաւ շարք մը թատերական գործեր որոնցմէ գըլխաւորը՝ Լը Թէաթրը տը լա Րէվոլիւսիօն։ Միաժամանակ քանի մը յայտնի դէմքերու կենսագրական ուսումնասիրութիւններ Վի տը Պէթհովէն, Վի տը Միքէլ-Անժ, Վի տը Թոլսթոյ։ Արտակարգ բեղմնաւորութեան ցայտուն արտայայտութիւն, դրեթէ նոյն շրջանին էր, որ հրատարակեց տաս հատորով ընդարձակ, ծաւալուն վէպ մը, Ժան-Քրիսթոֆ, հատորներ՝ որոնց թարգմանութիւնը բազմաթիւ լեզուներով կարճ միջոցի մէջ իր հայրենիքի սահմաններէն դուրս տարածեցին Ռոմէն Ռոլանի համբաւը։

*
**

Ռոմէն Ռոլանի ստեղծագործական ճիգը կը յառաջանար խաղաղ ընթացքով երբ 914ի պատերազմը եկաւ վերիվայր ընել ինչպէս շատերու՝ նմանապէս եւ Ռոլանի ամբողջ ըմբռնումներն ու տե-

Fonds A.R.A.M

սակէտները։

Ռոմէն Ռոլան մեծցա՛ւ համաշխարհային պատերազմի ընթացքին։ Ապաստանեցաւ Զուիցերիա, նախ մինակ, յետոյ քանի մը այլ մտաւորականներու հետ, ինչպէս Բիրուքոֆ, Մաքսիմ Կորքի, Մօրէլ, Նիկոլէ, Պէրթրան Ռիւսէլ, Ստեֆան Ցվայգ եւն., արտայայտուեցաւ բուռն կերպով պատերազմին հակառակ եւ անաչառ ու անվերապահ քաջութեամբ իւրաքանչիւր պետութեան պատասխանատուութեան բաժինը չեչտեց։ Այս պարագային իսկ Ռոմէն Ռոլան անձեռնելի մնաց. հետզհետէ արտայայտուելով աւելի ու աւելի բուռն կերպով ան մինչեւ վերջը պահեց այնպիսի դիրք մը, որ տարածելով իր բարոյական ազդեցութիւնը, շատ մը տառապող հոգիներուն ներշնչեց յոյս ու հաւատք, մղեց նոյն իսկ դէպի գործ, իսկ ինքը մնաց իր գաղափարներու բարձրութեան վրայ...

* * *

Երբ ուսումնասիրողը գլուխը խոնարհած Ռոլանի մէկ գործին վրայ կը կարդայ ու կը կարծէ իւրացնել հեղինակին տեսակէտը, յաջորդ գործի մը վրայ, զարմանքով ինքզինքը կը գտնէ այլ տեսակէտի մը առջեւ։ Ըլլալով օգտապաշտ գրող մը, ան կ՚ընդունի Թոլսթոյի տեսակէտը արուեստի մասին։

— Արուեստը պէտք է հալածէ բռնութիւնը։ Իր կոչումն է իշխել տալ սիրոյ թագաւորութիւնը...։

Բայց եթէ Թոլսթոյ իր բարոյախօսի հեղինակութեան մէջ կը պահէր գերաշանց արուեստագէտի հոգի մը...Ռոմէն Ռոլանի մօտ, ընդհակառակն, արուեստագէտի անձնաւորութեան մէջ բարոյախօսի սիրտն է որ կը բաբախէ։

Ահա թէ ինչպէս կ՚ըմբռնէ Ռոմէն Ռոլան իր գործը սկիզբէն իսկ. ան կը բացատրէ որոշ կերպով «Հաւատքի տրամաներ» գործին յառաջաբանին մէջ (1913), «Ահաւասիկ երեք տրամներ, գրուած քսան տարի առաջ, հոն կը տեսնուին կիրքեր, որոնք կը տիրապետեն այսօր ալ Ֆրանսայի երիտասարդութեան մէջ. «Սէն-Լուի»ով, «Աէրթ»ով կը փողահարէր արդէն ազգային փառաբանութիւն, «Լը Թրիոմֆ տը լա Րէզօն»ով բանականութեան գինովութիւն որ նոյնպէս հաւատք մըն է։ Երեքին մէջ ալ կը չեչտուի զոհողութիւնը, բայց արիաբար, պայքարով։ Կրկնակի հակադրութիւն մտածման վատութեան դէմ եւ հայրենիքի մեծ ճակատագրէն հրաժարման դէմ...»

Պէ՞տք է զարմանալ, 1913ին Ռոմէն Ռոլան դեռ կը հաւատար հայրենիքի մեծ ճակատագրին։ Յետոյ պիտի տեսնենք թէ պատերազմը որքան փոխեց Ռոլանի մտածելակերպը, 1917ին ան կը ստիպուէր գրել.- «Կը տեսնեմ որ միտքը չի կրնար պահպանել հայրենիքի գաղափարը նոյնիսկ իտէալականացած, այդպիսի երազներ միայն ընդհանուր բնաւորութիւն ունին... գուցէ շուտով գրեմ տեսակ մը խղճի քննութիւն, ուր պիտի բացատրեմ այս բարոյական յեղաշրջումը»։

Նոյն յառաջաբանի մէջ Ռոլան կը շարունակէ.- «Այժմ մեր գաղափարները յաղթանակեցին,- բայց մենք յառաջացած ենք։ Այն նպատակը որուն կը ձգտէինք, մասամբ իրականացած է, աւելի հեռուն, ուրիշները կան։ Նոր երկրի մէջ մենք պիտի ջանանք ըսելու մեր այժմեան երազները։

Ռոմէն Ռոլան կ՚ակնարկէ Ժան Քրիսթոֆի եւ Օլիվիէի գաղափարներուն։ Որպէսզի 917ին նորէն վերաքննութեան ենթարկէ իր երբեմնի «երազները»։

«Վերջապէս, ես կը փնտռէի հաշտեցնել Քրիսթոֆի մարդկային գաղափարականութիւնը իր կեանքի վերջաւորութեան, այդ ազգային հոսանքներու հետ, ես պատրանքն ունէի հաւատալու որ կարելի էր իրականացնել շատ մեծ ու գեղեցիկ հայրենիքը, ոչ յարձակողական, բայց ազնիւ առաքելութեանց Հայ-

Fonds A.R.A.M

րենիքը, որուն մասին կը խօսի Լամարթին, որմէ՝ եւ իմ երբեմնի խօսքերը Ֆրանսայի մեծութեան եւ առաքելութեան մասին:

Կը տեսնեմ որ, ալ հնար չէ հաշտեցնել…»:

Այս քանի մը հատուածները համեմատական զուգակշիռը, չորս տարուայ ժամանակամիջոցին, ինչ երգիծական կամ ողբերգական լուսամուտ կը բանայ:

Բայց Ռօլանի հասարակական եւ քաղաքական տեսակէտներու բաշխման ելեւէջները աւելի ընդլայնելէ առաջ՝ տեսնենք նախ անոր ստեղծագործական աչքառու գործերուն հիմքն ու կառուցուածքը…:

*
**

Տասնըիններորդ դարու վերջաւորութեան ամէն ինչ ժողովրդականացնելու ձգտումը հետզհետէ կ'ընդհանրանայ: Արդէն 1887ի յեղափոխականները դրեր էին ծրագիրը ժողովրդական թատրոնի: Խոստումներ եւ փորձեր եղած էին նւէթ դարձնելու յեղափոխական երեւոյթները. բայց ոչ մէկ տեւական ու դրական արդիւնք: Պէտք է նկատել, որ ֆրանսական յեղափոխութիւնը որքան ալ զարկ տուաւ մանաւանդ ազգային վերազարթման գաղափարականութեան, զուտ գեղարուեստական իրականութեան շատ քիչ բան բերաւ:

Մ. Փօթչէռ հիմներ էր արդէն «Ժողովուրդի թատրոնը» (Պիւսսանկ), երբ կարգ մը երիտասարդ գրողներ ժողովուրդին ծառայելու ձգտումով՝ ոգեւորուած անոր շուրջը համախմբուեցան: Այդ երիտասարդներու մէջ էր նաեւ Ռոմէն Ռօլան:

Ոչ միայն տեսականօրէն կ'ուզէր մասնակցիլ Ռօլան ժողովրդական թատրոնին, այլ եւ գործնականապէս իր մասնակցութիւնը կը բերէր նոր հիմնուած գործին:

Վեց տարուայ ընթացքին յաջորդաբար բեմադրեց երեք գործ: «Յեղափոխութեան թատրոնը»: Նախ յօդուածաշարքով մը կը բացատրէր ժողովրդական թատրոնի իր ըմբռնումը:

« Առաջին պայմանը ժողովրդական թատրոնի մը այն է, որ ան պէտք է ըլլայ հանդիսավայր զբօսանքի (տէկլասաըմաՃ) » : Այս տողերով Ռօլան կ'ընտրէ իր ճամբան, ան կը զատուի այն արուեստէն, որուն համար ամբողջ մարդկութեան ամենաընտիր տարրերը իրենց լրիւ հանճարին հետ, նաեւ իրենց կեանքն են դրեր… եւ Ռօլան կը շարունակէ, «որպէսզի ժողովրդ. թատրոնը բարիք մը բերէ, պէտք է որ ան ըլլայ մարմնական եւ բարոյական հանգիստ աշխատաւորի համար, որ յոգնած է օրուայ աշխատանքէն»: Յետոյ, խորհուրդ տալով ճարտարապետներուն որ ջանան աժան գիներով յարմար թատրոններ կառուցանել, ապա բանաստեղծներուն հրաւէր կարդալով, կը շարունակէ. «Մեր ժամանակներու մեծ մարդը որ լաւագոյնս հասկցած ու սիրած է ժողովուրդը՝ Թոլսթոյ, չէ կրցած խուսափիլ արուեստի սխալներէն, իր առաքեալի կոչումը, իր հաւատքը, իր արուեստագէտի իրապաշտական պահանջը աւելի զօրաւոր են եղած, կը կարծեմ, «խաւարի զօրութեան» մէջ, քան իր սքանչելի բարութիւնը: Այսպիսի գործեր, ինծի կը թուի, աւելի վհատեցուցիչ են, քան օգտակար ժողովուրդին համար: Եթէ անոր հրամցնէք միմիայն այսպիսի տեսարաններ, ան իրաւունք պիտի ունենար մեղի կռնակ դարձնելու: Անգթութիւն է յաւակնիլ, տխուր կեանքէ մը յետոյ, ժողովուրդը զբօսցնել տխուր կեանքի մը տեսարանով»:

Սիրելով հանդերձ Թոլսթոյ, ընդունելով անոր բարոյական մեծութիւնը, կը քննադատէ անոր «Խաւարի զօրութիւն» դրաման. բայց, հարց է թէ, իր ամբողջ գործին մէջ կա՞յ երկ մը, որ ունենայ գեղարուեստական այն ուժը,

Fonds A.R.A.M

ինչ որ այդ արհամարհած գործն ունի:

Ապա Ռօլան կը չարունակէ թուել «ժողովրդական թատրոնի» միւս երեք պայմանները:

— Թատրոնը պէտք է ըլլայ հանգիստի աղբիւր մը:

— Թատրոնը պէտք է ըլլայ մտքի համար լոյս մը:

— Խնդութիւն, ոյժ, իմացականութիւն:

Որոշ ծրագրով ու նպատակով գրուած ու ներկայացուած երեք յեղափոխական գործերը, մանաւանդ պատերազմէն յետոյ աւելի կամ նուազ յաջողութեամբ ներկայացուեցան Եւրոպայի զանազան քաղաքներու մէջ, Աւստրիա, Հունգարիա, Գերմանիա եւ Ռուսաստան, մանաւանդ այն վայրերը, ուր ամէնէն ուժգին յեղափոխական օրեր ապրեցաւ ալեկոծ ժողովուրդը: Շատ երկար պիտի ըլլար վերլուծել այդ երեք գործերը առանձին առանձին: Տեսնենք քիչ մը մօտիկէն այդ երեք գործերու միայն վերջինը՝ «Յուլիս 14»ը:

*
**

Ժողովուրդին օգտակար ըլլալու ձգտումն է որ կը ցայտէ, ինչպէս իր բոլոր գործերուն, նոյնպէս «Յուլիս 14»ի մէջ:

Իր երեք տրամաններուն մէջ ալ, Ռօլանի ոճը ճառական է, ունի որոշ կայունութիւն ու միօրինակութիւն: Ան կը կարծէ թէ միշտ պարզ կը տեսնէ: Ան չունի անորոշութեան ու մտահոգութեան չունչը, չի փնտռեր իր տրամաներուն մէջ այն խորհուրդը, որ գործող անձերուն կուտայ այնքան հետաքրքրութիւն ու անոնց կեանքի բուն էութիւնը կը խորհրդանշէ.- անվերջ տրամաբանութիւն եւ վերլուծում: Ռոմէն Ռօլան, ըլլալով Ռընանի աշակերտ, կը զատէ ու կը հանէ գաղափարէ մը այն որոշումը ու կը դնէ հերոսին բերանը. եւ պատճառաբանելով կը բացատրէ ու կը բացատրէ...

Որպէս պատմարան՝ ահա թէ ինչպէս կ՚ըմբռնէ իր թատերագիրի դերը 89ի յեղափոխութիւնը ներկայացնելու միջոցին.— «Երբ ժողովրդական թատրոնը բացուի ամէնուն համար ուր այր մարդիկ, կիներ եւ մանուկներ հաւաքուած պիտի ըլլան ընտանեբար, հասարակութիւնը պիտի կրնայ հսկողութիւնը ընել ինքն իր վրայ...» այսպիսով «վերակենդանացնել անցեալի ուժերը, բորբոքել գործողութեան կարողութիւնը եւ ոչ թէ հրամցնել քանի մը սիրողներու հետաքրքրութեան արժանի սառն մանրանկար մը»:

Ապա կը խտացնէ իր ամբողջ նպատակը.- «Վառել ազգին հերոսութիւնն ու հաւատը հանրապետական դիւցազներգութեան բոցերով, որպէսզի 1794ին ընդհատուած գործը վերսկսի եւ վերջանայ աւելի հասուն ու ճակատագրին աւելի գիտակից ժողովուրդով մը. այսպէս է մեր խաղը...

Արուեստի նպատակը երազը չէ, այլ կեանքը, գործողութիւնը պէտք է որ յայտնուի գործողութեան տեսարանէն»:

Մարդ ապշած կրնայ մնալ այս չքնաղ աւելի ճիշդ միամիտ խանդավառութեան առջեւ. կամ այն է Ռօլան դեռ այդ ատեն չէր գիտակցեր թատրոնի իսկական կոչումին, կամ դեռ չէր ըմբռներ թէ ինչ է, եւ ինչպէս կ՚ըլլայ յեղափոխութիւնը. այլապէս, անհնար էր երեւակայել, 1901ին թատրոնի մը մէջ հաւաքուած — զբօսանքի համար (տէլասըման) միայն այրերու, կիներու եւ մանուկներու բազմութեան ներշնչել հերոսական այնպիսի ոգի մը, որ անոնք թատրոնէն դուրս ելնելով 89ին սկսած եւ 94ին ընդհատուած յեղափոխութիւնը չարունակեն եւ վերջացնեն...

Եւ դեռ աւելին, եթէ ճիշդ է, վեր-

Fonds A.R.A.M

ջին բնորոշումը թէ «գործողութիւնը պէտք է որ յայտնուի գործողութեան տեսարանէն» ապա ուրեմն ինչպէս բացատրել ոճիրը Ռօպէսփիէռի ու խմբակին, որոնք ժողովուրդին ալիր բաժնելով կաշառեցին եւ անոր անտարբերութեան առջեւ դատապարտեցին իրենց չափաւորութեան մեղքերը... Հերոյ, տը Սէշէլ, Ֆապրը տ'Էկլանթին եւ ուրիշներ կառափնատին վրայ քալելու իրենց չափաւորութեան մեղքերը... եւ Թատրոնի ժողովուրդը նոյն անտարբերութեամբ պիտի տեսնէ՞ միայն ոճիրը թէ գործողութեան օրինակով ոգեւորուած նոր ոճիրներ ծրագրէ ու գործադրէ... Իսկ Ռօպէսփիէռները ներկա՞յ թէ բացակայ պիտի ըլլան «ժողովրդական Թատրոնին» մէջ իրենց կարգը սպասելու՝ կառափնատին վրայ բարձրանալու համար...

*
**

«Յուլիս 14» թատերախաղով Ռոմէն Ռօլան ձգտեր է ներկայացնել ժողովրդական շարժում։ Պատմական անձնաւորութիւններու քով Ռօպէսփիէռի, Տէմուլէնի, Մարայի եւ Հօշի քով դրեր է յայտնի դերասանուհի Գոնթան, պզտիկ Ժիւլին, Լիւսիլ եւ 35ի մօտ զանազան անձեր։

Առաջին գործողութիւնը Փալէ Ռուայալի սրճարանի մը առջեւ, ժողովուրդը կ'եռայ ու կը մտնէ։ Կը խօսին ու կը խօսին։

Բ. գործողութիւնը, Ֆօպուր Սէնթ Անթուան, գիշեր է, պատնէշները կը բարձրանան, ժողովրդական զանազան խաւերու ներկայացուցիչներ կ'անցնին ու կը վերադառնան։ Բ. գործողութեան վերջն է որ Գամիյ Տէմուլէնի եւ Լիւսիլի խօսակցութեան միջոցին կը մտնէ Ռօպէսփիէռ. Լիւսիլ կը հեռանայ։ Առաջին հրացանաձգութիւնը կը սկսի։

Ռօպէսփիէռ.- Դէ՛հ, այլեւս այսօր խօսք չի կրնար ըլլալ սիրոյ մասին։

Քամիյլ.- (կ'իջնէ պատնէշի վրայէն) Խօսք չի կրնար ըլլալ սիրոյ մասի՞ն. հապա ի՞նչ բանի մասին կրնայ ըլլալ։ Չէ՞ որ սէրն է որ կ'եռայ այս քաղքին մէջ, որ կ'ուռեցնէ սիրտերը, որ զոհողութեան կը մղէ այս մարդկային լայնածաւալ բազմութիւնը. օ՛, իմ սէրս, դուն եսամոլ ու անցուկ չես, դուն զիս այս մարդոց կը միացնես աւելի ամուր կապերով. դուն ամէն ինչ ես, դուն կ'ընդգրկես աշխարհը... միմիայն իմ Լիւսիս չէ որ կը սիրեմ, այլ ամբողջ տիեզերքը... Անոր սիրելի աչքերուն մէջէն կը սիրեմ ամէն անոնք, որ կը սիրեն, որ կը տառապին ու երջանիկ են. կը սիրեմ ամէնը ինչ որ կ'ապրի ու կը մեռնի։ Կը սիրե՛մ, կը զգամ որ այն բոցը որ իմ մէջս է կ'եռացնէ այս ժողովուրդը. կը կարմրի արեւելքէն երկինքը սա Պասթիյլի կռնակէն։ Բոլոր ստուերները կը ջնջուին։

Հեռուն, երկնքի կարմրութեան մէջ կ'երեւի գորշ Պասթիյլը, թնդանօթը կը գոռայ, ընդհանուր հրացանաձգութեան մէջ զանգակները կը ղօղանջեն, թմբուկները կը զարնեն...

*
**

Գ. գործողութիւն, Պասթիյլի ներքին բակը, ուր կը գտնուին Էնվալիտները իրենց հրամանատարին հետ, ինչպէս եւ սւիսներ, որոնք գերի կը բռնեն Հօշը, պզտիկ Ժիւլին ուսերուն վրայ, կը հարցաքննեն, ազատ կը ձգեն։ Էնվալիտները կը մերժեն դիմադրել, սւիսները միայն կ'ընդդիմանան։ Բայց երբ ժողովուրդը բռնի ներս կը խուժէ Էնվալիտները կը պոռան «Անձնատուութի՛ւն», ժողովուրդին ներխուժումը կը սաստկանայ հետզհետէ, ու կոտորածը կը սկսի, կը կոտորեն բանտարկեալներէն իսկ։

Տէմուլէն.- Պասթիյլի բանտարկեալներ։ Նայեցէք անոնց գորշ վերարկուները, եկեր ենք զանոնք ազատելու։

Ժողովուրդը.- Ո՛չ, ատոնք մեր թշնամիներն են։

Fonds A.R.A.M

Տիւլէն.- Չկայ թշնամի:

Ժիւլի.- (Հօշի ուսերուն վրայ, թեւերը տարածած՝ կանաչ ճիւղ մը ձեռքին կը կանչէ) Ներո՛ւմ մեր բարեկամներուն, թշնամիները մեր բարեկամներն են:

Ժողովուրդը.- Կը լսե՞ս այս պզտիկը:

Հօշ.- (կը դնէ Ժիւլին թնդանօթի մը կառքին վրայ) Գոռա՛, սիրելիս.- «Ամէնքը եղբայրներ, բոլորն ալ բարեկամնե՛ր»:

Ժիւլի.- Եղբայրնե՛ր, եղբայրնե՛ր:

Ժողովուրդը.- Ամէնքը եղբայրնե՛ր, ան իրաւունք ունի՛:

Էնվալիտներ.- Կեցցէ՛ ժողովուրդը:

Ժողովուրդը.- Կեցցէ՛ հին փառքը:

Էնվալիտներ.- (Ժիւլիին) Անուշի՛կ, դուն մեզի ազատեցիր:

Ժողովուրդը.- Բայց ան էր նոյնպէս որ ձեզի յաղթեց, ընկերներ, այս փոքրիկ հիւլէն էր որ գրաւեց Պասթիյլը:

Մառա.- Դուն մեր իսկական խի՛ղճն ես:

Ժողովուրդը.- Դուն մեր սիրելի ազատութիւնն ես:

Տիւլէն.- (կուլայ եւ յետոյ արցունքը կը սրբէ, ընդհանուր ծաղրի մէջ չուրջը կը դիտէ, կը տեսնէ Թագաւորի արձանը, վրան յարձակելով կը բռնէ գետին կը ձգէ. կը վերցնէ փոքրիկ Ժիւլին ու կը դնէ արձանին տեղը) Պասթիյլը տապալա՛ծ, ես ըրի այս, ես ինքս, մե՛նք ըրինք այս... (կը սկսին ճառեր արտասանել տօնելու համար յաղթանակն ու ազատութիւնը):

Պառաւ պտղավաճառը.- (հեծած թընդանօթի մը վրայ, կարմիր վզկապ մը գլխին չուրջը փաթթած) Ո՛վ Թագաւոր, ահա իմ ձիս, ես տիրեցի...

Հօշ.- Արեւ, դուն կրնաս քնանալ, մենք ոչինչ կորսնցուցինք մեր պայքարէն : (Կը չարունակեն խօսիլ ու ճառել, յանկարծ նուագախումբ մը կը միանայ ընդհանուր ճառերուն եւ ապա խմբերգը կը կազմուի):

Տէմուլէն.- Ազատութեան ծաղիկը բացուեցաւ բանտին մէջ. քու կանաչ ճիւղդ, ո՛վ փոքրիկ աղջիկ, մոգական գաւազանն է...

Մառա.- Սիրելի ժողովուրդ, երկար ատեն է որ դուն կը տառապիս:

Հիւլէ.- Օ՛ մեր ազատութիւնը... եղբայրնե՛ր, եղբայրնե՛ր, ամէնքը եղբայրներ... ամէնքը ազատ... երթանք, ազատենք աշխարհը... (Սուր, նիզակ, ծառի ճիւղեր, թաշկինակներ, գլխարկներ, ժողովուրդը չուրջպար կը դառնայ ազատութեան չուրջը):

Եւ խաղը կը վերջանայ:

Ռոմէն Ռօլան խորհուրդ կուտայ որ երաժշտութիւնը Պէթհովէնեան ըլլայ. «ոչ ոք կրնայ գրել մեծ բան մը, եթէ չունի ժողովրդական հոգի»:

(1) Ղ. ՄԵԼՈՅԵԱՆ

★

Fonds A.R.A.M

Նկարչութիւն

*

ԱՐՏԱՒԱԶԴ ՊԷՐՊԷՐԵԱՆ

Փարիզեան արուեստասէր որոշ շրջանակներու մէջ, ինքնուրոյն տաղանդով և խոստմնալից արուեստագէտի համբաւ մը հիւսած է արդէն իր անունին՝ Արտաւազդ Պէրպէրեան երիտասարդ նկարիչը:

Ցարդ գլխաւորաբար երեւցած է Սալօն տ'Օթոն - ի մէջ, 1951ին հոն տալով՝ Ցոյցը (որ ակամայ ադմկալից յայտնութիւն մը բերաւ իրեն) եւ յետոյ, Հնահիւղերու տղան եւ Հտպիտը:

Նոյն ցուցահանդէսին իրմէ տեսանք Փրանսական գաւառէն խղանկարէ տեսարան մը:

Յատուկ հրաւէրով մասնակցած է նաեւ 1951ի Վարշաւիայի Փրանսական արդի նկարչութեան մեծ ցուցահանդէսին՝ Հանքագործը տիտղոսուած նշանակելի դիմանկարով մը:

Պէրպէրեան ներկայիս կը պատրաստուի տալ Փարիզի մէջ իր գործերուն մէկ ցուցահանդէսը:

Երիտասարդ նկարիչը որ Շահան Պէրպէրեանի որդին է, շուրջ չորս տարի առաջ եկած է Փարիզ, Մերձաւոր Արեւելքէն, կատարելագործուելու հոս իր Արուեստին մէջ: Հետեւած է գլխաւորաբար Փրոֆ. Կօհէրկի ուսուցման, որուն Արուեստանոցին վարիչ նշանակուած է իր ուսանողութեան երկրորդ տարին: Հետեւած է նաեւ Էքօլ տէ Պօ զ'Արի մէջ գծափորագրութեան ճիւղին:

Բայց Արտաւազդ Պէրպէրեան Փարիզ կուգար նկարչական բաւական ստուար գործ մը արդէն ետին ձգած: Ան արդէն 1947ին եւ 48ին Պէյրութի եւ Հալէպի մէջ երեք ցուցահանդէսներ տուած էր որոնք յաջողութիւններ եղեր էին իրեն համար: Իր ընտանեկան ժառանգական - նութեամբը թերեւս ի բնէ օժտուած՝ իր մատիտէն, գրիչէն կամ վրձինէն ելլող «դիծը» - միանգամայն զուսպ, սերտ ու նուրբ - միշտ ալ կենդանի դրոշմով մը յատկանշուած էր արդէն՝ իր այդ առաջին շրջանի գործերուն մէջ, նուաճելով հոն իր գրեթէ ինքնաստաց թէքնիքին անբաւականութիւնները: Լայնօրէն տպաւորապաշտ ոգիով լիբանանեան բնանըկարներ տուած է մանաւանդ, այդ շրջանին, ուր Արեւելքի լուսեղ երկինքներուն տակ իրերուն երանգները պայծառ ու բարձր ներդաշնակութիւններ կը հնչեցնեն. Թէեւ երբեմն ալ դէպի հեռու հորիզոնները երկարող ամայի ճամբաներու վրայ լացող անձրեւի մը մելամաղ-

Fonds A.R.A.M

ձօտութիւնը կ'երգէն, բանաստեղծական հրապոյրով մը առինքնելով դիտողը: Նուազ շահեկան չեն եղած այդ ցուցահանդէսներուն՝ իր դերիրապաշտ յօրինումները. այսպէս՝ յանդուգն ինքնաբերութենէ մը իբրեւ ժայթքած՝ իր «բազմերես, բազմաբերան ու բազմաչեայ» Ստախօսը:

Փարիզի մէջ, նկարիչին թէքնիք հիմնաւոր կազմաւորումը եւ իր խառնուածքին մէջ բնական հասունացում մը անկիւնադարձ մը կը բերեն իր Արուեստին: Իր ոճին մէջ նախկին ազատ ու գրեթէ ինքնաբեր տպաւորապաշտութեան տեղը կ'առնէ հիմնաւոր իրապաշտութեան մը նախանձախնդրութիւնը որ սակայն հեռու՝ ակադեմական կամ «լուսանկարչական» առարկայականութեան պայմանադրութիւններէն արդիապաշտ, յանդուգն ու կենդանի շեշտով մը վեր է բռնուած: Սեզանի մը օրինակը տարած է գինքը «կառուցանելու» իր նկարները ծաւալներու մեկին դասաւորումովը: Սեւ շրջագիծեր որոնցմով կը սիրէ գրկել իրերը այդ «կառուցուած»ը իրագործելով հանդերձ նոյն ատեն սակայն գունայ ձեւազեղծումներով շեշտօրէն «արտայայտող» կը դառնան իրերու «էնթահոգին»: Դարձեալ՝ իր աշխատուածքին մէջ նախկին թեթեւ, գրեթէ հպանցիկ երանգախմորին տեղ, հիմա, կլաւիներու եւ գունաւոր ժիւսերու կիրարկումով կը բերէ խորին բազմերանգում մը ծաւալներու որոնք այսպէս իրենց «գոյացաւորութեան» հաստատ ուժովը կարծես կը նուաղեն նկարին միջոցը: Այս է թերեւս որ, մանաւանդ իր դիմանկարներուն մէջ, Փլամանները յիշեցնող բան մը կը դնէ: Ա. Պէրպէրեան դիմանկարի վարպետ մըն է, կարելի է ըսել, որ ունի գաղտնիքը իր անձնաւորութիւններուն դիմագիծերուն եւ նայուածքին մէջ անոնց «ապրումին» խուլ տեւողութեան կշռոյթը զգացնելու:

Հակառակ իր երիտասարդութեանը՝ Ա. Պէրպէրեան կ'արհամարհէ «ոճ չլինելու» համար հնարուած աժան մանիէբիզմներու՝ ինչպէս եւ զուտ վերացապաշտութեան անելներուն դիւրին ճամբան. իր ինքնատպութիւնը իր «Արհեստին» խղճմտութեանը եւ Արուեստին անկեղծութեանը վրայ միայն կը ջանայ հիմնել: Գիտէ թէ այդ դժուար ուղին է բայց կը հաւատայ թէ ան միայն իրաւ Արուեստին կը տանի:

Ներկայիս՝ Ա. Պէրպէրեան կ'աշխատի Անթիլիասի Մայր Տաճարի նկարազարդման համար իրեն ապսպրուած հինգ մեծ որմնապատկերներու պատրաստութեան: Իրեն առաջարկուած նիւթերն են՝ Քրիստոսի խաչելութիւն մը, Քրիստոսի Յարութիւն մը, եւ Աստուածաշունչի թարգմանութիւն, Էջմիածնի հիմնարկումն ու Վարդանանց Հաղորդութեան տեսարանները:

Թէ՛ նիւթերու յղացման, թէ՛ յօրինուածքի եւ թէ ոճի տեսակէտով, ինքնատիպ ու Հայ շունչով որակաւոր գործեր:

Յղացումի եւ յօրինուածքի տեսակէտով իւրաքանչիւր պաստառ կը բերէ էական թէմային մաս կազմող բայց այլաժամանակ եւ իրականութեան տարբեր մակարդակներու պատկանող տեսիլներու համադրում մը յստակ ու գրեթէ դասական յօրինուածքի մը մէջ:

Այսպէս՝ Էջմիածնի հիմնադրումի պատկերին մէջ իբրեւ անոր «ներկայի իրականութիւնը տրուած է Արարատի ըստորին՝ Տաճարի առաջին քարին զետեղումն ու օծումը, բայց եւ իբրեւ անցեալէ մը յամեցող հրաշապատում՝ կը պատկերանայ նաեւ Լուսաւորչի նայուածքին՝ այդ հիմնարկումը նախորդող աւանդութեան տեսիլը «Ոսկի ուռնակին» մինչ միւս կողմէ նկարչական «ոգեկոչումի» մը մէջ կ'երեւին այդ պահուն յարաբերաբար «ապագայի» մը մէջ անկէ սերած ու քար առած մեծ ստեղծումները հայկական ճարտարապետութեան:

Fonds A.R.A.M

Իրրեւ յղացում ու յօրինուածք պատկերը կը բերէ այսպէս տեսակ մը համադրում գերիրապաշտութեան եւ դասական կարգի։ Ոճի տեսակէտով նոյնքան խառտմնալից են սա ուրուանկարները եւ Արուեստագէտը չէ ուզած իյնալ հայկական մանրանկարներու փասթիշի մը մէջ. իրապատկերումի իր թեքնիքին մէջ եւս նոր ժամանակներու փէրսփէքթիվի օրէնքներուն նուաճումներուն կը մնայ հաւատարիմ. միւս կողմէ խաղական վերածնունդի մեծ շրջանէն վերջ կրօնական նկարչութեան մէջ տիրող պայմանադրական ակադեմականութենէն հեռու, Հայ Արուեստի ստեղծած կերպարները եւ հայ մանրանկարչութիւնը յատկանշող երանգային կենդանութիւնն ու ժեստերու ինքնուրոյն արտայայտականութիւնը կը ներշնչեն զինքը ի խնդիր արդիական ու հայկական ոճի մը նուաճման։

ՓԱՓԱԶԵԱՆ

Կ'արժէ ողջունել այս երիտասարդ արուեստագէտին յայտնութիւնը փարիզեան նկարչական շարժումին մէջ։

Ինչ որ աչքառու է իր մօտ՝ նախ՝ իր հաւատարմութիւնն է միեւնոյն թէմերու ու մանաւանդ արդէն կազմուած գունախմորի թէքնիքի մը։ Այդ տոկուն ու յամառ ոճը, որ կրնայ մեղադրուիլ տեսակ մը «միօրինակութեամբ», չենք կրնար կիրարկել երիտասարդ այս նկարչին գործին հանդէպ։ Այդ մեղադրանքը կարելի է ընել՝ արդէն հասած նկարիչներու, ինչպէս վարպետ-դաշտանկարիչ Վլամէնքի, որ իւրայատուկ ձեւի մը ապաւինած, մեզ կը հրամցնէ իր մտածուած գունաբաժանումներով, — մանաւանդ երբ անոնք աւելի ուժեղ են քան իր զուտ տպաւորական էֆֆէները։

Փափազի մօտ թօնները մռայլ են (ինչ-Քուռպէի մօտ) բայց անոնք կը թրթռան տաք կենդանութեամբ մը։

Իրական հաճոյք մըն է մեր տպաւորութիւնը իր պաստառներէն, ուր լաւագոյն յատկութիւններ արդէն վարպետօրէն օգտագործուած են, ինքնայատուկ ուժով մը եւ ուր իրերը կը յայտնուին մասնաւոր բանաստեղծութեամբ։ Ե.

Fonds A.R.A.M

ՓԱՐԻԶԱՀԱՅ ԹԱՏՐՈՆԸ

Պատերազմէն յետոյ հայ թատերական գետնի վրայ եղած փորձերը երաշխիքն իսկ են, որ թատրոնի հուրով վառող ափ մը նուիրեալներ ընդունակ են փայլուն յաջողութիւններով գեղեցիկ տեղ մը գրաւել Սփիւռքի մշակութային կեանքին մէջ:

Այսպէս էր որ մենք այս վերջին շրջանին, հայ դերասաններու գործունէութեան հետեւելով, հանդիսատես եղանք կատարուած աշխատանքներու, որոնց եթէ տրամադրուած ըլլային քիչ մը աւելի լաւագոյն պայմաններ՝ մեր թատրոնը պիտի փայլէր պատուաբեր բարձրութեան մը վրայ:

Մոլիէռ ունեցաւ իր մեծութիւնը պահելու ատակ ներկայացումներ փարիզահայ բեմին վրայ: «Տոն Ժուան»ը, յանդուգն քայլ մը եղաւ ներկայացնողին՝ Գ. Տէրվիշեանի համար, որ, սակայն, յաջողապէս դուրս եկաւ ոչ միայն իր պատասխանատու դերէն, այլ ամբողջ ձեռնարկէն: Ընդհանուր դերակատարներու նուազ կամ առաւել յաջողութիւններուն մէջ՝ Տոն Ժուան - Տէրվիշեան եւ Սկանարել — Գմբէթեան լաւագոյնս կարողացան ուրուագծել Մոլիէռի անմահ տիպարները:

Գրիգոր-Վահանի կատարած փորձերը՝ Մոլիէռը հայացնել, ժողովրդական կերպով յաջող արդիւնքի մը յանգեցան: Եւ, ինչպէս կը գրէ Կարօ Գէորգեան, մեծ վարպետին «Ակամայ Բժիշկը» վերածուած «Օրհնուած Արհեստը» անուամբ հայ թատերգութեան մը, գողտրիկ բերք մը աւելցուց հայ թատրոնի նիհար էջերուն վրայ: Ապա, նոյնը եղաւ նաեւ մեծանուն հեղինակին «Ժորժ Տանտէն»ը, որ Գր.-Վահան ներկայացուց հայ զգեստաւորումով մը՝ «Գէորգ Տանտոնեան» վերտառութեամբ:

Այս ներկայացումներուն գըլխաւոր աշխատակիցները եղան, համագործակցութեան գովելի ոգւով մը, Ա. Գմբէթեան, Գ. Տէրվիշեան, Նուրհան Մարգարեան, Տիկ. Սիրուհի եւ Տրդատ Նշանեաններ, Տիկ. Քնար Ազնաւորեան, Ն. Պշտիկեան, Տիկ. Յոլինէ եւ Յակոբ Լաթիֆեաններ եւ սկսնակ խոստմնալից ուժերէն մանաւանդ պոլսահայ օրիորդ մը Իրմա Պէրպէրեան,, որ Փարիզ կը գտնուի պարարուեստը կատարելագործելու համար:

Այս վերջին տարիներուն, նոյնպէս Փարիզի մէջ, ներկայացուեցան դարձեալ հին եւ տեսակ մը հայ թատերագրութեան դասականը դարձած գործեր՝ «Պէպօ», « Մեծապատիւ Մուրացկաններ » եւայլն:

Հետաքրքրական շրջան մը եղաւ Հրաչ Տարօնեանի երեւիլը իբրեւ թատերագիր: Թատերախաղերու երրորդութիւն մը՝ «Հայրենիքէն Հեռու», «Վերադարձը» եւ «Մնացորդները» յուսադրիչ նշան մը եղան, որ Հրաչ Տարօնեան մշակներէն մին պիտի ըլլայ ասպարէզին: Բայց հեղի-

Fonds A.R.A.M

նակը իր այս առաջին քայլերուն մէջ կասեցուց իր թռիչքը եւ իր գրիչը դատապարտեց լռութեան։

Նոյնը չեղաւ սակայն Գրիգոր Վահանի պարագան։ Այս վերջին քանի մը տարիներու ընթացքին, իր հին մէկ քանի թատերգութիւններուն՝ «Կինս անհաւատարիմ է», «Բախտին Անիւը», եւն.ի վրայ, հետզհետէ աւելցան «Մեր Կեանքը», «Երկու Ճամբայ» հայ ընկերային կեանքէն առնուած երկու տռամներ, տաղաչափեալ թատրոնի յաջող փորձ մը՝ «Առանց Սիրոյ», եւ հայ պատմութեան փառաւոր մէկ գլուխը՝ «Տիգրան Մեծ» թատերգութիւնը, որուն միայն առաջին արարուածին երկու պատկերները բեմադրուեցան, ամբողջութիւնը ներկայացնելու դժուարութիւններուն կարելի չըլլալով ճակատիլ։

Այս թատերգութիւններուն մէջ փարիզահայ թատրոնի անբաժանելի երրորդութիւնը՝ Ա. Գմբէթեան, Գ. Տէրվիշեան եւ Գր.-Վահան, անմիջական աշխատակից ունեցան Նուրհան Մարգարեանը եւ Օր. Հայկուհի Խըտըշեանը, ինչպէս նաեւ Մատլէն Էքիզեան, Տիկ. Բերկրուհի Դաւիթեան, Նազարէթ Պշտիկեան, Օր. Իրմա Պէրպէրեան, որոնք իրենց խմորով շաղախուած դերերու մէջ՝ ժողովուրդին սիրած արուեստագէտները եղան։

Փարիզահայութիւնը, դժբախտաբար այս վերջին շրջանին, չունեցաւ այցելու հայ դերասաններ։ Եկւորներու կողմէ երկու փորձեր կատարուեցան միայն.— Առաջինը՝ Սառա-Պէրնարի մէջ, «Արա Գեղեցիկ», Նայիրի Զարեանի գործը, որուն թէեւ փարիզահայ դերասաններ տրամադրեցին արտակարգ աշխատանք, բայց ներկայացումը անցաւ միջակ յաջողութեամբ։

Նոյն բեմին վրայ այցելու դերասան Մարութեան ներկայացուց Շանթի «Օշին Պայլ»ը, որ չկարողացաւ անջնջելի տեղ մը գրաւել թատերասէրներու յիշողութեան մէջ։

Նուրհան Մարգարեան բեմադրեց Մելոյեանի «Արմենուշ»ը եւ Շիրվանզադէի «Նամուս»ը (Ֆրանսերէնով), հայաստանեան թատերգութիւններ, «Մեծ Հարսանիք»ը եւլն.։ Մարգարեանի ներկայացումները կ՚արտայայտեն խղճամիտ ու դասական արուեստի մը երաշխիքը, հակառակ իր աշխատակիցներէն շատերը երիտասարդ սիրողներ ըլլալնուն։

***

Ահա վերջին շրջաններուն հայ թատերական գործունէութիւնը Փարիզի մէջ։ Գեղեցիկ նկատուելու արժանի այս ներկայացումներու կարգին, դժբախտ պարագայ է սակայն արձանագրել կարգ մը անյաջող ձեռնարկներ, մանաւանդ վերջինը՝ «Արշին Մալ Ալան»ը, ուր՝ դերասաններու տարած աշխատանքին շուրջ ստեղծուած համակրանքը՝ կուգան յանկարծ չէզոքացնել ու ժողովուրդին ցոյց տուած վստահութիւնը վերածել թերահաւատութեան։

Կ՚արժէ խորհիլ եւ գտնել ընտիր ձեւ մը, Փարիզի հայ թատրոնը, իր արդի սակաւ բայց կարող ուժերով, դնելու համար դերարուեստական որոշ բարձունքի մը վրայ։ Ա.

Fonds A.R.A.M

ԳԻՏՈՒԹԻՒՆ

ԱՅՆՇԹԱՅՆԻ ՄԱՀՈՒԱՆ ԱՌԹԻՒ

Ոչ մէկ գիտնական ունեցաւ այնքան մեծ համբաւ որքան Այնշթայն:

Իր յայտնած միտքերը որ ըսկիզբները խստօրէն քննադատուեցան, ընդունուած են այսօր ամէնուն կողմէ: Հիմն են անոնք արդի գիտութեան, եւ մեր օրերուն գիտնականը որ չի կրնար բնագիտական որեւէ մէկ դրութիւն ընդունիլ առանց յարաբերականութեան, կրնայ արդարացիօրէն զարմանալ թէ ինչպէս իր նախորդները այնքան կոյր յամառութիւն մը ցոյց տուած են Այնշթայնի տեսութեանց հանդէպ: 1900ի դասական Ֆիզիքան իրեն կը թուի հակասական վարկածներու ցանց մը միայն, եւ այդպէս ալ էր:

Բայց արդեօք 1955ին տիրացա՞ծ ենք գիտական ամրակուռ ամբողջի մը: Անկասկած, Այնշթայնի, Պոհրի, Տը Պրէյլի հանճարը, գիտնականներու ամբողջ սերունդի մը անխոնջ աշխատանքը աննախընթաց զարկ մը տուին գիտութեան յառաջացման: Եւ սակայն, տեսական գիտութիւնը կը թուի անելի մը մատնուած ըլլալ այժմ: Քսան տարիէ ի վեր կը գտնուինք պատի մը առջեւ, կը փնտռենք ճեղք մը, կը ճըգնինք արգելքէն անդին անցնիլ. ի զուր: Մինչդեռ գործնական եւ փորձական գիտութիւնը սանձակոտոր կը յառաջանայ: Հիւլէական ուժ, տարրական նոր մասնիկներ, հիւլէին ներքին կառուցուածքը, նիւթին մասին դեռ ուրիշ գիտելիքներ օրն ի բուն կը դիզուին իրարու վրայ: Եւ իւրաքանչիւր նուաճում մեզ կը դնէ նոր հանելուկի մը առջեւ: Թերեւս պէտք է սպասել որ նախնական իրողութիւններու այս դէզին մէջ որոշ դասաւորում մը կատարուի, որպէսզի տեսական գիտութիւնը ստանայ նոր թափ մը եւ վերսկսի յառաջանալ մեկնելով նոր հիմերէ:

Այս խնդիրներուն լուծման ի սպաս, էական է յարաբերականութիւնը, որովհետեւ Այնշթայնի միտքերը Արիանի առաջնորդող թելն են արդի գիտութեան համար: Որեւէ մէկ տեսութիւն պէտք է նախ համապատասխան ըլլայ յարաբերականութեան տուեալներուն: Յարաբերական ուղին հիմնական կարեւորութիւն մը ունի, երբ նկատի առնենք թէ Այնշթայնի գործը կը հաւասարի Նիւթոնի գործին, եւ զայն կ'ամբողջացնէ:

Օրինակի համար նիւթին եւ ուժին միջեւ այն կապը՝ զոր Այնշթայն նախատեսեց: Հիւլէական ուժի արտադրումը կը բխի այս զարմանալի օրէնքէն.— Քիչ մը նիւթ ոչնչացնելով է որ կարելի է յառաջ բերել հսկայաքանակ ուժ մը: Եւ այս նախատեսութիւնը կ'ապացուցուի այժմ ա-

Fonds A.R.A.M

մէն չափանիշով․ ամէնէն փոքրը, ինչպէս նաեւ ամէնէն մեծը։ Փիլիսոփայական տեսակէտով, այս նշանաւոր օրէնքը ուղղակի արդիւնքն է «յարաբերական տրամաբանութեան» որովհետեւ Այնշթայնի մը հանճարը կրցաւ բնորոշել իր գիւտին բոլոր հետեւութիւնները, առանց ընկրկելու նախապաշարումներու կամ վաղեմի վարկածներու դիմաց։

Արդի բնագիտութիւնը կը փորձէ յառաջանալ երկու ճամբաներով, երկու մտածելակերպեր՝ որոնք տակաւին շատ համապատասխան չէին իրարու։ Յարաբերականութիւն եւ քանակային տեսութիւն (քուանթա)։ Այս զոյգ հոսանքները իրենց ակունքն ունին Հնութեան երկու հակառակորդ ըմբռնումներուն մէջ․-- Նիւթին շարունակական կառուցուածքը մէկ կողմէ, եւ մասնիկային (հիւլէական) կառուցուածքը միւս կողմէ։ Յարաբերականութիւնը պսակը կը կազմէ շարունակական տեսութեանց զարգացման, իր արդիւնք-պատճառի բացարձակ օրէնքներով եւ կուռ տրամաբանութեամբ։ Մասնիկային տեսութիւնը (հիւլէ, ելեկտրոն ,եւն․) կը նուազեցնեն պատճառականութեան բացարձակ հանգամանքը, ապացուցանելով թէ հիւլէէն ներս կան զանազան ելեւէջներ եւ աննախատեսելի անկանոնութիւններ։ Ջուրի ժայթքում մը (շարունակական) կը զարնէ առանց դադարի, մինչ գնդացիրի փամփուշտները կը զարնեն ընդհատումներով։ Ոչ-շարունակական երեւոյթներ յառաջ կը բերեն ուրեմն անկանոնութիւններ։ Եւ այսպէս, քուանթաներու տեսութիւնը կը մտցնէ Ֆիզիքայի բոլոր օրէնքներուն մէջ ընդհատականութիւն մը, ինչ որ կ՚առաջնորդէ «տարակուսանքի սկզբունքին» (Պոհր եւ Հայզէնպէրկ), եւ մէջտեղ կը բերէ անանցանելի սահմաններ ճշգրիտ չափերու համար։

Լ․ Տը Պրէօյի ստեղծագործ քաջութիւնը կամուրջ մը նետեց հակառակորդ երկու տեսութեանց միջեւ։ Ըստ իրեն, մասնիկները կը նիւթեղինացնեն խորհրդաւոր ալիքներ։ Հաւանական անդրադարձումներով բեղմնաւոր տեսութիւն՝ սակայն դեռ պէտք է լուծել բազմաթիւ հանելուկներ։

Այնշթայն իր կողմէ, յարաբերականութեան մասին կատարած աշխատանքներուն հետ, մեծ հետաքրքրութիւն ցոյց տուաւ քուանթաներու տեսութեանց հանդէպ, եւ լայնօրէն օժանդակեց անոնց զարգացման։ Սակայն կը թուի թէ բնաւ չկրցաւ բացարձակ կերպով հաշտուիլ, ընդհատականութեան փիլիսոփայութեան։ Իր միտքը կը կապէր այդ դրութիւնը բացարձակ պատճառականութեան մը․ ամէն պարագայի մէջ, ան միշտ հակառակեցաւ «տարակուսանքի սկզբունքին»։ Այնշթայն-Պոհր վէճերը այս մասին յատկանշական են, ուր շարունականութեան եւ ընդհատականութեան երկու ախոյեանները կը բախէին իրարու։ Բարեկամական վէճ՝ սակայն առանց համաձայնութեան մը յոյսին։ Մին կը հետեւի ի յառաջագունէ գծուած բռնազանցական ուղիի մը, միւսը՝ խարխափումներով կը փորձէ ճշմարտութիւնը գտնել փորձական գիտելիքներու լաբիւրինթոսին մէջ, լուծել հանելուկները։ Կը հանդիպին իրարու, կը հեռանան իրարմէ, բայց միշտ կը ճգնին իրար միանալ։ Այս կը պատկերացնէ տագնապը արդի գիտութեան որ չկրցաւ միացնել երկու բարեկամ-հակառակորդները։

Լանժըվէն ինքն ալ ունեցաւ այս ներքին տագնապը: Ինք՝ որուն գիտական ներհայեցողութիւնը այնքան մօտ էր Այնշթայնի միտքերուն, որ յաճախ քայլ առ քայլ հետեւեցաւ անոր եւ երբեմն՝ կանխեց զայն:

Երանի թէ հասնող սերունդը վճռական քայլեր առնէր եւ ցատկէր արգելքին վրայէն, հոն՝ ուր տեղ քայլ ըրին իր նախորդները:

ԼԷՈՆ ՊՐԻՅՈՒԷՆ

•

ԾՈՎԱՅԻՆ ՄԵԾ ԽՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

3·, ԲՆԱՊԱՏՄԱԿԱՆ ԵՒ ԿԵՆԴԱՆԱԲԱՆԱԿԱՆ

Հաստատուած է որ մեծ խորութիւններուն մէջ հազարամեակներէ ի վեր անփոփոխ մնացած «ջրակոյտ»եր կան:

Այս հաստատումը կը ծառայէ նաեւ կենդանական տեսակներու «տարիքը» բնորոշելու: Արդարեւ, եթէ նկատի առնենք այն պարագան թէ իւրաքանչիւր տեսակ արդիւնքն է շրջապատին (ճնշում, ջուրին քիմիական բաղադրութիւնը, եւն.) տրամաբանական է ենթադրել որ մեր յիշած ծովային գոց խաւերուն մէջ, ուր հազարամեակներէ ի վեր փոփոխութիւններ չեն եղած կենդանական տեսակներն ալ մնացած են այնպէս ինչպէս որ էին երկրաբանական շատ հին շրջաններուն:

Բայց դժուարինը այդ ձկնազգիներէն ձեռք ձգելն է: Մեծ խորութիւններու բնակիչներէն շատ քիչ բան դուրս բերուած են խորաչափներուն միացուած կարթերն ու ուռկանները, մինչեւ հիմա:

Անշուշտ գիտական ռամկացումներու մէջ, վառ երեւակայութիւններ, կը խօսին արտառոց, զարհուրելի հրէշներու մասին: Չափազանցութիւններ են եւ կը ծառայեն աւելի ընթերցողներու մէջ մելոտրամական տրամադրութիւններ արթնցնելու, քան թէ գիտական իրողութիւն մը մատչելի դարձնելու: Գաղափար մը տալու համար ահաւասիկ թարգմանութիւն մը.- «... հսկայական սատանաներու նմանող այն հրէշները որ կրակ կը փսխեն ովկիանոսներու սառնամանիքին մէջ: Մէկ քանի տեսակներ, կը գլեն կ'անցնին միջնադարեան երեւակայութիւններուն արդիւնք՝ Տանդէի դժոխքին պատկերացումներն անգամ»: Յամենայն դէպս, քսաներորդ դարէն կարգ մը երեւակայութիւններ ալ շատ ետ չեն մնար միջնադարեան նախապաշարումներէ:

Ծանօթ է խոշոր օձաձուկ մը 6·55 մ· երկարութեամբ, քիչ մը տարօրինակ ձեւերով: Ծանօթ է նաեւ «սեւ երախ»ը, մակերես հասած մեռնելու վրայ, որովհետեւ իր կեանքի պայմաններէն դուրս: Ունի խոշոր բերան մը, յարաբերաբար նիհար մարմնի մը վրայ, եւ կրնայ կուլ տալ իրմէ աւելի խոշոր ձուկեր: Ուրիշ տեսակ մը՝ 13 մ· երկար· որ կը սուրայ մեծ արագութեամբ: Դեռ ուրիշ մը, որ կ'ապրի միշտ յատակի ցեխին մէջ թաղուած՝ միայն կլափը դուրս:

Շատ վառ գոյներ ունին այս դժուարութեամբ ձեռք բերուած ձկնազգիները: Մանաւանդ փոսփորային ձուկերը: Մոնաքոյի ովկիանոսաբանական հաւաքածոյին մէջ կայ տեսակ մը որ երկու կարգ «լոյսի աղբիւրներ» ունի: Վերինը կանաչ եւ կապոյտ, վարի կարգը կարմիր եւ նարնջագոյն: Այս խումբին մէջ կարելի է գտնել նաեւ ուրիշ նմոյշ մը, որու գլխուն վրայի ցայտուն գունտը լուսարձակի մը պէս ճառագայթներ կ'արձակէ: Եւ զարմանալին այն է թէ այս

Fonds A.R.A.M

ձուկը աչք չունի․ ուրիշ ձուկեր լոյսէն շլացած կը մօտենան եւ կ'իյնան թակարդը, այսինքն «լուսարձակ»ին բերնին մէջ։ Հաւանաբար աչքի փոխարէն ունենայ ուրիշ զգայարանք մը որուն շնորհիւ կըզգայ ան որսին մերձեցումը։ Կան նաեւ այնպիսիներ՝ որոնք ունին կայուն ելեկտրականութեան քանակութիւն մը, ինչպէս ամպերը, որուն շնորհիւ կըրնան ելեկտրահարել ամէն անխոհեմ ձուկ նոյնիսկ իրենցմէ շատ մեծ, եթէ բաւական մօտենայ։

Անցեալ տարուան ընթացքին կատարուած փորձերը մեծ նորութիւն չարձանագրեցին խորութիւններու մէջ ապրող կենդանիներու մասին, հակառակ յոյսերուն։ Մօտ 2000 մ․ իջնելէ վերջ, ըսուեցաւ նոյնիսկ թէ մեծ խորութիւններու մէջ գրեթէ կեանք գոյութիւն չունի։ Կը տեսնուէին միայն «լուսաւոր կէտեր»՝ հաւանաբար շատ փոքրիկ կենդանիներ։ Ամենավերջին տեղեկութիւնը՝ Հուոյի եւ Վիլմի արշաւանքէն․— 4000 մ․ խորութեան վրայ շանաձուկի նմանող ձեւ մը՝ 2 մ․ երկարութեամբ։

Յամենայն դէպս, մինչեւ որ աւելի լայն տեղեկութիւններ ձեռք ձգուին , կարելի է տրամաբանօրէն ըսել թէ այդ միջավայրին մէջ կեանքը պայմանադըրուած է, ուրիշներու հետ, երեք հիմնական ազդակներէ։ Ճնշում, լոյս, թըթուածինի քանակութիւն։

Մեծ ճնշումներուն դիմանալու համար այդ կենդանիները ունին հաւանաբար այնպիսի հիւսկէններ որ իրենց կազմութեամբն իսկ ջուրին հանդէպ տեսակ մը թափանցականութիւն ունին․ —այսինքն՝ պատկեր մը տալու համար, իրենց բըջիջները սպունգային կազմութիւն մը ունին, հիւլէական չափանիշով։ Այս անհրաժեշտ է հակակշռելու համար թոներու հասնող ճնշումները։ (Ցամաքի նիւթերէն՝ կուտրոնուած պարան մը այնքան կը ճնշուի որ կըստանայ իր սովորական տրամագիծին կէսը, 8 քմ․ խորութեան մէջ։ Փայտի կտոր մը այնքան կը խտանայ որ մակերես քաշուելէ ետք կը կորսնցնէ իր ծփալու կարողութիւնը)։ Եւ որովհետեւ մեծ խորութիւններու մէջ թթուածինին քանակը քիչ է, այդ ձուկերը չեն կրնար բարձրանալ մակերեսի ջուրերուն, ուր իրենց շնչառութեան գործարանները պիտի «այրէին» թթուածինի աւելի մեծ համեմատութեան պատճառով։ Ահա թէ ինչու ուռկանները դուրս կը բերեն մեռնելու վրայ եղող ձուկեր, եւ կամ երբ որեւէ մէկ ուրիշ պատճառով մղուած են անոնք մակերես, ծանրօրէն «հիւանդացած»՝ այլեւս չեն կրցած վերադառնալ խորերը։

Լոյսի չգոյութիւնը իր կարգին կու տայ մասնաւոր նկարագիր մը ընդծովեայ աշխարհին։ Որքան ալ զարմանալի թուի կապակցութիւնը, «ոճիրը» դարձած է օրէնք այդ տեւական գիշերուան մէջ։ Արդարեւ, 200 մեթր խորութենէն անդին բուսական աշխարհը, որուն համար անհրաժեշտ է լոյսը, կը դադրի այլեւս։ Ուրեմն հարկադրաբար, ամէն կենդանի մսակեր է մեծ խորութիւններուն մէջ։ Ստիպուած են զիրար ուտելու, զիրար փճացնելու։ Ուրկէ՝ սպաննելու ամենաայլազան գործարաններն ու միջոցները, ելեկտրականութենէն մինչեւ թոյն, հսկայական ակռաներէն մինչեւ խաբող լոյսն ու հմայիչ հոտը։Բայց ինչ որ մտածել կու տայ այն պարագան է թէ հակառակ մթութեան, հազուագիւտ են այն ձուկերը որոնք աչք չունին։ Անշուշտ զանազան գոյներու ճառագայթներ աւելի կամ նուազ կրնան թափանցել ջուրի թարձրութիւններէն ներս․- այսպէս՝ քանի մը մեթր խորութենէն անդին թէեւ կարմիրն ու նարնջագոյնը այլեւս չեն կրնար անցնիլ բայց միւս գոյները կու տան կանաչորակ մշուշի մը լոյսը։ Յետոյ կ'անհետանայ դեղինը, յետոյ կանաչը․ 200 մեթրին կը տիրէ արդէն միայն տարտամ կապոյտ մը։ Հետզհետէ այս կապոյտն ալ կը մթագնի, եւ 300 մեթրին մթութիւնն է, ոչ մէկ լոյսի ճառագայթ կրնայ հոն հասնիլ։ Թէեւ այդ մութը, տակաւին բացորակ սեւ մըն է, եւ 8-900 մեթրէն

Fonds A.R.A.M

անդին է որ կը սկսի բացարձակ սեւը։ Ուրեմն ինչո՞ւ այդ աչքերը, երբ 4000 մեթրին, օրինակի համար, ոչ մէկ կարելիութիւն կայ դուրսէն լոյս ստանալու. տրամաբանօրէն պէտք էր որ հոն ապրող կենդանիները ըլլային կոյր, որովհետեւ չգործածուող գործարան մը յեղաշրջումին օրէնքներուն համաձայն կը դադրի գոյութիւն ունենալէ դարերու ընթացքին։ Գիչեր ատեն որսացուած եւ տակաւին կեանքի նշոյլ մը ունեցող լուսաւոր ձուկեր, տուին բացատրութիւնը։ Իրենք է որ կըպատրաստեն իրենց լոյսը, եւ խորութիւններու ջուրերուն կը հաղորդեն որոշ լուսաւորութիւն մը։ Անոնք որ ականատես եղած են այս հազուագիւտ տեսակներու ծնունդութեան, ապշած մնացած են.- շլացուցիչ լոյսեր՝ մանիշակագոյնէն մինչեւ վառ կարմիր, ծիրանիէն մինչեւ մանիշակագոյն, կապոյտ կամ կանաչ, եւ երբեմն ցայտուն ճերմակ մը։ Այս նմոյշները կարելի դարձուած են նախնական դասաւորում մը։

1.- Ձուկեր՝ որոնց մարմինը ամբողջութեամբ լուսաւոր է։

2.- Անոնք՝ որ ունին իրենց մարմնին վրայ լոյսի մէկ աղբիւր։

3.- Անոնք՝ որ այդ լուսաւոր կէտին առջեւ ունին ոսպնեակներու բարդ խաղ մը որ իրենց թոյլ կուտայ ուղղելու լոյսի ճառագայթը որոշ կողմ մը, փոխելու անոր ուժգնութիւնը, կամ նոյնիսկ գոյնը։

*
**

Գիտութեան, այսինքն մարդկային դերագոյն հետաքրքրութեան նորածիններէն ովկէանաբանութիւնը, դեռ պիտի յառաջանայ, որովհետեւ ուսումնասիրութեան անուղղակի միջոցներուն կողքին մեծ զարկ ստացան ուղղակի միջոցները։ Այսօր մարդ տէրն է սուզուելու այնպիսի միջոցներու՝ որոնցմով կ'եր - թայ տեղւոյն վրայ տեսնել թէ ինչ կայ 10 քմ. «վարը»։ Անշուշտ հիմա, այդ ընդծովեայ միջոցներուն թեքնիք յաջողութիւնն է մանաւանդ որ դարձած է ուշադրութեան առարկայ։ Տեսակ մը մրցում՝ բնութեան դժուարութեանց դէմ։ Պիտի կատարելագործուին սա - կայն միջոցները, եւ այս անգամ պիտի մտնենք ովկէանաբանութեան հետախուզութեանց զուտ գիտական շրջանին մէջ։ Եւ այն ատեն՝ նախ տեսական մեծ կարեւորութիւն ունեցող գիտելիքներու պատկառելի գումար մը։ Բայց անտարակոյս, նաեւ գործնական կարելիութիւններ՝ որոնք կրնան հիմնական ազդեցութիւն մը ունենալ միջազգային տնտեսականին , քաղաքականութեան , ռազմական ըմբռնումներուն, ճարտարարուեստին եւայլնի վրայ։ Ա.

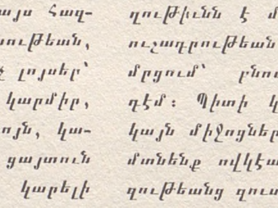

Fonds A.R.A.M

ՊԱՏԿԵՐԱՀԱՆԴԷՍ

★

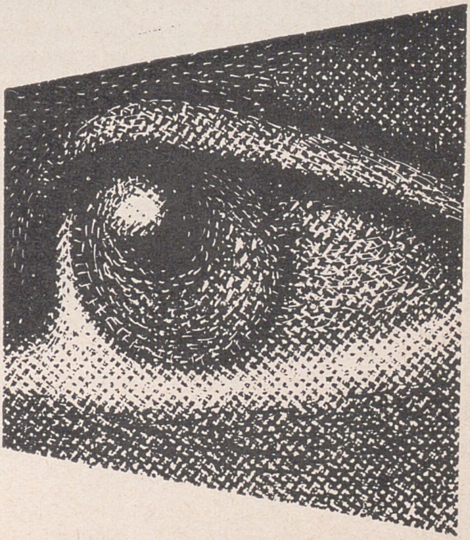

Fonds A.R.A.M

Fonds A.R.A.M

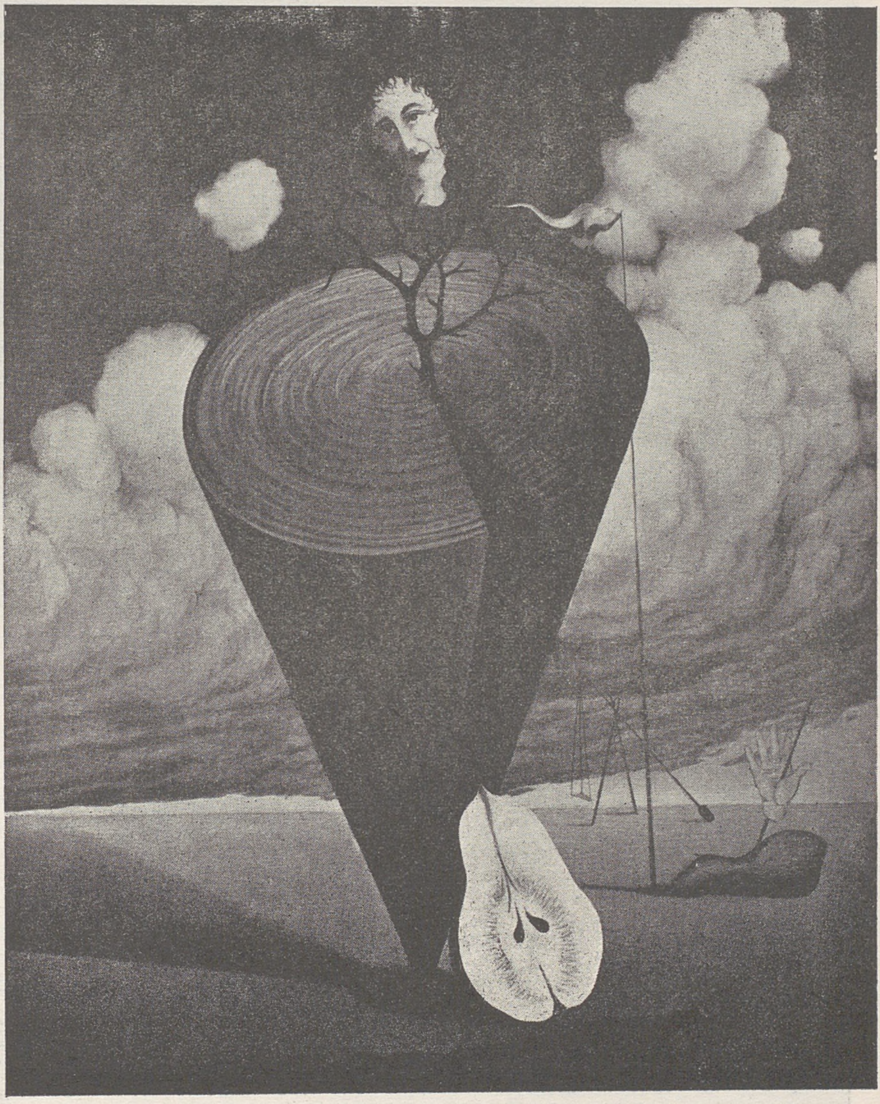

ԹՈՒԹՈՒՆՃԵԱՆ TUTUNDJIAN

Fonds A.R.A.M

ԹԱԴԷՈՍԵԱՆ (Հայ գեղջկուհիներ) TATÉOSSIAN (Folklore)

Fonds A.R.A.M

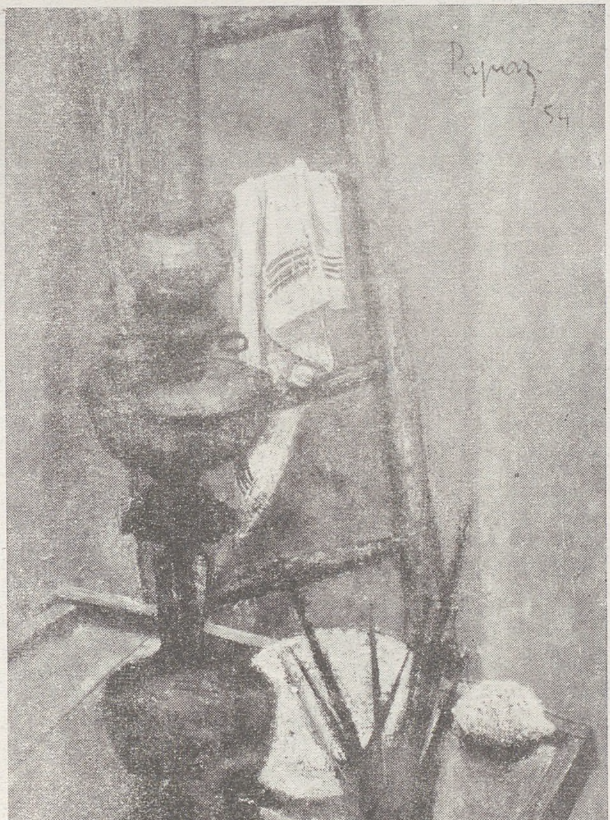

ՓԱՓԱԶԵԱՆ PAPAZ

Fonds A.R.A.M

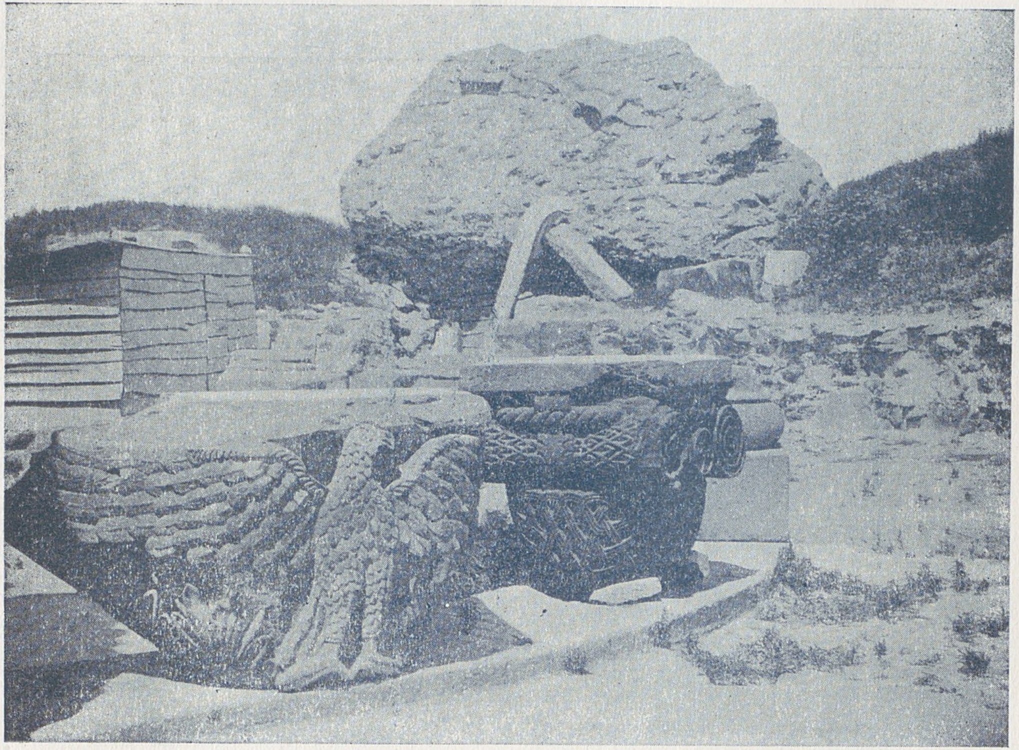

ԶՈՒԱՐԹՆՈՑ ՏԱՃԱՐԻ ՔԱՆԴԱԿՆԵՐԷՆ CHAPITAUX (Eglise Zwarthnotz, 7e Siècle)

Fonds A.R.A.M

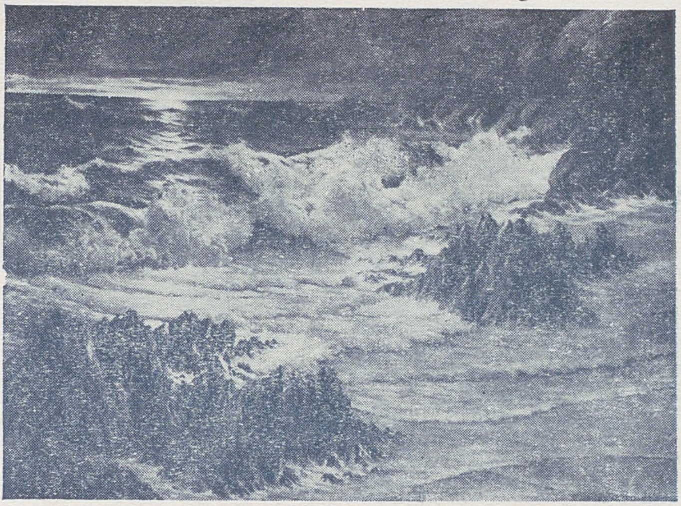

ՏԷՐ–ՍԱՐԳՍԵԱՆ TER-SARKISIAN

Fonds A.R.A.M

ՇԱՐԹ SHART

Fonds A.R.A.M

Հայ Մանրանկարչութենէն էջ մը

MINIATURE ARMENIENNE (13e Siècle)

Fonds A.R.A.M

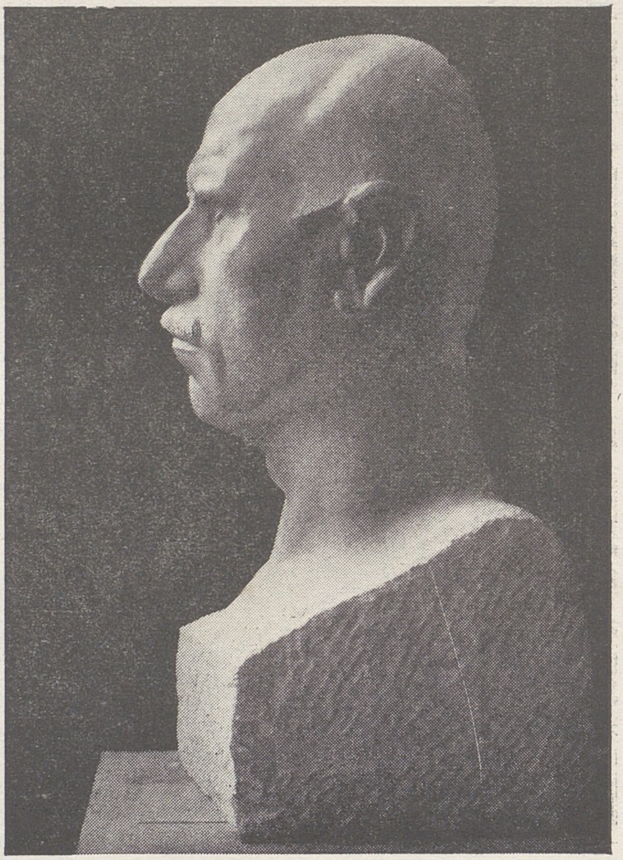

Յ. ԳՒՒՐՋԵԱՆ GURDJIAN

Fonds A.R.A.M

ՍՈՆԱ ԹՈՓԱԼԵԱՆ SONIA TOPALIAN

Fonds A.R.A.M

Fonds A.R.A.M

ԳՈՒՐՋԵԱՆ
ԹԱԴԷՈՍԵԱՆ
ԹՈՒԹՈՒՆՃԵԱՆ
ՍՕՆԱ ԹՕՓԱԼԵԱՆ
ՇԱՐԹ
ՊՈՏՈՍԵԱՆ
ՏԷՐ-ՍԱՐԳՍԵԱՆ
ՓԱՓԱԶԵԱՆ
ՀԱՅԿ.
ՄԱՆՐԱՆԿԱՐՉՈՒԹԻՒՆ

Անդաստան

Եռամսեայ Պարբերական
ԳՐԱԿԱՆԹ. ԵՒ ԱՐՈՒԵՍՏԻ

★

Խմբ. Բ. ԹՕՓԱԼԵԱՆ

★

ԳԻՆ՝ 600 Ֆր.

Fonds A.R.A.M

ANDASTAN

ARTS et LITTERATURE

REVUE TRIMESTRIELLE ARMENIENNE

★

Directeur : P. TOPALIAN

46, RUE RICHER - PARIS (9e)

★

Fonds A.R.A.M